

249254

ком

Рік VII.

Р. 1898 кн. II.

Том XXII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWSKYJ

VII Jahrgang.

1898, II B.

Band XXII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Бедярьського.

3

ЗМІСТ XXII ТОМУ.

1. Забутий український віршописець XVII віку, написав Др. Іван Франко	c. 1—16
2. Примітки до історії козачини, написав Михайло Грушевський	c. 1—14
3. Руські оселі в Бачці (в полудневій Угорщині), написав Володимир Гнатюк	c. 1—58
4. Miscellanea: а) Печатка м. Константина з Звенигорода, под. М. Грушевський, б) Причинок до галицько-руської бібліографії 1848—1849 р. под. Др. І. Франко	c. 1—10
5. Наукова Хроніка: Огляд західно-європейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1897 р. подає Др. Мирон Кордуба (кінець буде)	c. 1—42
6. Бібліографія (рецензії й справоздання, зміст на с. 53)	c. 1—54
7. З Товариства: Загальні збори 2 п. с. лютого 1898 р.	c. 1—3

Inhalt des XXII Bandes.

1. Ein vergessener ruthenischer Gnomendichter des XVII Jarh., von Dr. I. Franko	S. 1—16
2. Beiträge zur Geschichte der Kosaken, von M. Hrušewskyj	1—14
3. Ruthenische Ansiedlungen im Komitate Bač-Bodrog (Süd-Ungarn), von W. Hnatiuk	1—58
4. Miscellanea	1—10
5. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der wissenschaftlichen Literatur auf dem Gebiete politischer, Kultur-, Literatur- und Kunstgeschichte im J. 1897, von Dr. M. Korduba	1—42
6. Bibliographie	1—54
7. Berichte über die Thätigkeit der Gesellschaft	1—3

Inhalt voriger Bände siehe letzte Seiten des Buches.

Адреса Товариства: **Львів, Академічна 8.**
 Adresse der Gesellschaft: **Lemberg, Akademiestrasse 8.**

Рік VII.

Р. 1898 кн. II.

Том XXII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWŠKYJ

VII Jahrgang.

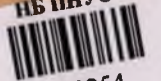
1898, II B.

Band XXII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
 під надзором К. Беднарського.

НБ ПНУС

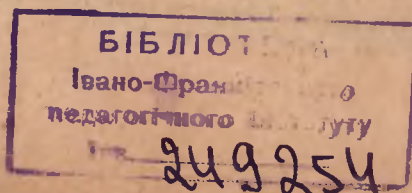
249254

Забутий український віршописець XVII віку.

Написав **Др. І. Франко.**

I.

В р. 1612 вийшла в Євю маленька книжечка пв. „Діоптра Яльво Зрцало, ѡ выраженіи живота людского на томъ свѣтѣ“, перекладена, як твердить Каратаєв (Описаніє славяно-руськихъ книгъ, I, 321), з грецької і латинської мови єродняконом Віталієм. Книжочка, видно, вийшла в пору і потрапила до смаку публіки, коли в тім самім віці видержала ще кілька видань. І так друге виданє вийшло в Євю і Вільні в 1642 році, третє в Кутейні 1661. Всі ті виданя, як твердить Каратаєв, мали формат 12-ки. Я. Головацкій у своїм „Дополненію къ Очерку славяно-русской бібліографіи Ундольскаго“ стор. 22 наводить якесь виданє з 1640 року, якого екземпляр був у него, та з звичайною у него прецізією подає рік виданя 1640, а зараз же додає, що книга не має титулової карти. Формат книги — 4-ка. Каратаєв, видно, не високо цїнив бібліографічну докладність Головацкого, коли в своїм „Описаніи“ не вважав потрібним навіть згадати про се виданє, хоча повинен був се зробити вже хоч би з уваги на те, що Головацкій виразно зазначив, що має сю книгу в своїх руках. Може бути зрештою, що Каратаєв зробив се для того, що мав під руками повне виданє Діоптри в 4-ку, пізнійше від 1652 р. (до якого дотягнуто його „Описаніє“). Таке виданє в 4-ку мав і я під рукою, визичивши його від львівського антикварія Ігля в 1895 р. і зробив був його бібліографічний опис, та на жаль, перша картка сего опису десь загубила ся і я можу подати з него

тільки повний титул сего видання, що був на першій пагінованій стороні (перед нею на кількох непагінованих сторонах був загальний титул книги і передмова, здасть ся, Йоїла Труцевича, та сама, що є й у виданю 1651 р., а також „Каталогъ или оуказаніе главамъ перкои Діоптри, яже єсть въ презрѣннїи свѣты мира“. Титул Діоптри в сьому виданю ось який: „Діоптра сирѣчь зеркало или изъображеніе извѣстнаго живота члѣкаго в мирѣ. Въ многихъ стѣхъ вѣственныхъ писаній и Фческихъ догмат составленна, з грѣцкого на Словенскій языкъ вѣчныа памати годнымъ Фцемъ Виталіемъ Ігвменомъ в 1612 році вѣложено и написана“. Сей титул дає нам дві, хоч невеличкі відомости про автора книги, о. Віталія: в 1612 році він був ще еромонахом, а в часі публікації сего видання був уже покійником і вмер ігуменом дубенського монастиря.

Діоптра о. Віталія цікава для нас не з одного погляду. Одно те, що єї грецький оригінал доси незвісний. У візантійській літературі було кілька книжок під таким титулом, та однока друкована (тільки в латинським перекладі) Діоптра Филипа Солітарія (ум. коло 1118) очевидно не є та сама, що Віталієва, бо Филипова Діоптра є дияльбог, а Віталієва має форму „поученій“.

Зрештою Филипова Діоптра буга також перекладена на церковно-словянську мову, і то далеко давнїше від часу, коли жив о. Віталій. Архімандрит Леонїд в своїм описі рукописів гр. Уварова подає про неї, мабуть ідучи до дослідям Горського і Невоструєва, що вона була написана по грецьки в 1095 році Филипом пустинником для смоленського черця Каленика (значить, для Русина?) і що найдавнїший рукопис церковно-словянського перекладу, що є в бібліотеці Чудового монастиря в Москві, походить із р. 1306 (див. Архимандритъ Леонидъ, Систематическое описаніе славяно-россійскихъ рукописей собранія графа А. С. Уварова, Москва 1894, ч. IV, стор. 102). Сей учений на иньшій місці підносить виразно, що Филипова Діоптра — зовсім иньший твір від Віталієвої (Арх. Леонидъ, ор. cit. ч. I, 523). Про Филипову Діоптру дививсь надто Калайдовичъ, Іоаннь екзархъ Болгарскій, 95. Церковно-словянський переклад сеї Діоптри не був друкований, та про те був вельми популярний особливо в північній Росії; про се свідчить багато рукописів сего твору, які доховали ся до нашого часу. І так в Синодальній бібліотеці в Петербурзі є два списки, мабуть із XVI віку (Горскій и Невоструевъ, опи-

саніе рукописей Синодальной бібліотеки, ч. 170 п 171); в бібліотеці Архангельської дух. семінарії два списки з XVI—XVII в. (А. Е. Викторовъ, Описи рукописныхъ собраній въ книгохранилищахъ сѣверной Россіи, С. Петербургъ, 1890, стор. 20); в бібліотеці Сійського монастиря є два списки з XVI в. (А. Е. Викторовъ, ор. cit. 78); в бібліотеці Олександро-Свирьського монастиря один список з XVI в. (тамже, 181); в бібліотеці Нілової столбенської пустині один список з кінця XVII в. (тамже, 204); в бібліотеці Флорищевої пустині один список з XVI в. (тамже, 234); в збірці рукописів Ундольського два списки з XVII в. (див. Славяно-русскія рукописи В. М. Ундольського, Москва 1870, стор. 175). Та найбагатша збірка рукописів Филипової Діоптри є між рукописами гр. Уварова. Бачимо там один із найстарших списків, що має дату 1426 р., ще один список з кінця XV в., два списки з XVI в., три з XVII і один з XVIII в. (Арх. Леонидъ, ор. cit. I, 523—525 і IV 102). Ся книга має побічний титул: „Плачеве и рыданія инока грѣшна и странна, имже спираше ся къ души своей“; надто у всіх списках є передмова візантійського писателя Михайла Пселла і „Стисн Константина иѣкоого Ивеста о книзѣ глаголемѣй Діоптра“. Нічого сего в Віталієвій Діоптрі нема.

Зрештою й Віталієва Діоптра крім кількох видань буга нераз переписувана. Відпис з друкованого екземпляра є в бібліотеці Петрозаводського архиерейського дому (А. Е. Викторовъ, ор. cit. 303); два відписи, зроблені з видання 1642 р., є в бібліотеці Уварова (Арх. Леонидъ, ор. cit. I, 519).

Певна річ, змістом і напрямом обі ті книги багато де в чому подібні, хоча Филипова Діоптра, здасть ся, призначена виключно для монахів, отже має й зміст тіснїший, виключно аскетичний; натомісць Віталієва Діоптра, особливо в другій часті, обіймає ширший обсяг людського життя, обертаєть ся не тільки до монахів, а й до свѣцьких людей. Менше важною мусимо вважати ріжницю літературної форми обох творів: Филипова Діоптра, як подає Крумбахер (Byzantinische Literaturgeschichte, 1 Ausg. 356), буга написана віршами, коли тимчасом Віталієва написана прозою і має тільки віршовані вставки. Та не треба забувати, що й Филипові вірші у нас були перекладені на церковно-словянську прозу.

За те Віталієві вірші цікавїші для нас і на них я хотїв би звернути увагу істориків нашої літератури. Певна річ, вони не виявляють у їх авторі поетичного таланту ані оригінальності,

не підіймають ся ніде понад рівень шабльонової аскетичної моралізації, та про те не слід совсім забувати про них як про одну з найдавніших (перед 1612 роком!) проб українського віршованя, а надто як пробу висказуваня в короткій віршовій формі певних моральних правил, житєвих обсервацій або упізнень, як пробу ігномів, того, що Німці називають Spruchdichtung. В польській літературі XVI і початку XVII віку деякі найвидніші поети, як Рей, Ян Кохановський, Семи Шаржинський і інші, любували ся в таких складанях і не диво, коли ми в віршах о. Віталія подибуємо деякі відгомони тих польських „Fraszek“. Не здивує нас і те, коли в тих моральних віршах о. Віталія знайдемо також відгомони нашої народньої мудрости; наші писателі XVI—XVII віку стояли ще так близько народа, що народні приповідки в писанях Вишенського, Колистенського, Потія і інших трапляють ся досить часто.

Подаючи тут вибірку віршів о. Віталія зазначую з гори, що даю їх не в такому порядку, як вони стоять розсипані в тексті Діоптри, а в такому, як вони по моїй думці складають ся льоїчно, коли розглядати їх окремо від прозового тексту. Що до самої Діоптри зазначу ще, що вона ділиться на три часті, з котрих кожда має 40 глав. Часть перша має титул: „О презрѣннїи мира“, часть друга „О нравѣхъ мира“, а третя „Яко подобаетъ презрѣвннмъ суету мира сего достойно работати Іс. Христу“. Цитуючи дальше вірші я означую часть римською, а главу арабською цифрою. Завважимо ще, що третя часть майже не має віршованих вставок.

II.

Основою чесного житя в душі Діоптри є надія на Бога:

Хочеш ли имѣти крѣпко чаяніе,
На Господа возлагай все упованіе:
Той бо есть вѣрннй, своихъ другъ не забываетъ,
Ихже яко зѣвницу ока соблюдаетъ (II, 5).

Цікавий тут зворот „соболюдати яко зѣвницу ока“, що зберіг ся доси в великоруській приповідці „беречь какъ зеницу ока“. Чи він походить із уст народа, чи взятий із яких церковних писань, не беру ся рішати. В святім Письмі його, здаєть ся, в тій формі нема. Ту саму думку висказує автор більше прозаїчно:

Тебѣ же довлѣетъ къ Богу приступити
И всю надежду свою на немъ возложить (II, 13).

Вся людська діяльність повинна мати основу і мету свою в Бозі:

Доплеже, пришепча, въ семь поживеше тѣлѣ,
Да будетъ вина, колець Богъ во всякомъ дѣлѣ (II, 29).

Як звісно, ся думка була предметом завязаних спорів між католиками і претантани. Лютер і його прихильники відкидали оправдане через добрі діла а стояли на тім, що сама „правдива віра“ вистарчає до спасеня, а відси протестантські містники, як ось Яков Беме і пізнійші Гернгутери, вивели думку, що правдива віра, правдива близькість до Бога освячує всякі діла людські, отже й такі, що іншим аскетам видавали ся грішними („weltliche Freude in Gott“). Та о. Віталій в сьому питаню стоїть на основі православної віри, що, як звісно, для таких світських вибриків робить далеко менше концесий, ніж католицизм, не говорячи вже про протестантизм. Він в кількох віршах ясно зазначує, що житє чоловіка, а головно житє православного монаха, отже й усе його діланє, вважає не чим, як тільки ненастанною службою Богу.

Аще хочешъ во славу безкопечной жити,
Потщи ся Ісусъ Христу угодно служити (II, 6).

В душі євангельської притчі про доброго пастуха він мовить далі:

Христу работай, иже своя овца знаетъ,
На паствахъ пасый своей славы упитаєтъ (II, 7).

З того погляду праведне житє являєть ся втекою з пустині до обіцяного, щасливого краю:

Вѣжи, бѣжи во землю обѣтованную,
Святнмъ, прежде миръ не бѣ, уготовляющую,
Да ся ко пристаницу прійти сподобнннн,
Идеже Христосъ, его благъ ся насладиши (II, 8).

І знов в душі євангельських слів автор малює житє праведного чоловіка як ношенє ярма Христового. Кождий праведний мусить бажати сего ярма:

Аще ся хочеши со Христомъ веселити,
Вожделѣй иго его благое носить (II, 12).

Се ярмо, по словам Христовим, легке, далеко легше від того, яке накладає світ на своїх прислужників:

О якоже лучше есть Христу работати,
И с нимъ во обителехъ горныхъ царствовати.
Нежели ради мирской лютой работы
Понести гладъ и туне изливати поты.
Ты чужими бѣдами тѣмже наслади ся
И жестокаго ига мирскаго храни ся.
Благое иго носи Христова любезнѣ
Быну яко увясло¹⁾ драго безбезднѣ (II, 10).

Се ярмо не чинить чоловіка лѣнивим, а противно:

Бремя Господня ига не творить лѣнива
О спасеніи, выну бодра и тѣлива (II, 12).

Та про те треба й власного зусилля, щоби нести його, треба
праці, треба зрестись выгоды і достатків.

Отвержи убо сонъ всякъ и нераденіе,
Волюби святыхъ путь, трудъ, нагость и бденіе (II, 9).

Не без поетичної плястики супротивить автор праведне, аскетичне жите сьвітотовому, розкішному: неподібне одно до одного, як Вавилон в значіню Апокаліпсиса св. Івана, город роскоші, розпусти і зопсутя, і Сіон, город небесный.

Вавилонъ сей не пришелъ еси населяти.
О изгнанниче, но со плачемъ поминати
Небеснаго Сіова, в немже обитаетъ
Отець нашъ и во свой ты покой призываетъ (II, 15).

Від сего сьвітowego зопсутя, від сеї Содоми треба тікати праведному чоловікови, так як Лот тікав з біблійної Содоми.

Не прилагай ся, брате, несмысленнымъ скотомъ,
Бѣжи клятвы вѣчной мирской со Лотомъ!
Ниже сердцемъ и лицемъ воспятъ обращай ся,
И на высотѣ горней в тишинѣ спасай ся (II, 27).

Пригадаю, що й Іван Вишенський у своїх посланнях любив прирівнювати монастирське жите до Сигора — тої гори, куди після біблійного оповідання схоронив ся Лот підчас пожару Содоми. І далі йде у нашого автора довгенький ряд афоризмів і унімнень, де викладаєть ся про марність, непостійність і зрадливність сьвіта і його роскошів і проповідуєть ся погорда до него.

¹⁾ На маргінесі пояснено: Клейногъ.

Ниже кто Христу любезный бываетъ,
Развѣ сей, иже миръ презираетъ.
Никтоже можетъ Бога любить,
Аще себе, миръ не хоцетъ презрѣти (I, 1).

Автор обертаєть ся до монахів з зизивом:

По семъ, любимиче мой, познаеши,
Аще любовь свою къ Богу стяжаеши,
Егда прежде мира ся отречеши
И въ слѣдъ Христовъ день и ноцъ течеши.
Тѣмже елико Бога возлюбивши,
Толико вся земная презриши.
Не хоцетъ Богъ имѣти раздвоено
В насъ сердце наше, ниже раздѣлено,
Но цѣло всегда хоцетъ съдержати.
Тѣмже не достоинъ намъ погубляти
Преблагаго сокровища толика.
Презираемъ подъ солнцемъ вся елика
Суть прелестна, духа утѣшеніе
Получимъ и житія съвершеніе (I, 1).

Сьвіт обдурює чоловіка:

Многая миръ всѣмъ щедро обѣщаетъ,
И обѣты своя не исполняетъ (II, 1).

Найлїпше не бачити і не слухати його приман:

Не вѣждъ мира, но смѣжи своя очеса!
Егда глаголетъ что, затвориши ушеса!
Той бо зракомъ и гласомъ своимъ прелщаетъ
И скоро во дно адово отсылаетъ (II, 1).

Хто не хоче зазнати горя, нехай вистерігаєть ся сьвіта:

Хотай смертныхъ бѣдъ не познати,
Тщи ся лестій мірскихъ бѣжати (II, 3).

Сьвіт фальшивий; те що нам видаєть ся гарним, є зопсоване, гниде:

Коль праведно нарицается сей миръ
Въ божественномъ писаніи лицемѣръ!
Иже виѣуду красоту намъ являетъ,
Внутрь же уду суету съкрываетъ (I, 4).

Тільки діти можуть дати себе обдурити такими блискучками, і автор наминає своїх читачів:

Тѣмъ не дѣти умомъ, братіе, бывайте,
И суетіемъ ся сямъ не прелщайте (II, 2).

Не ари на настоящую красоту,
Но на нескончаемую нелѣпоту! (I, 5).

В світі панує не тільки марність в сфері тіла, але також озлобленє в сфері духовій:

Потщимся убо Бога бояти
И его воли святой угаждати.
Ибо все въ мирѣ тщетно любленіе,
Суета и духа озлобленіе (I, 8).

Хоч і як легко було авторови з сеї теми перейти на звичайну у тогочасних моралістів тему пекельних кар і мук, та він сего не зробив, хоча прозовий текст Діоптри давав йому до того чимало нагоди. Та о. Віталій здержав ся від сего; його фантазія мабуть не любила ся в страшних картинах пекольної муки і він тільки раз натякає на неї зовсім загально, протиставляючи короткі житеві радощі вічним мукам за гробом:

Прекратко естъ веселящее,
Но (увы!) вѣчно мучашее (II, 5).

Він волить пригадувати своїм читачам ті обовязки — праці, поздержливости і пильности, які накладає на них праведне жите:

Любимиче, къ Богу обрати ся,
Оставивши суетства, потруди ся
Ѣму токмо усердно угаждати
И прилѣжно въ виноградѣ дѣлати,
Отвращая отъ вѣстей ушеса
И отъ суетъ мирскихъ своя очеса (I, 7).

І він кінчить другу часть Діоптри віршом, де образ Христа, що всіх закликає до себе, всім відчиняє райські ворота, не позбавлений поетичного тепла:

Попеже тя любовне Христось призываетъ,
И райская усердно врата отвергааетъ,
Оставльше противныя вся помышленія,
Благи твори пути и своя мышленія.
Не пристращай ся сѣни благъ живота сего,
Но вся купно презирай, елика суть его.
За сіе небесныхъ благъ да ся не лишиши,
Ихже во грядущую жизнь ся насладиши.
Якъ на пути, въ нынѣшнемъ пребывай животѣ,
Да со Христомъ будеша въ вѣчной красотѣ.
Ѣмуже подобаєть честь, вѣчная слава
Со Отцемъ же и Духомъ святымъ и держава (II, 40).

III.

Та крім сих віршів, що їх головню можна приложити до монахів і аскетів, є у о. Віталія ще рад іномів ширшого, загально-людського змісту, хоч і ті, розумієть ся, мають релігійну закраску. Вічні темп морального порядку — відносини до рівних собі, до вишних і до нижних, до ворогів і приятелів, до злих і добрих, до людських провин, до життя і смерти знаходять вираз і в тих іномах. Певна річ, о. Віталій не вмів своїм думкам дати закінченої, кришталювої форми, яку вони мають у ліпших народніх приповідках або в творах чільних писателів, та про те він висловляє погляди здорові а іноді такі, яких ми й не ждали би в устах скромного монаха. Зазначу тут ще раз, я не маю спромоги сконстатувати, на скільки Віталієві вірші оригінальні, а на скільки їх треба вважати позиченими чи може навіть перекладеними — і з відки. Та міні здаєть ся, що дещо свого, оригінального, українського о. Віталій таки в них вложив і що ми маємо деяке право вважати їх його духовим добром і виказані в них погляди вважати його поглядами. Особливо в тих віршах, що своїм змістом виходять поза рамки монастирського „назиданія“, ми частенько чуємо хоч далекий відгомін тих суспільних та політичних порядків, серед яких жив автор, тої боротьби українсько-руського народу за свою віру і національність, яка вела ся тоді. І так о. Віталій кілька разів показує пальцем на одну з фатальних хиб польської і української вдачі — охоту до старшинуваня, до проводу, а нехить до послуху, до підпорядкованя своєї волі інтересам загалу. Автор пригадує таким людям одвічальність, яку вони беруть на себе стаючи на чільнім місці:

Веліе буйство старѣйшинства желати,
На немже слово о душахъ воздати (I, 13).

І він наминає читача:

Тѣмже отъ суетъ ся въздержи
И отъ сердца отвержи
Чести похотеніе,
Возлюби смиреніе (I, 13).

Світові почести кінчать ся в найліпшим разі в хвилі смерти чоловіка, а що по них лишаєть ся?

Ѣгдаже смерть приходитъ
И отъ мира изводитъ,

Зри, яко суть всѣ чести,
Увы, мировы мести,
Яже адѣ исчезаютъ,
Ползы не оставляють
И пакость налагають (I, 13).

Интересна глава 17 першої часті: „О суетін благородія праотческаго, т. е. шляхетства“, в котрій між иньшим читаємо: „Аще хочещи видѣти печати (на марі. гербы) своя, отверзти гробища. Что ползуютъ великія написы? доколѣ оружія и презыщная и ветхая? Ибо аще и вся куты дому твоего исполнены будутъ твоихъ древнихъ печатій, обаче едина есть добродѣтель — истинное благородство. Благоволю, да будетъ ти отецъ Терситей, иже человекъ бѣ худороденъ, токмо ты буди Ахилей благороденъ, нежели да будещи ты Терситей, а отецъ твой бѣ Ахилей“. Певна річ, в головній основі ті слова — перекладені; византийський ритор хтів тут блиснути своїм знанем Гомерових героїв (при нагоді: чи не уперше тут у нашій літературі названо знамениті персонажі Іліяди?), та все таки в словах про шляхетські герби і шляхетську гордість є живе чуте, а може й деяке ретушоване грецького оригіналу рукою чоловіка, що знав з близька ті характерні польські прикмети. В Нагуевичах я чув від селян оповідане, що його можна вважати переробкою отсего упімення на мову більше близьких і зрозумілих народови понятих. Був раз один свинопас і мав сна. Сей якимось способом дістав ся до шкід, учив ся дуже добре і вийшов на біскупа. Коли раз у гостині пани почали сьміяти ся з него, що віц — син свинопаса, він відповів: „То не ветид, що з свинопаса біскуп, але то був би ветид, як би був з біскупа свинопас“.

Або чи не натякає на гіпокрізію польського правління отсеї не зовсім зрештою ясний двостих:

Начала мирска тщеты покрываютъ,
Яже кончивы по сень отверзають (I, 5).

Зрештою треба сказати, що о. Віталій у своїх віршах далекий від усякої полемічної тенденції, висказує свої думки в найзагальнійшій формі і ми можемо тільки в доборі їх, тільки в тім, що він уважав потрібним подати своєму читачеві в досаднійшій, віршованій формі, догадувати ся його сімпатій або антипатій. Такі догадки завсїгди хиткі і непевні, а тут вони ще тим менше варті, що ми не маємо ніякісіньких відомостей про авторове житє ані не знаємо жерел, з яких він черпав пишучи

свою книжку. Для того ми, не вдаючи ся в дальші догади, підемо далі констатуючи тільки факти і явища, на які відкликали ся автор у своїх віршах.

Як монаха його дивує охота сьвітських людей — тратити своє житє на послугах у панів, у таких же людей:

Велія бо тщета живнѣ погубляти
И человекѣмъ смертнѣмъ угождати.
Тѣмъ поминай святыхъ аванія,
А оставъ вся здешняя желанія,
Любовъ мирскую нивочтоже вмѣни
И живнѣ сію на лучшую измѣни (I, 4).

Та найбільше обурює його гордість панів, тих „кумирів істуканних“, що в безсоромній писї робили себе рівними богам. В 3 главі першої часті, що має заголовок „Будите подобницы Ісусе Христови яко чада возлюбленная“ вяснено, що значить бути подібним Богу в євангельським дусї, та після сего о. Віталій різко підносить голос против тих, що розуміють ті слова в иньшій, диявольським дусї:

О велія излишества и срама!
Что прочее реку? Народъ безъ брама (!?)
Или кумиръ въ мирѣ истуканный,
Или червь земленный окаянный,
Тольма тщится на земли възносити
И Спасу не хочется уподобити! (I, 3).

Різко осуджує наш мораліст також лихварство і хабарництво:

Лихоимца нищія всегда проклинаятъ,
И смерти его свои ближніи желаятъ.
Аще впадетъ въ пѣкое васнѣ прегрѣшеніе,
Сей злославленъ приємлетъ отъ всѣхъ хуленіе.
Щедраго же всѣ купно блага нарицають
И отъ клеветущихъ золь его защицають.
Многа отъ всѣхъ приємлетъ сей похваленія,
Научивый ся нищимъ благодѣанія.
Сего лѣтъ есть на земли всегда ублажати
Нищихъ любяща отъ благъ своихъ ущедрати (II, 37).

І він ще раз обертаєть ся до читача з упіменнем:

Отвержи убо, брате, лихоиманіе
И за вѣчноє буди щедръ воздаяніе! (II, 37).

Перша умова щасливого житя — чистота.

Хотяй уарѣти Бога ясно,
Сохрани чистоту онасно! (II, 38).

Хто живе нечесно, хто заплямлений поганими поступками,
той не може й інших навчати, бо всі згордують його наукою:

Ихже житіє презирається,
Тѣхъ ученіє позирається (I, 13).

Глибока і гуманна думка, що знайшла собі вираз і в нашій народній приповідці:

Як піп людей картає
А сам не так поступає.

Або й отся приказка чи не доторкаєть ся одної з найгірших, характерних хиб нашої народньої вдачі:

Выну многая начинаеши,
Никогдаже совершаеши (III, 33).

Пригадайте, якими яркими колірами, з якою тонкою іронією змальована була нераз ся наша хйба в новій українській літературі! Інтересна є й отся приказка:

Яже премудръ творить въ начинаніи,
Безумень сїя творить въ скончаніи.
Премудраго есть предѣ размышляти,
Буя же „не надѣхся“ глаголати (I, 8).

Інтересна вона тим, що єї останній вірш майже дословно передає звичний афоризм Яна Кохановського:

„Niespodziewalem się tego“ —
Słowo jest człeka głupiego.

Може пошукавши удалось би віднайти й більше подібних ремінісценцій у нашого автора, та я лишаю сю справу на боці, щоби подати ще решту іномів.

Тема відносин чоловіка до ворогів порушена у о. Віталія кілька разів і з різних боків, хоча в такій загальній формі, що ми не можемо знати, чи є тут відгомін якихсь його власних сумних досвідів, чи того положення, серед якого була тодішня православна Русь, чи може по просту передача загально-людських думок на сю тему.

Житіє есть не удобъ зѣло
Посредѣ лукавыхъ цѣло (II, 27) —

зітхає він, та супроти переслідування ворогів він бачить одну раду — терпіне і покору.

Єлико, брате, будеш смиреннѣйшій,
Толико будеш Богу прїятнѣйшій (II, 35).

Чим більше тебе мучать вороги, тим терпливійше переноси ті муки:

Аще врагъ успѣваєтъ въ твоємъ гоненіи,
И ты успѣвай, брате, въ своємъ терпеніи (II, 22).

Зневіра в те, щоб можна було якось побороти того ворога, доходить у о. Віталія до того, що він, як правдивий християнський аскет, бачить у переслідуваннях якесь добро, що його треба любити:

Хощеши ли, о брате, спасенія,
Бѣжи мира и люби гоненія (II, 22).

Та про те о. Віталій, хоч християнин і монах, супроти ворогів не кермуєть ся надмірним сантіменталізмом.

Брате, словесемъ врага не вѣруй своего,
Дондеже преїдетъ скорый бѣгъ житія твоего! (II, 4).

Ворогом не треба гордувати, бо він хитрий і готов занічити чоловіка тоді, коли сей не надієть ся:

Ащеже кто своего врага презираєтъ,
Удобъ отъ него лестю убиєтъ бываєтъ (II, 26).

З лихим чоловіком не дружи ніколи, але з добрими слід дружити:

Другъ чловѣкомъ злонравнымъ нѣкогдаже бывай,
Но со други в житіи благими пребывай,
Отъ нихже полазу многу можеш прїяти
И въ небесномъ отчествѣ вѣчне ликovati (II, 28).

По його приятелях найлекше пізнати чоловіка:

Таковъ чловѣкъ отъ многихъ быти ся вмѣняєтъ,
Каковъ есть сей, емуже онъ другъ ся ставаєтъ.
Аще хощеши, брате, чловѣка познати,
Совѣтую ти его дружеству внимати.
Всяко бо животное навъче любити
Себѣ подобное, с нимъ хощет ся дружити (II, 27).

Так само, як тему некольних мук, трактує о. Віталій дуже побіжно в своїх іномах тему покути за гріхи. Раз тільки

він торкає її і то способом, котрий певно характеризує його добродушну, м'яку вдачу. Для сего він користується ся евангельською притчею про блудного сина, тай то підносить у ній головню один момент — невичерпану батьківську любов:

Теци, о блудный сыну, ко отцу своему,
Радуеть бо ся вѣло тебѣ пришедшему.
У отца истинное есть наслаждение
И всѣхъ совершенное благъ утѣшеніе (II, 26).

Смерть для о. Віталія не страшна. Протинно, думка про неї, се для чесного чоловіка найкращий компас у житю:

Удобъ всяческая презираеть,
Иже вся дни сіе поминаять,
Яко скорѣ имать умрѣти
И вся оставше въ земли истлѣти (II, 30).

Щасливий той, хто дожидаючи смерти кожного дня заповнює своє житє добрими ділами:

Блаженъ, иже ся выну в смерти поучаеть
И тоя в мирѣ всюду по вся часы чааеть.
Утро помышляется въ вечеръ не жити,
И наки в вечеръ, кому утее не быти.
Блаженъ, иже на суетное не упова,
Но на исходъ благая дѣла уготова.
Сего злополученье никоеже срящеть,
Егда смерть свирѣпая готова обрящеть.
Блаженъ, иже ся таковъ быти понуждаеть,
Яков ся во смертвый часъ обрѣсти желаеть.
Сей получитъ за труды и въздыханіе
Вѣчнаго покоища мздовоздаяніе (II, 30).

І ще раз вертає о. Віталій до сеї самої теми:

Хотяй Христу животь свой угодивъ кончати,
Везвѣстную смерть еси должень поминати.
Сія же травосѣцу [sic!] ся уподобляеть,
Понеже безвременнѣ всѣхъ насъ носѣкаеть.
Не извѣстуетъ смерть о себѣ и не трубить,
Егда въ житію семъ насъ преходящихъ губить (II 32).

Цікаво, що сей остатній двостих в короткій і кращій формі живе доси в устах нашого народа як приповідка:

Смерть не трубить,
Коли губить.

А двостих, де порівняно смерть з косарем, являєть ся мов недотепний засновок прекрасної вірші Шевченкової:

Но над полем іде,
Не покоси кладе,
Не покоси кладе — гори,
Стогне земля, стогне море,
Стогне та гуде і т. д.

Отсе, здаєть ся, і всі вірші в Віталієвій Діоптрі¹⁾. Як бачите, хоч не поет, він все таки зумів, навіть на чужій канві,

¹⁾ При сій нагоді наведу ще тут із прозового тексту деякі написані мною місця, цікаві для фольклориста — а може й ще для кого. І так в II, 32 знаходимо афоризм, цікавий і річово і языково: „Вящее есть благо общее паче особеннаго“ (стор. 116). В III, 8 знаходимо афоризм: „Отъ яду бываеть еирнака (дріаква)“, де в значіню „лік“ покладено обік себе два чужі слова: грецьке *φάρμακον* і латинське середньовічне *theriacum*, перекалічене в Польщі на *drujakwa*, *drujakiew*. В II, 17 стрічаємо цікаву повірку, взату десь із якогось фізіолога або Люцидаря: „Листовица в начатѣхъ лета поеть и воскорѣ слѣпа бываеть“ (ст. 93). В III, 12 згадуєть ся про поєдинки і називаєть ся місце, де відбуваєть ся поєдинок — тризнице. „Обычай есть судиямъ оружія во сходящимъ на единственное тризнице соравнати. Аще два во всемъ сходящимъ входятъ на тризнице, сей побѣдитъ, иже имать съ собою помощника судію“. В ч. III, 25 читаємо: „Черви, отъ нихъ же висонъ бываеть, въ началѣ суть явственная зерна аки синанная (горчична), и сія жены носятъ въ плащеници завязанная у сосцовъ (у перси); си же егда ся согрѣютъ, бывають по семъ червы сицевыи“. Відки взята ся повірка про шовковиці?

В III, 26 читаємо: „Вода текущая раждаетъ добрыи рыбы, вода же стоящая и празная и мѣсть глубокихъ ничтоже раждаетъ развѣ жабы, змій и рыбы вкушению неприятныи и нездравыи“. Повірка про те, що деякі риби мають у собі труту, була широко розповсюжена в середніх віках і лишила свій слід у французькій слові *poisson*, що значить і риба і отрута.

В III, 28: „Кравы, аже вязяху [зам. везяху] кіотъ божій вопражены, не совращающе ся ни на десно ни на шуе, идяху путемъ Веесамускиимъ; аще и телята затворенная мычяху во слѣдъ ихъ, обаче они начатый путь совершаху“. Оповіданє вьятє десь із Талмуда.

Закінимо ще одною прозовою приповідкою, хоч і висказано в страшенно варварській формі: „Мало ползаетъ кадиломъ каменіе ударяти, аще прежде даже не искуситъ огня, не приложивши возгнѣщенія на возгорѣніе“. Кадило тут очевидно значить кресало — і не походить від нашого „кадити“, а від латинського *candelium*.

проявити доволі виразний образ свого внутрішнього „я“ і свого часу. Перебравши ті незугарні вірші ми віднайшли в їх основі живу, симпатичну людину і думасмо, що не поступимо надто претенсiонально рекламуючи для їх автора хоч скромне місце в історії нашої літератури XVII віку.

Примітки до історії козачини

з поводу книжки: *Бесіди про часи козацькі на Україні, Чернівці, 1898, с. 159, 12^о.*

Написав **М. Грушевський.**

I.

Може кого здивує, що я присвячую спеціальну статтю в науковій часописі невеличкій популярній книжці. Але є велика різниця між популярною компіляцією, позбавленою всякої оригінальності, й зробленою спеціалістом популяризацією наскривь самостійних результатів його власних студій, хоч би вони були й подані в як найпопулярній формі. Таку популяризацию маємо отсе перед собою; маємо в ній результат наукових студій ученого і мусимо числити ся з нею не менше, як би вони були висловлені не в книжці на 10 аркушів 12-ки, а в грубих волюмінах.

В своїх замітках я не маю заміру запускатись в полеміку з впов. автором; в такій мало ще обробленій справі як історія козачини протягом трох століть (XVI—XVIII в.) багато ще суперечних питань, котрі можна ріжним способом рішати, з ріжних боків на них дивитись. Деякі спростовання похибок, як я переконаний — не залежних від самого автора, я подам по дорозі. Тепер застановлюсь над кількома з численних питань, порушених книжкою автора, а мої уваги прошу впов. автора прийняти як доказ моєї уваги до його праці й поважання до його наукових студій.

Автор починає генезою козаччини; він виводить її з заходів пограничних старост коло оборони; за браком воєнного (боярсько-шляхетського) стану старости почали роздавати „служби“ громадам, а не одиницям упривілейованого стану, громади зобов'язались ставити з кожної „служби“ одного вояка, зате адміністрація не мішалась до їх управи; „таким робом виник громадсько-вічевий устрій. Оце правдоподібно і є те зерно, що стало початком козаччини“. Перші звістки про нього автор бачить в згадці Бельського під 1489 (в книжці хибно 1481 р.) в повстанню Мухи і згадці київського привілея 1499 р. З початку XVI в. козаки займають вже значну територію, стрічаємо їх по старостах: Київському, Канівському, Черкаському, Переяславському, Білоцерковському, Винницькому, Хмельницькому і ин. (с. 14—15¹). Шан. автор сей свій погляд зв'язує з поглядом пок. Максимовича і між заступниками його називає й мене (с. 13); се дає повід мені до деяких пояснень.

Як і неб. Максимович, я дійсно вважаю вихідною точкою в сій справі колонізаційні обставини. Покійний історик писав в своїм Огляді полків і сотень: „в ті часи неможна було мірковати про більшу користь від хліборобства ніж від козаччини, бо треба було воювати для самого хліборобства. Наслідком такого життя хліборобської людности України було не тільки сформованне козацької Запорозької Січи, для відпору кримській Орді, але й розвиток в цілім українським народі козаччини, як осібногo військового стану, що відділяв ся від хліборобського посіпльства для оборони йогож. Зрештою козак в домашнім життю був такий же хлібороб“ (Собр. соч. I, с. 655—6). Сей погляд цілком справедливий в своїй основі, хоч генеза козаччини в дійсности далеко більш скомплікована, а не так дуже проста. Поясню се як можна коротше, в границях своєї короткої замітки.

Пограниччя лісової й степової України від початку турецького натиску (поч. X в.) жило все життям повним небезпечности і тривоги, і до неї цілої можна прикласти славну характеристику Курян в Слові о полку Ігоревім: „подъ трубами повити, подъ шеломи възвелѣяни, конецъ кония възкормленн, пути имъ вѣдоми, яругы имъ знаеми, дуци у нихъ напряжены, тули отворени, сабли изострени“. І слово козак, що приходить вже

¹) Тут є lapsus calami: староства Білоцерковське й Переяславське з'явилися значно пізнійше, на початку XVI в. їх не було.

в звістнім „Половецьким словнику“ 1303 р. (Codex cumanicus, ed. Kuip, с. 118) в значінню „сторожа“, може бути цілком приложено до сїєї передової сторожі України. Але поруч з сим гартованнем і воєвничістю муєїв в парі йти розвій індивідуальности, свободолюбности; самі дбаючи про себе, віддалені від центрів князівсько-дружинного устрою, сї пограничники, певно, мало дбали про князівську власть і нерадо приймали її претенсії; а князі знову муєїли толерувати єю дуже потрібну для них граничну людність. В XIII в. пограничні Побожане, Болоховці, Чернитинці за помочю Татар виломлюють ся знід княжої власти і завзято борються; сї пограничні вороги князівсько-дружинного устрою — то прототипи козаччини, а політика „людей Татарських“ випереджує змагання козацьких вождів від Косинського до Орлика — оперти ся на татарсько-турецьких силах в боротьбі з ворожим державним устроєм — польським і московським.

В таких же повних небезпечности й грози обставинах жила Україна почавши від 80-х рр. XV в., коли кримська орда стала в ворожій відносини до Литви й Польщі. Ціла колонізація тих пограничних земель була зметена, зацілили тільки кілька міст під захистом своїх замків, і в них тулилась ціла погранична людність: селяне пересиджували по містах і звідти виходили на роботу. Весь край жив на воєнній стопі, не тільки воєнний стан, але й міщанство й селянство: міщане й селяне в пограничних місцевостях зобов'язують ся брати участь в обороні краю, тримати коней, „проти людей неприятельських... повинни конно, збройно бувати“ (люстр. Канівського староства 1552 р.), та й із власного інтересу муєїли привичаюватись до зброї, „рушниці мати і стріяти добре уміти“ (житомирські міщане 1552 р.). Хліборобство, рибальство, взагалі господарство поза стінами міст муєїли вони провадити оружною рукою, як Ляота описує волинського селянина при кінці XVI в.: „ідучи на роботу, несе на плечі рушницю, а до боку чепляє шаблю або меч“¹). Невичерпані, незвичайні природні богатства по обох боках Дніпра тим часом вабили людність з ріжних країв і виводили їх далеко від замків, на „уходи“ рибальські, пасічницькі, довецькі і ин., де треба було перемишкувати довгі часи і для оборони лучити ся в збройні ватаги. Але оборона непримітно не-

¹) Див. відомости зібрані в моїй брошурі: Южноруськіе господарські замки с. 29.

реходила в зачіпки з ворогами, в напади на таких же уходників противного, татарського боку, на „душення татарських чабанів“ (технічний вираз), обопільні напади. Що весни погранична людність розлазилась по тих „уходах“ на десятки миль (так черкаські уходи сягали порогів на полудень, були на Вореклі, Орелі, Самарі, Тясмині, Інгулу й Інгульцю), тут жила вона цілі місяці, віддана сама собі, не знаючи ніякої влади над собою, вертаючись до замку тільки на зиму. Ся рухлива, неосела, загартована, воєнно-промислова людність і становить основу козачини.

Імя козака вперше з'являється в 90-х рр. XV в.¹⁾; воно лише з часом здобуло собі право горожанства, з початку-ж уживалось для означення певного зайняття, і то, здається, — з певним відтінком погорди або посьміху, в усякім разі не означало якоїсь верстви або стану; з початку — се люде ріжних верств, що бавлять ся козацтвом, а не козаца верства. Розуміється, таке козакування для більшости не бувало повсячасним зайняттям, ним бавились якийсь час, особливо за молододу, щоб потім перейти до інших зайнять (пор. поручення 1603 р. „аби отцове синовь своїх на козацтво не вышущали“²⁾); з офіційного боку воно означало господарські промисли в „диких“ степах, неофіційно — юнацькі походи на Татар, душення чабанів і всяких переїзжих, і з сям двоїстим характером виступає вже в перших згадках — 1492 і 1499 р.³⁾

Серед цих степових авантюристів мусіли траплятись люде всякого стану і національності; польські плеємніки XVI в. (Папроцький, Гайденишайн і ин.) кажуть, що козачина була воєнною школою для молодих шляхтичів; але головні і найбільш сталі континенти давали веюди і завсїди пограничне українське посіпільство і міщанство, найбільш загартовані і впретвалі на ту страшну нужду і прикрости, звизані з козакуванням.

¹⁾ Звістка Бельського під 1489 р. може бути ретроспективною: сучасну йому назву міг він прикласти до давніших подій, як Стрийковський уживає собі назви в оповіданню про події XIV в., тим більше, що під 1516 р. Бельський каже, що „тоді почали ся у нас козаки“ (с. 991). Що до Мухи, то його повстання тільки аналогічне з пізнішою боротьбою козачини з польсько-литовським устроєм, але не козачина.

²⁾ Куліш — Матеріяли с. 26.

³⁾ Акты Зап. Россіи I, с. 194, Пулаский — Stosunki Polski z tatarszczyzną с. 223.

Завдяки такому характеру козацької назви, з початку в урядових актах козацьке імя стрічається досить рідко, і тим часом як на Україні повно того козацтва, в урядових актах не можна тих козаків домацатись¹⁾. Для прикладу вкажу на Барщину: се одно з козацьких гнізд в середині XVI в. — за часів походів Претвича; Сверчовський між своїми „козаками“ мав 200 Барян; Кошицкий, що був ініціатором козацького походу на Волощину 1577 р., „бувши улюбленцем козаків, бо з ними двадцять років перебував“ (Бельский с. 1431), був теж бареським шляхтичом²⁾. А тим часом перешукавши численні документи Барського староства, не знайшов я тут і сліду козацької верстви: в дійсності „козаковала“ тут дрібна шляхта, переважно руська. Такі гнізда дрібної руської шляхти-бояр сиділи коло Хмельника, Браслава, Винниці, і вони разом з міщанами мусіли грати головну роль в „козацьких“ нападах, що виходили з цих повітів, де так само, як і в Барщині, в середині XVI в. не знаходимо спеціальної козацької верстви. Як бояре в цих повітах, в наддніпрянських, де боярства майже не було, в ролі козаків виступало міщанство; в урядових актах, як напр. в грамоті 1541 р. до київського воєводи³⁾, козаки розуміють ся під загальною назвою міщан, і ще на початку XVII в. козаки — се значить „ненослушні“ міщане. Треба було довшого процесу, намноження люде, що спеціалізувались в козакуванні, аби козацтво відокремилось в особну групу, з другого боку — певної історичної традиції, щоб зробити з козацької назви призначене урядом і самими козаками імя.

В середині XVI в. сей процес ще йно в початках: в найбільшому центрі козачини — Черкасах найшло ся 1552 р. яких півтретя ста козаків. Із зростом кольтонізації Браславської й Київської України в другій половині XVI в., викликаним в значній мірі успіхом козацької боротьби з Татарами, число їх мусіло зростати значно, але незвичайно скорий численний й територіальний зріст козачини й сформованне її в особну верству настає аж тоді, як виробляється ідея козацького імунітету: що козак із своїм ґрунтом виключається із всякого адміністра-

¹⁾ Для прикладу можна вказати на працю проф. В. — Буданова про кольтонізацію України перед Люблинською унією, де він шукає й незважаючи козаків догадується про їх знищення — с. 160 і далі.

²⁾ Див. Акты Барського стар. I, с. 292—3.

³⁾ Акты Зап. Россіи II, 354.

тивного поділу й усякої звичайної судової чи адміністративної компетенції.

Се знову явище досить скомпліковане, де відіграли свою роль вічні суперечки козаків із старостинськими й міщанськими урядами, протестування козаків урядниками задля своєї власної користі (на се неустанно і даремно нарікає центральне правительство почавши від другої чверти XVI в.)¹⁾, проби правительства організувати козаків, а головню — почуте власної сили у самої козачини. Хронологічно треба сей процес покласти на останок XVI в. і початки XVII в., та я вже не буду над ним тут застановлятися.

II.

Шан. автор „Бесід“ приймає Баторієву реформу в її традиційній формі (6-тисячний реєстр, поділений на 6 полків, вибірний старший — гетьман); шан. автор при тім не згадує про попередні й пізніші проби регуляції козачини, так що Баторієва реформа приберася й у нього те епохальне значіння в історії козачини, яке вона мала в пізнійшій козацькій традиції, але якого не мала в дійсности. Я не буду застановлятися над цікавою історією цієї традиції; що до самої річи, то видані дотепер матеріяли для Баторієвої реформи дають досить ясно знати, в чім вона полягала і яке місце займає в історії козачини, і я мушу тут коротко згадати про се, не зрекаючись надії перейти колись сю справу глибоше й основнійше.

Передо всім Баторієва реформа стає перед нашими очима як одна з численних проб польського правительства урегулювати козацьку справу. Сі заходи мають цілком ріжну мету на початку XVI в. і пізнійше: до середини XVI в. поки в. кн. Литовське і Польща ще не зневірилися в можливости відбити ся від Татарів і Турків, ті заходи мають на меті зміцнити козацьку силу й використати її як найбільше против „бусурмана“; коли в другій чверти стала ся радикальна переміна в литовсько-польській політиці і вона, залланивши боротьбу, стала купувати собі спокій дарунками та великими уступками, всі заходи цен-

¹⁾ Що до даремности, то див. ще документ виданий недавно в Записках т. XIX, Miscellanea.

трального правительства ідуть до того, аби здержати козаків під боротьби з Татарами й Турками, що провадили вони далі, не питаючись, як перед тим так і тепер, про погляди Виленського чи Краківського двору. Центральне правительство виходило в сих плянах з місцевої практики: почавши від перших років і потім протягом цілого століття бачимо, як пограничні старости й інші урядники уживають на державні потреби відділи, зложені з козаків¹⁾. 1524 р. в. кн. литовський з огляду на прислужц, які робили козаки в боротьбі з Татарами, поручав своїй „радї“ зайнятися організацією регулярного корпусу з козаків: в. князь проєктував на вербовати тисячу або дві козаків, видавши їм сукна і грошей і сформувати з них залоги по Дніпру²⁾; але сей плян в. князя, як і попередні його поручення про мобілізацію козаків, що він при тім згадує, очевидно, зісталася без результату. Бельський згадує, що 1533 р. черкаський староста Дашкович виступив з аналогічним проєктом на соймі, але з того нічого не вийшло³⁾. 1541 р. той самий в. князь, вже для повздержання козаків від нападів на Татар, вислав свого дворинина, аби всіх козаків кївських, канївських і черкаських переписав на реєстр для контролі, й поручив старостам пильнувати їх⁴⁾, але при тодішнім значінню козацтва спорядження реєстра було річею і неможливою і безпотною: хто не бавив ся козацтвом при нагоді! Можемо бути певні, що й з того „нічого не вийшло“.

Новий в. князь Жигмонт Август, коли турецько-татарські відносини примусили його задуматися над козацькою справою, вернув ся до давнього проєкту свого батька: зорганізувати козаків і взяти їх на плату, з тою ріжницею, що тим вже хотів повздержати їх від нападів.

Сей плян був заповіджений вже 1568 р.⁵⁾, а слідом Ж. Август поручив коронному гетьману на вербовати з поміж

¹⁾ Козацькі роти в документі Архива Ю.-Зап. Росції III, I N. 1, походи О. Дашковича, П. Ляпкоронського, Претвича, козацька ватага з 64 мужа при Сепявскім 1566 р. — *Historya jazdy polskiej*, Турського с. 25 etc.

²⁾ Документи Московского архива юстиции I, с. 523.

³⁾ Вид. Туровского с. 1059. Звістка Бельского варта довіря: один сучасний дневник (*Monumenta Poloniae hist.* V, с. 899) дійсно потує, що на той сойм приїздив Eustachius Daschkowicz vir bello et militia clarus, хоч і не оповідає близше нічого про самий сойм.

⁴⁾ Акты Юж. і Зап. Р. I, N. 105.

⁵⁾ Архивъ Юго-Западной Росції III, I, N. 37.

козаків „певний почет“ на королівську службу і платню; гетьман дійсно й набрав такий козацький полк, а король „виняв“ цих козаків з під власти й юрисдикції великих урядів, настановивши (1570) спеціального „старшого і судю над всіми козаками низовими“¹⁾. Судячи по пізнішим виказам — 1575—6 р. (перед т. зв. реформою Баторія), козацький полк, набраний Язловецьким, числив 300 мужа, що поберали по 10 золотих на рік і сукно²⁾, але се була тільки частина козачини, і перейняте на королівську службу сеї вибраної часті нічого не перемінило в відносинах. 1577 р. 600 свесвільних козаків, як рахує Бельський, ходили під проводом Шаха в Волощину і навели на Польщу нові клопоти. Та найліпше ілюзоричність Житмонтової реформи показує ся з заходів Баторія.

По козацьким поході 1577 р. Татари помстивсь нападом на Україну (1578) й обложивши Острог привели Острозького до приреченя, що козаків буде вигнано з Низу; королеви теж було поставлено від Турків і Татар доконечною умовою, аби козаків приборкано; при тім татарський посол радив королеви з одного боку — ужити репресій проти козаків, а з другого — „przedniejszych z nich“ взяти на свою королівську службу³⁾. Баторий, зайнятий війною з Іданськом, а маючи плян московської війни, до котрої хотів ужити й Татар, посмішивсь показати велику охоту задоволити турецько-татарські жадання, хоч вперед застеріг ся, що не сподієть ся від них пожаданого успіху: він пригадує Острозькому, аби йшов на Низ — ловити й виганяти козаків, видає драконські розпорядження проти них, обіцяє спробувати взяти козаків на службу, але разом заявляє ханови, що приборкати козаків неможливо ані репресіями ані службою: пильновати козаків в їх пустинях неможливо, і вони завсіди найдуть захист в Московській державі⁴⁾. При такім (дуже оправданім) скептицизмі всі заходи Баторія, хоч як ніби енергічні, виглядають на роботу ut aliquid fecisse videatur.

¹⁾ Акты Южной Зан. России II, с. 176.

²⁾ Górski Historia piechoty p. 35 i 242, Historia jazdy p. 323: 1575 — super Kozacy Niżowe N. 300, excepto panno per 2½ fl. facit 7500 fl. 1576 — super Cosacos Niżowych 300 per fl. 2½.

³⁾ Acta Stephani Batorei (Biblioteka ordynacyi Krasiniskich — Muzeum K. Świdzińskiego, т. V—VI) N. 23, 25, 26, Bielski p. 1425, 1441, Гайдештайн (вид. Спасовича) I, с. 286.

⁴⁾ Acta S. Batorei N. 26.

Про репресії й слідства Бельський каже, що з них нічого не вийшло (с. 1361). Що до служби, то в осени 1578 р. уложена у Львові така умова з козацькими відпоруцниками:

козаки мають бути послухні своєму „найвищому справді“ черкаському й кіївському старості М. Вишневецькому, іменованому королем на місце неб. Язловецького, і зложать йому присягу в тім, що будуть послухні і додержать умов; вони не будуть воювати Волощини, кримських земель, округів Білгорода, Тетинні й иньшим не позволять, а непослухних будуть гамовати; правила, уложені з козаками неб. Язловецьким що до несвільників і иньшого, заховують ся на далі;

кождий козак дістає річної плати по 6 кін литовських і сукно за весь час московської війни, а по війні ту платню, яка була за Житмонта Августа (себто 10 зл. і сукно)¹⁾.

Сю умову доповнює скарбова записка 1579 р.²⁾, з котрої довідуємось, що служба козакам визначена була з кінцем 1578 р. (від сьвята св. Миколая), в числі 500 мужа, з платою по 15 зл. на рік і по 4 литовські аршини лїонського сукна; що служити вони мали при обороні держави від Татар і в війні з Москвою, що крім головного начальника М. Вишневецького був при них поручник (superintendens) Ян Оришовський з прибічною ротою 30 мужа і Янчи Бетер писар (він був посередником короля в сих його зносинах з козаками, що привели до

¹⁾ Acta S. Batorei N 160, поп. N. 189.

²⁾ Ся записка видрукована у Гурського Historia piechoty с. 242 (порівняти Źródła IX, 2 с. 209), тож не від річи буде подати з неї що цікавіше:

Militibus Boristhenis Nizovii dictis anno 1579.

Tam ad custodiendum fines Regni, ab incursionibus Tartarorum, quam ad bellum contra ducem Moschorum susceptis; quorum dux supremus per S. R. M. datus generosus Michael Wiśniowiecki, castellanus Braclaviensis et capitaneus Circasiensis, sub eius regimine servitium sua prestare S. R. M. et regno iuramento astrili esse tenentur.

Servitium eisdem indictum est per S. R. M. a festo sancti Nicolai 1578 in personis 500, in quamlibet pro anno integro per 15 flor. et panni Lundinensis cuilibet per ars. litv. 4.

Yanczi Bagier, notario eorundum Nizoviorum ratione stipendii illius super officium notariati, ad litteras S. M. R. data Cracoviae 29 Octobris 1578, flor. 50.

Joanni Oriszowski superintendenti eorundem Nizoviorum in personis N. 30, cuilibet pro anno dimidio per flor. 7/15 et pannum Lundinense.

сїєї умови)¹⁾. Крім того з інших джерел — з пізніших згадок знаємо, що Баторий надав козакам на військовий шпиталь м. Терехтемиров²⁾. Отсе й є т. зв. Баторієва реформа.

З вище поданих звісток бачимо передо всім, що переведена Баторієм козацька організація була безпосереднім продовженням організації, що вже існувала перед тим, за часи Жігімонта Августа й по його смерті. Не ясно, чи новий відділ, організований Баторієм, заступав місце того козацького полку, що ми бачили в 1575—6 р., чи існував поруч його; перше здасться мені правдоподібнішим, бо про той попередній полк нема звісток в умові (хоч в московській війні стрічаємо полк з 300 козаків, але се мабуть принакдове повторення числа); я-б висловив здогад, що під час козацьких походів в Волощину ті взяті на королівську службу козаки теж замішались до них, виїшли з послухності, й організація розпалась; не без впливу на сю дезорганізацію могла зістатись і смерть гетьмана Язловецького († 1575)³⁾. Скептичні погляди на можливість котрою небудь дорогою приборкати козаків, висловлені Баторієм тогож 1578 р., і поясненне ескарбової записки і самої умови, що козаків взято на службу для війни з Московщиною, наводять на гадку (я-б її уважав майже певною), що організуючи новий козацький полк, в трохи більшим, ніж попередній, числі, Баторий мав передовсім на меті придбати добру силу для нової війни з Московщиною, на другім пляні стояла оборона полудневих границь і на решті — задоволення Татар і Турків тою пробою приборкання козаків.

Зорганізований козацький полк з 500 мужа, під проводом Оришевекого, дійсно виступає в московській кампанії в 1579—80 р.; з попису його, спорядженого весною 1581 р., коли він, видно, вернувся з походу, бачимо, що він складався з 50 десятків, кождий під проводом отамана (десятого); крім того було 50 мужа, що становили роту поручника; під час походу багато повстувало до полку чужинців — мабуть на місце побитих — Білорусинів і різних зайд (Лотинів, „Москвитинів“ etc.). Сей полк (500 люда) — видно пінаки⁴⁾. Крім нього брали участь в кам-

¹⁾ Źródła dziejowe т. IX, ч. 1, с. 216.

²⁾ Лясота в Мемуарах вид. Антоновичом I, с. 161.

³⁾ Ся думка була піднесена в диспуті над сим рефератом на засіданню Н. Товариства ім. Шевченка.

⁴⁾ Źródła dziejowe XX, с. 155, пор. Górski Historya piechoty с. 243, Źródła IX, 2 с. 216.

панії кілька інших, менших полків козацьких: в рахунках 1579—80 р. крім згаданого 500-ного козацького полку, при старості оршанським Филоні Кмитичу було ще сто кінних козаків; при воєводі полоцьким Дорогостайським в Полоцьку було 300 піших і 100 кінних козаків, при якимсь Івані Новельським 100 піших, в Лівонії було 270 кінних козаків¹⁾; правдоподібно, се були полки, що не входили в організацію, переведену самим Баторієм, зорганізовані поодинокими особами; власне вже на сю, останню чверть XVI в. можемо покласти початки тих панських рот козацьких, чи зорганізованих по козацьки, з котрими стрічаємось на кождім кроці в XVII в.²⁾. Властиве реєстрове козацтво, уживаючи пізнішого терміна, організоване Баторієм — то тих 500 мужа під ближшим проводом Оришевекого, і всі оповідання про 6000-ний Баторієвий реєстр, то сильний анахронізм.

Тим часом як певну частину przedwiejszych козаків вербовано на королівську службу, на „łotrowstwo“ Баторий далі вигадував різні репресії (соймові постанови з грудня 1579 р. й універсал з січня 1580 р.)³⁾, а ті, оправдуючи королівський скептицизм до сих заходів, далі вели свої зачіпки з землями Турецької держави, піддержуючи різних кандидатів на волоське господарство (1579—80)⁴⁾, а супроти репресійних заходів Баторія дійсно шукали собі опори у Московській державі⁵⁾. Гайденштайн (II. 361) каже, що з кінцем Московської війни (1582) в ряд козаків прибуло багато відзвичайних від спокійного життя вояків; але й без них козащина мусіла бути дуже численна (1590 р. раховали їх, як каже Бельський, на 20 тис. — с. 1644). Козацький полк на королівській службі, під проводом Оришевекого, існував далі — маємо звітку з 1583—4, і пізніше⁶⁾, але сей полк „послушних“ з кілька сот люда цілком тратить

¹⁾ Źródła dziejowe IX 2 с. 215—8, Górski Hist. jazdy с. 23.

²⁾ Див. пописи козацьких рот з 1589—90 р. у Турецького Historya jazdy с. 316—7.

³⁾ Volumina legum II с. 206, Архивъ Юго-Зап. Р. III, I N. 5.

⁴⁾ Acta S. Batorei N. 81—7, 187—193.

⁵⁾ Маємо факти пізніші, 380-х pp. Соловйов VII, с. 609, с. 35 і 243 і далі (вид. 1894 р.).

⁶⁾ Górski Hist. piechoty (w roku 1583 liczyło się ich na służbie 600, a obowiązki starszego pełnił Oryszowski — джерел на жаль не подано) Архивъ Ю.-Зап. Р. III. I N 6.

ся серед маси вільного козацтва, з цілим рядом гетьманів, що виступають саме тепер, в 1585—9 р.: Михайло й Кирик Ружинські, Богдан Микошинський (1586), Лукія Чернинський (1587), якийсь Кулага (1589) і т. ин.; похід за походом ідуть на турецькі й татарські землі, поки польське правительство, перестрашене перспективою турецької війни не забралось на ново (1590 р.) до репресій з одного боку й організованя реєстрового козацтва з другого; Мик. Язловецькому поручено набрати 1000 люда „на погамованне українного своєвільства“, а заразом з огляду на перспективу турецької війни взято на службу 3000 козаків¹⁾. Одно слово, се було знов цілковите повторення того, що вже мало місце за Жигмонта Августа й Баторія.

Я не можу тут ширше розводитись, але і з сказаного на сей раз, здається, виходить ясно, що Баторієві заходи коло козаків не мали зовсім якогось епохального значіння для них, що ці заходи нічим особливим не відрізнялись від пньших (тільки з часом все більші маси козацтва притягались на коронну службу) і як і всі пньші виливали на еволюцію козачини — не більше.

III.

Моя друга примітка одначе зайняла за багато місця; коли-б я схотів робити такі примітки і дальше, мусів би написати цілу книжку. Я обмежусь дальше тільки загальнішими увагами.

Звичайно відрізняють повстання Косинського і Наливайка, як два особні рухи; в дійсности Україна від виступлення Косинського і до кінця лубенської кампанії була в неустаннім руху, що часами заостряв ся, але все не переривав ся.

В діяльности Сагайдачного треба остро відрізнати фактичні здобутки козацтва від правно санкціонованих; як перші були великі, так незначні були другі. Політика Сагайдачного, як і богатьох його наступників, власне характеризується сею про око безграничною податливістю перед неможливими жаданнями польського уряду, тим часом як всі надії покладались на те, що в дійсности ці уступки не перейдуть в жите і козачина фактично буде мати чи зараз чи трохи згодом повну свободу. Ся умірко-

¹⁾ Górski Hist. piechoty с. 243.

нна політика одначе знаходить опозицію у більш радикальних елементів козачини, і ся боротьба двох напрямів — дуже інтересна сторона сього періоду, від Сагайдачного до Острянина (став перед Сагайдачним вже маємо напр. цілком в такому стилі боротьбу 1598 р. між уміркованими, під проводом Байбузи, і радикальнішими Полоусовцями¹⁾); в останніх роках власне прибули деякі дуже цікаві матеріали для ілюстрації цієї боротьби (як напр. боротьба Петражицького-Кулаги з радикальнішими противниками, що закінчила ся його смертю).

Про Хмельничину не буду тут говорити: я про неї спеціально поговорю незадовго й висловлю свій погляд. В часи т. зв. Руїни поза ріжними партіями — московськими, польськими, турецько-татарськими не треба тратити з ока того що є властивий *spiritus movens* — автономічні змагання старшини і соціально-економічна опозиція проти старшини (дуків) народних мас і їх репрезентанта — Запорожа; від Б. Хмельницького і до Дорошенка автономісти готові хапати ся разом і за Московщину, і за Польщу і за Туречину для досягнення свого політичного ідеалу, тим часом як ріжні спекулянти смажуть свою печеню при огні народньої опозиції. Виговський і Дорошенко се не заступники двох ріжних напрямів, а люде з одного кружка. І пізніше ще довго живуть ці політичні, автономічні змагання. Сказати, як автор Бесід, що при кінці XVII в. старшина цілком забула про автономічні завдання та дбала про власні інтереси, що то були часи найбільшої деморалізації серед старшини (с. 106), — буде за багато. Були між нею етоїсти й запроданці, але закинути їй в цілости повний брак політичних ідеалів не можна. Процес продажі політичних змагань за ціну суспільно-економічних вигід (загарбання земель і закріпощення люду та придбання дідичного упривилейованого становища) ішов довго, почавшись ще в третій чверті XVII, ціле століте, вказаною російським правительством стежкою, а славна комісія 1767 р. ще дуже недвозначно показала, що під дворянським попілом ще тліли автономічні недогарки.

Атонію козацького устрою в Гетьманщині можна-б було оповісти трошки ширше і докладніше. Треба відрізнати Малоросійську колетію заведену 1722 р. і зложеною з самих Великоросіян, що мала *de jure* тільки служити апелляційним трибуналом і мати контроль над управою, що (кажу — *de jure*) мала

¹⁾ Listy S. Żółkiewskiego с. 86—90.

зіставатись в руках генеральної старшини, від пізнійшої, зорганізованої по смерті Д. Апостола, що мала сама правити і була зложена вже нарівно з Великоросіян і українських старшин.

При виборі Апостола гетьманська власть далеко не була вернена до *statu quo ante* Полтавської катастрофи, вона була обмежена значно в порівнянні навіть з практикою останніх років Скоропадського, і т. и.

Ще два слова про саму форму. Книжка дає догадуватись, що ми маємо виклади списані рукою слухача; взагалі при такім записованню не одно несуєть ся: затрачуєть ся початкова перспектива, другорядне заступає головне і т. ин., а в сій книжці, де, як сказано на вступі, історія козачини мала бути оглянена з „теоретично-філософського погляду“ (с. 7), се особливо дає себе відчувати: що загальнійше трактуєть ся річ, тим тоньше мусить бути обробленне; було-б пожаданим, аби при новім виданню автор сам переробив книжку; при тім могли-б бути деякі усунені *lapsus calami*, а деякі занадто короткі огляди поширені. Мова теж повинна-б бути ліпша.

У Львові, 24/І (5/ІІ) 1898.

РУСЬКІ ОСЕЛІ В БАЧЦІ

(в полудневій Угорщині).

НАПИСАВ

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК.

Про Бачванських Русинів подавано вже в нас деякі звістки¹⁾, та вони були такі скупі, недокладні, і навіть хибні, що на їх підставі не можна було виробити собі ясного осуду про життя тамошних наших поселенців. На доказ того наведу хочби такий факт, що в звістках тих подавано навіть хибно назву землі, в якій живуть поселенці, називаючи її Банатом. Тимчасом Банат і Бачка — то зовсім що иньшого. Бачка становить для себе окремий комітат, названий Бач-Бодрої і лежить між Тисою і Дунаєм як раз в тім місці, де Дунай робить велике коліно, бо пливучи з півночі на полудне звертає нараз та прибирає напрям західно-східний. Банат знов лежить на схід від Бачки, по лівій стороні Тиси.

Подібні хибні звістки подано також про початок самих поселенців. Лукич відсуває час їх поселення до кінця XI або початку XII віку. Він каже: „Коли Кольман коло 1100 р. був з своїми військами на Русі, де помагав Святиполкови против Володаря і Василька Ростиславичів і против Давида Ігоровича і де оженив ся з Предславою, донькою князя київського

¹⁾ Порів. Правда, 1878; Дѣло, 1881; Киевская Старина, 1881 (Поселенія Запорожцевъ въ Банатѣ) і 1883 (в статі: Задунайская Сѣчь), В. Лукич — Угорська Русь і ин.

Святополка — з тоюж Предславою прийшло багато руських родин на Угорщину і оселилось в Бачьськїм комітатї“ (Угор. Русь, ст. 1). Очевидно, се здогад опертий на старій теорїї руських міграцій.

Інші автори подають XVIII вік за час поселеня Русинів в Бачці. Коли однакж одні з них думають, що Русини прийшли туди з північних комітатів горішньої Угорщини (пр. автор статї „Задун. Сѣчь“ в Київ. Стар.), то другі (автор статї „Посел. Запор. въ Бан.“, Ол. Барвінський в „Історїї Руси“ виданїї Просьвітою і інші ще) кажуть, що нинішні Бачванські Русини то потомки запорожських козаків, що в 1785 р. перейшли австрійську границю і осіли в Банатї. Остання звістка пішла звідти, що Бачку і Банат уважали одною землею, а дальше, що не уміли роз'яснити собі замітки Черніїа, поданої в „Ethnographie der oesterreichischen Monarchie“. У III томі, ст. 149 каже Чернії, що Запорожці поселили ся в Банатї (але де саме?) та в Бачці в околиці Зенти. На ст. 273 каже знов: „Кольонія: Зента. Комітат: Бач. Нація: Маляри і Сербї, а колись запорожські козаки“. Далі у примітці: „Die Kosaken wurden 1775 aus Russland in Folge Aufruhrs vertrieben und gingen später als Ansiedler zum Ackerbaue über, starben aber, da sie sich nicht verehelichten, bald aus“. Запорожці отже вимерли, про інших емігрантів не чувано, а тут нараз Бачванські Русини пишуть до Просьвіти, просять книжок і т. и. Очевидно, що подана Черніїом звістка хибна, а Бачванські Русини — то власне потомки Запорожців. Таку зложено собі гіпотезу.

Тимчасом як звістки Черніїа, так здогади декого, що Бачванські Русини — то потомки Запорожців — хибні. Вже автор статї „Задунайская Сѣчь“ вказав на се. Він пише (Київ. Стар. 1883, кн. 1, ст. 49—50): Про здогад Головацького¹⁾, що Запорожці вимерли наслідком безженности, нема що й говорити. Не можна також згодити ся на здогад поважаного автора цитованої замітки в Київ. Стар., що потомки Запорожців живуть в Банатї і до тепер в виді українського населеня села Керестура в Бачванськїм комітатї. Ми дивуємо ся, що д. В. А. беручи тих Банатських²⁾ Русинів за потомків Запорожців не звернув уваги на те, що в тій самій статї, на яку покликую ся, звертає ся увагу

¹⁾ Властиво Черніїа, бо Головацький в Наук. Сбор. подає лиш переклад відновідного уступу з Черніїової Етнографії.

²⁾ Бачванських.

на походжене тих Русинів: „ті Русини воєводинські уже перед стома роками вийшли з Карпатських гір і поселили ся на уржайній низині коло Керестура і не покинули ані свого рідного язика, ані письма, ані своєї віри“. Вони дійсно не покинули ні своєї віри, ні свого язика, як показує ся з їх письма, надрукованого в бувшій органі Просьвіти, вони говорять карпатсько-руським язиком, але цілком не тим „чистим малоруським язиком“, яким без сумніву говорили Запорожці і який приписує ся Банатським Русинам автором замітки в Київ. Стар., хоть він не міг не знати, як різко відрізняють ся ті діалекти українського язика один від другого. Допускаючи можливість, що якесь число Запорожців могло остати ся в Банатї і змішало ся потому з переселеними туди Карпатськими Русинами, ми вважаємо більше природним думати, що Запорожці, згідно з оповіданем Коломийця¹⁾ вийшли з Банату і переселили ся в Сеймени. Здогадка тим більше правдоподібна, що Сеймени дійсно лежать на дорозі з Банату в Добруджу, куди, як побачимо, Запорожці не могли відразу перейти“.

До сього додаю я ще тільки: Запорожці не були ніколи в тих селах, в котрих тепер живуть Русини. Чернії подає з Бачки околицю Зенти за таку, де були Запорожці. Та Зента від теперішних руських осель досить далеко. Колиж були і де іще, а лиш Чернії про те не знає, то ані не вимерли, як він думає, ані не зляли ся з ніким, як думає д. В. А. але справді виємігрували назад. Доказом того може бути се, що про Запорожців нема ані жадних народних переказів між Русинами в Бачці, коли про інші, давніші події є такі перекази, ані письменних звісток, хоть то неможлива річ, щоби вони не могли заховати ся, коли-б справді існували. Що знов теперішні руські оселі заселили Русини з північної Угорщини, про те свідчать не лиш народні перекази, але, як я чув, і урядові акти в архіві в Зомборі. Я не мав змоги переглянути їх і повідисувати, але хто се зробить, той причинить ся до цілковитого освічення історії руських осель, покритих до тепер мракою таємничости.

Коли саме повстали руські оселі, не можу докладно сказати задля браку висше згаданих актів. У Черніїа подано лиш такі три звістки про них:

¹⁾ Коломиєць — 120-літній Запорожець; від нього зібрав цінні відомости про жите українських осадників в Добруджі автор цитованої тепер статї.

1763 р. предложив Котман, що звиджував ті оселі на приказ уряду, справозданє з своєї діяльности; в ньому каже так: „Die neue Possession Keresztur fand ich von unirten Ruthenen zahlreich bewohnt (Черніт, III, ст. 13). Про Новий Вербас згадано у Черніта під р. 1785 лиш тільки, що він тоді числив 310 домів (III, ст. 58). На ст. 148 подана знов згадка, що в першій чвертині сього віку були Русини в двох місцевостях (Керестур і Коцура) в Бачці і в одній місцевості (Шід) в Сримі.

З звісток тих, як видно, не можна робити жадних виводів про початок осель. Але я, думаю, добре зроблю, коли йдучи за писаними хроніками, які доводилось мені бачити в Керестурі на друкованих книжках, визначу час повстання перших руських осель Керестура і Коцури на трийцяті роки минулого століття. Роки в тих хроніках вправді не однаково подані, але ріжницї малі, хитають ся між одним та двома роками, що для нас не має великого значіння.

Справа про те з руськими, Бачванськими оселями представляє ся так: Полуднева Угорщина, нищена довголітними турецькими війнами, не мала зовсім принадного виду навіть тоді, коли Турки примушені були уступити з неї. Села і місточка попалені, перестрашені люде довго не хотіли показувати ся в ті сторони, де не могли бути безпечні ані що до свого майна, ані життя. До перва за панованя Кароля VI та Марії Тереси відносини змінили ся. Пусті, обширні землі почали заповнювати ся поселенцями ріжних націй, ріжних вір, місточка почали відбудовувати ся. Урядови залежало на тім, щоби урожайні землі полудневої Угорщини як найскорше населили ся, тому поставив як найприступнійші умови для колоністів. Русини Земплинського комітату і сусідних дочули ся про те рівнож, а що їм не найліпше поводило ся, умовили ся між собою і в кількох громадах, в ріжнім часі, пустили ся на долину. За кілька років дійшло число родин осадників до кількох соток; вони заселили одну велику пустиню і заложили тим способом нинішній Керестур. Частина їх знов осіла в знищенім селі, Коцурі¹⁾ і дала почин до нинішньої руської оселі тоїж назви. Про населюване Керестура і Коцура заховала ся у тамошних людей ще до нині згадка. Два такі оповіданя, що дотикають ся Керестура, подаю понизше. Подібних оповідань в Коцурі не довело ся мені записати, хоч вони і там повинні істнувати.

¹⁾ Коцура була первістно сербським селом; нині нема в ній ані одного Сербя.

1. Оповіданє Колошняя Яноша, госп. з Керестура.

Зоз Земльїцкей столыці¹⁾ тусме насельїлі. Кит сме ту насельїлі, то було шіцко льим вода, хіжі ньи було прет сто пей-дзешат рокамі; та ньи сцельїсме ту бівац²⁾, бо ту ушадзі вода була, жемныска; та нас ту путалі, до нүтох до жельїзнїх, же мушіме ту бівац, льим сме себе жемуньїце³⁾ коналі, та сме там бівалі у жеме, нўка. А так помалі льўдзе, кóтрі бул кушчік⁴⁾ ұладныйші ту пеньїжох, та себе купел по йидного конья, за пейтнац фóрїнти⁵⁾ або дваец, то найдрашні конь бул, кид насельїлі. По штїрме льўдзе ұ йидно цїмборелі⁶⁾ і так жемічку оралі, док ше кушчічко ньи змóгли баржей; а вец йак ше уж кушчічко змóгли, вецка льим по двóме.. Йак ше йїм рóдзело, жїто предавалі, альї і то мушелі вожіц аж до Байу⁷⁾. Міроў жїта кóштал теді трі фóрїнти шайні, а бўса — кóштал трі осмакі; до́тод везлі до Байу, бо йїден дзень ньи мóгли дойец — а на вóлох вожелі та доґ йидну тэрху одвезол прѣдац, а доґ прїшол на́зад до дóму, та шіцкі пеньїжі потрóшел⁸⁾; дакус⁹⁾ кид му остало. Ну, а вецка¹⁰⁾ ұше баржей кажді рок веце жемі оралі, веце ше йїм рóдзело, та себе пóчалі правіц¹¹⁾ хіжі, та за то наш вала¹²⁾ Кїрестур ньи такі прóсті, ушорені¹³⁾, бо льўдзе ше йак кóтрі зналі, та так і правелі ньи бўлі такі учені: йак зналі так робелі. Альї тэряз ұж йїх йїст дзешец раз веце йак таді, кит ше насельїлі: теді ньи прїшли льим на трїсто нумері, а тэряз уж ма́ме седем сто осемдзешат і пейц. А цэркву сме за седем рóкі правелі, шіцко¹⁴⁾ о свóйїм трóшку¹⁵⁾; за́то так длўго правелі. А опѣт за то такі грўбі мур положелі; фудамент стóйї седем шўхі¹⁶⁾ дóбу а пейц шўхі доокóла мур аш по шені́дль¹⁷⁾: там ньїдзе жéбі ценьше бўло, льим шіцко грўбе. А шіцко льим йїден боўтгайташ¹⁸⁾, а на пол цéгли льим грўбі: та ше кажді чудўйи, же йак то мóже таку тэрху вельку трїмац. Штїра́ецц шѣстого рóку тўрньа¹⁹⁾ положѣна нóва і з бакáром²⁰⁾ закріта. І йїст у ный пейц дзвоні: йїден ма осемнайц ма́жі і — пул, а йїден ма да спейтнац, а трѣці да з дванац, а йїден ма даґзе з пейц ма́жі старі, а йїден да з трі. І годзіна²¹⁾ на ный ішче пёрша: ньи бўла меньяна: ма уж кóло сто рóкі.

¹⁾ комітату; ²⁾ жити; ³⁾ землянки; ⁴⁾ трощки; ⁵⁾ золотих; нім. Gulden; ⁶⁾ товаришили; ⁷⁾ місто в Бач-Б. комітатї; ⁸⁾ видав; ⁹⁾ мало; ¹⁰⁾ потому; ¹¹⁾ будувати; ¹²⁾ село; ¹³⁾ рівний; ¹⁴⁾ цїлком; ¹⁵⁾ на свїй кошт; ¹⁶⁾ ліктів; ¹⁷⁾ дах; ¹⁸⁾ склеплїня; ¹⁹⁾ вежа; ²⁰⁾ мідяною бляхою; ²¹⁾ годинник.

2. Оповіданє Джюджяра Василя, госп. з Керестура.

Кирестур мѳже буц такі старі, мѳже мац сто пейдзешат пѳйц рѳкі. І нарѳді с початку сельйлі од Земпльїну. І перші прїшли і направѳлі себѳе кольїбі. І прїшла вельїка вѳда, хтѳра шїцкі пѳльа пѳльаала; і тѳті перші, цѳ прїшли, і побѳлі ше от те вѳді, хтѳрі таку вѳду нїгда нїи вїдзѳлі і пѳшли дѳльїй йїдну штацїю і пол¹⁾ — вѳлап ше тот вѳлап: Шѳва — і там пребѳлі да с кїльо пар рѳкі. Тѳті дрѳгі, цѳ прїходзѳлі од Земпльїну, нїи знѳлі за тїх нїч, же йї і ў Шѳві з нїх. І почѳла вѳда прѳхѳдзїц і так тѳті цѳ пѳсле сельйлі, ночѳлі оствѳац на пустїнї Кирестур. І барз бѳлі худѳбні, бо кит худѳбні прїшли. І тѳта вѳда трайѳла седем рѳкі. У тїх седем рѳкох бул йїден рок барс сухї так, же хтѳ мал і до штїрі фѳртѳлы жѳмі, мѳгол до хлїва йїдногѳ кѳнца потраву знѳшїц. І населїїлі од Земпльїну і нїи дѳшли до Кирестур пустїнї, прѳлапѳла йїх жїма. Оствѳлі у Макѳве. Йїак прѳшла жїма, прїшло йїх вѳце йїак зо штїрацѳц тѳльїгї²⁾ хтѳрі сѳмі цагѳлі, а хтѳрі мал і маѳрца³⁾. І так чѳшко досельувалї. І то бѳло нарѳда од Земпльїну і од Маѳова. І достѳлі тѳкоў йїден шор⁴⁾ і тот шор ше і нїйшка вѳла Маѳѳскї. І звѳзлі зо сѳбу тѳті од Маѳѳва йїдногѳ маїѳтра. Дознѳлі ше і гѳўті, хтѳрі бѳлі у Шѳві, же на Кирестур пѳстїнїу уж і вѳце населїїлі і ўрацѳлі ше і гѳўті зо Шѳві. І звѳзлі зо сѳбу йїдногѳ пѳпа рацѳкогѳ⁵⁾. І начѳл ше маїѳтер с пѳпом рацѳкїм нїи мїрїц⁶⁾. І тот маїѳтер з Маѳѳва вїгнал пѳпа рацѳкогѳ нѳзад до Шѳві. І так оствѳлі сѳмі Русїні і до днес. Вѳцка кит ту побѳлі да с трїцец рѳкі і заш прїшла тѳка вѳлькѳ вѳда і так уж надумѳлі, же отсѳльѳа нѳзад гѳре (ўрацїц ше сцѳлі). І прїшел йїден пан од Бѳчу⁷⁾, і мѳдльїл⁸⁾ йїх, да бї нїи отсельѳвалї. І так прѳдал йїм вѳце жѳмі: дзе мѳжу, най там ѳру і прѳдал йїм пѳстїнїу Брѳстоўчїть лїьбо Брѳстоѳец, а ѳбѳцѳл йїм і пѳстїнїу Бїду. А вѳні ѳпѳведѳлі тому панѳві, же „не бѳду сїдїти йїак жѳбі у вѳді: пѳйдѳме гѳре“⁹⁾. А вѳні гѳре нїи пѳшли і пѳстїнїу Бїду утрацѳлі.

¹⁾ одна стѳция має двї мїлї; ²⁾ телїг; ³⁾ ослѳ; ⁴⁾ улїцїю; ⁵⁾ сѳрбскѳго; ⁶⁾ сварити; ⁷⁾ з Вїднѳ; ⁸⁾ прѳсїв; ⁹⁾ наведѳні слѳва вкѳзѳють, цѳ Бѳчѳанскї Русїни говорїли перше чїстїйшоу укр.-русѳкоу мѳвоу, як нїнї.

На початку сѳго вїку лїднїсть ѳбох назѳаних осель дїйшла до такогѳ поважногѳ числа, цѳ стало йї тїсно жити на дѳтеперїшнїм ѳбшарї. Не звѳлїкаючї довго, почѳла вѳна розглядѳти сѳя по ѳколицї за дрѳгими вїднѳвїднїми мїсцѳами пїд оселї. Найшло сѳя йїх значне число. Повствѳло тепер дрѳгорѳдне населїюване, при чїм ѳбидвї давнїйшї оселї, Керестур і Коцѳра, почѳли вїдгравѳти рѳлю матернїх осель, коли тимчасѳм новї ставѳли дѳчернїми. Так повствѳли ше ѳтсї русѳкї кольїонї в Бѳч-Бѳдрѳту: Старнї Вѳрѳас (Ō-Verbász), Дїурѳавѳ (Gyurgyevo) і Новїй Сѳд (Ujvidek, Neusatz). Оствѳннѳ мїсцѳевїсть ѳсть мїстом і чїслїть до 30.000 душ. Русїни становлїють там як раз 1%, бо число йїх вїносїть до 300 душ, але маючѳ в Новїм Сѳдї свою цѳркѳву, шѳколу, сѳвящѳннїка й учителя. Рївночасно почѳли Русїни прѳходїти Дунай і ѳсїдати сѳя в сѳсїднїм Слѳвѳнскїм кѳмїтѳтї, Срїмї. Там залѳжили русѳкї кольїонї в ѳтсїх мїсцѳевѳтах: Пѳтѳровцї (Petrovci), Мїкѳлошевцї (Mikluševci), Граѳовѳ (Grabovo), Бѳркасѳовѳ (Brkasovo), Шїд (Sid), Бѳчїнцї (Bačince) і Мїтѳровїцѳя (Mitrovica). Оствѳннѳ мїсцѳевїсть ѳсть мїстом: Русїни почѳли там населїювати сѳя дѳперѳѳа в пѳслїднїх рѳках і то не з Керестура і Коцѳри, але з кѳтѳрѳгогѳ горїшнїгѳ кѳмїтѳту, таѳож захїдногѳ (мабѳуть Шарѳшу), бо мѳва йїх пѳдїбна до мѳви давнїйшїх ѳсаднїкїв в Керестурї і Коцѳрї. Так само Шїд ѳсть мїстѳочѳком, лїш там пѳселѳнцї є вѳже Керестурсѳкї або Коцѳурсѳкї.

Як вїдно з того, цѳ я до тепер сѳказѳв, то число осель в Срїмї є бїльше як в Бѳчцї, але сї срїмскї кольїонї дрїбнї і в сумї Русїнїв в Срїмї є лїш чѳтвертѳ чѳсть в пѳрївнѳнѳю з Бѳчѳанскїми Русїнами.

Як я сѳказѳв, вѳї срїмскї русѳкї кольїонї (з вїїмѳкоу Мїтѳровїчѳн) вїйшли з Бѳчки; говорѳючи ѳтѳже прѳ ѳднїх, говорїть сѳя тим самїм в гѳловнїм і прѳ дрѳгих тим бїльше, цѳ вони не змїнїли сѳя за кїлькѳдѳсѳть рѳкїв свогѳ переселѳнѳя так, цѳщѳбї пѳтрїбно для нїх ѳкремѳї харѳкѳрїстїкї, ѳсѳблївож коли вони до тепер утрїмѳють стѳлї знѳсїни з матернїми оселями. Бѳчѳанскї і Срїмскї Русїни вїдвїдуячѳ себѳ на бїльшї сѳвѳята, на прѳзнїкї, зѳванї там „кїрѳбайами“ вїд нїмѳецѳкогѳ Kirchweih, на кѳждї рѳдїннї вѳжнїйшї вїпѳадкї як вѳсїлѳя, пѳхѳрѳнї і т. др. Стѳячїж в такїх знѳсїнах, не затѳрачѳють спїльнїх прїкѳмет, цѳ харѳкѳрїзѳють ѳднїх та дрѳгих. В русѳкїх оселях в Срїмї — з вїїмѳкоу ѳднѳї — не бул я ѳсѳбїсто, чѳрез цѳ й не хотїв прѳ нїх шїрше лїш з нѳслѳухѳ говорїти тому і назѳѳв сїю мѳю рѳзвїдѳку Русѳкї оселї

в Бачці, хоч, Кажу, сказане тут можна в головнім прикласти і до сримських Русинів.

Число всіх Русинів в Бачці і Сримі не є певно знане. Офіціальна статистика хоть подає його, то довірювати їй не можна: вона все кульгає... Більше можна би вірити шематизмови, бо майже всі Русини є греко-католики. Колижбо ту знов біда, бо шематизму такого від непамятних років не можна дочекати ся. По обчисленнях бачванських інтелігентних Русинів, число всіх руських душ в Бачці і Сримі доходить до 12 або 13.000. З того над 9000 душ припадає на Бачку, решта на Срим. Бачванські оселі числять з окрема по тільки душ¹⁾:

Керестур	5000
Коцура	2500
Дюрдево	1000
Старий Вербас	500
Новий Сад	300

По кілька руських душ находить ся в оселях сримських, в кожній з осібна, я не міг довідати ся. Та всіх їх загалом числять понад 3000.

Між руськими оселями лиш одна є зовсім чиста непомішана з другими націями: Керестур. Всі иньші оселі мають мішану людність. У Коцурі живуть побіч себе Русини, Маляри і Німці; в Вербасі Русини, Сербі і Німці; в Новім Саді всі нації, які є на Угорщині, при чім кожда має свою церкву і школу. В Сримі перемішані Русини по оселях головно з Сербами. В кожній оселі надто находить ся бодай по кілька родин жидівських, та циганських.

Така мішанина народностей мусіла полишити свій вплив на Русинах. І справді його пізнає кожний на перший погляд. В управі ріді пізнаєть кожний вплив німецький, в ноші, особливо дівчат та женщин, вплив малярський, в танцях і співанках вплив малярський і сербський. Тоті посторонні впливи видерли очевидно богато від Русинів з їх давнійших навичок звичаїв і т. др. але поділали на них культурно. Хто нині ввійде до хати руської, поговорить з її господарями а відтак потягне паралелю між ними, а їх Земплинськими братами — ба навіть і нашими Галичанами з многих сіл — то побачить, що Бачванці супроти других Русинів — Европейці в повнім значіню того

¹⁾ Для лекшого снамятання подаю округлі цифри.

слова. Нам лиш треба би бажати, щоби і наші всі Русини Бачванським як найскорше дорівнали в добробиті та материяльній культурі.

Що до віри, то всі майже Русини тамошні греко-католики. Лиш невеличке їх число, що недоходить і сотки, причислює ся до Назореїв, про котрих скажу дещо пізнійше, а кілька душ визнає віру православну. Греко-католики належуть до епархії Крижевської і мають свого єпископа, ніби Русина, Дрогобецького. Ціла епархія крижевська невеличка; вона числить заледво 20.000 душ, з того дві треті становлять Русини, а одну третю Хорвати. Здавало би ся, що Русини повинні мати також свого єпископа бодай на переміну з Хорватами. Так ні. Відколи Крижевська епархія існує, від тогди єпископами були там Хорвати. Се перший раз трафило ся, що хоч якийсь Русин став єпископом, та й до того треба було уживати аж посторонної помочи. Бачванські Русини стараючи ся про єпископа Русина, покладали на Дрогобецького великі надії. Завели ся однакож на нім сильно. До тепер він не лиш не зробив нічого доброго Русинам, але навіть нічим не дав пізнати, що він чує себе Русином, що він хоче добра Русинам, як і иньші руські єпископи в Угорщині, що поза свою особу нічого не видять, хоч моглиби много зробити, як би хотіли. Нагадаю тут лиш се, що в Угорщині школи конфесійні. Кожда віра удержує свої школи сама, отже і Русини. Щож лекшого єпископови зробити, як завести бодай обовязкову науку руської мови в народних школах? Сеж від нього залежить. Але ні. Народні школи в Угорщині, удержувані Русинами, — а спеціально тут в Бачці — становлять головне жерело маляризації між ними. Як то немило мусить вдарити нашого Русина, коли прийде до чисто руського села, як Керестур, і почує на дорозі таке поздоровлені від дїтвака, як „йов ештет“ або „йов реїтельт“ намість „добрий вечер“ або „добрий день“? Я говорив з кількома хлопцями, що покінчили народню школу вивчивши докладно малярську мову. Розумієть ся, не зле знати хоч яку мову — якби не то, що діти з мовою венсають в себе в школі і духа малярського, а ненавчивши ся по руськи, з часом стають ся справдішними Малярами, денацио-налізують ся.

Як в Бачці маляризують ся Русини, так в Сримі стають вони Хорватами; підлягаючи хорватським законам краєвим, вони мусять діти свої посилати до хорватських шкіл. Розумієть ся, скорше

можна вивчити ся Русини по хорватськи, як по малярськи; тому в Славонії ще більша небезпечність для руських поселенців, ніж в Угорщині що до винародовлення. Коли теперішні відносини в Бачці і Сримі не змінять ся і зістануть на будучність такі самі, то наших колоністів чекає там нехибна смерть національна. Друге покоління їх не буде вже звати себе Русинами, лиш Хорватами або Мадярами. З сього знов вийде шкода нашій нації і то подвійна, бо з винародовленням наших поселенців не лиш побільшуть ся ряди наших ворогів, але і пропаде для нас раз на все одна з красивих частин нашої суспільности.

Щоби тому запобічи, на те є лишень одна рада: Нашим Русинам треба конечно подбати, щоби виховати у себе інтелігентних Угорських Русинів, що потому вернули би на родину і обняли провід над нею. Кілька добрих, інтелігентних сил потрапило би зробити там цілковитий переворот в справі народного відродження, через те й видатки пороблені нашою інтелігенцією на вихованє таких людей повернули-би сторицею назад. Що справа ся дуже жива і пекуча, думаю, не треба удвіднювати; а що її можна-б перевести в житє, проте я писав вже і деінде. У нас зовсім иньші відносини, тож наші люди не годні собі представити, як на Угорщині много значить авторітет одиниць. Тим лишень можна пояснити теперішній національний занепад Угорських Русинів, а блискучі, хоч короткі та схилені хвилі по угорським повстанню. Тота віра в авторітети подає нам надію, що знов одна одиниця зможе там всіх порушити; а коли те стане ся, раз піднесений рух не тяжко буде нам піддержати.

Приступлю тепер до нарису житя і побуту наших колоністів в Бачці. Перед тим однакж наведу три оповіданя Колошняя Яноша, керестурського Русина, що дотикають недавно минулих часів. Перше оповіданє представляє нам епізод з житя поселенців за панщини: видимо з нього, що і там тото само роблено, що і в нас з селянами; били їх за що будь, знущали ся над ними всякими способами, примушували їх як найбільше, хоть неправно робити на панів. В другім оповіданю маємо образок боротьби з сараньчею. В третім подана згадка про революцію в 1847 р.

1. Які були нужди давно, а які тепер.

А даўно кид бул немешак¹⁾, барз льўдзох мучелі; хоч за йаку малку ствар²⁾, далі чловекові дванац паліц: а то барз болы, кид дванац паліц дайу. А хоч йаку пілну роботу мал дома, мўшел охабіц³⁾ своју роботу, а паньску мўшел пойсец робиц, бо то була йак царска робота. Кид ны пошол на ўреме, бандур⁴⁾ го прідал ішпанові⁵⁾. Кид прішол пред ішпана на одгвор, ішпан му ше пігал, чом так ны скоро прішол. Чловек ціганьил, же ны могол прісец так фрїшко⁶⁾, ны бул дома. А бандур гварел, же бул дома: заш го звальилі на-жем, далі му дванац паліц, же ціганьил; а кит ше палычка зламана йидна, а вон мал у снопку пёйдзешат другі палычки, та льым віцаглі другу палычку, та го білі, аж му креў ішла през гачі: барз білі. Мўшелі служец теді барз вельо. А кит пошол газда своёо жіто кошіц, а на паньске ны пошол, ішпан рёсказал, ордінанц най прага коньі, да іду по того чловека. Тот чловек гварел, же пойдзе йўтро на роботу; ішпан ны сцел поентидовац, же царска жем ше мўші робиц. Пёслал двох бандурох по-нього. Кид го пріведлі с польа прет ішпана, перше му далі двацец і штірі на задок, йак то воні знају, і заш мўшел пойсец такою на царску жем, алы же ны пошол тот дзень, цо го гоньилі на роботу, другі дзень кид бул на роботі ны дал му ўрбар, ны занісал, же чом го ны послўхал, то мал штроф за то. А кит ше покошело шіцко зерно царске, ішпан рёсказовал, же аны йидному газдові ны шльибодно своёо зарно вожіц дому, док царске ше ны повожело і ны складло до брадла⁷⁾. А вёцка перше док почіталі⁸⁾, кильо газда ма кріжі⁹⁾ жіта, то ше волао дзешаток, та зо своёого жіта газда мўшел дац сёдмі кріш: сёдмі кріш комора¹⁰⁾ браа од газді. Аж вёцка льўдзом шльибодно було своёо вожіц дому. Та вёцка шльибодно було робиц і своёо тлачіц; алы і паньске мўшел пойсец тлачіц, кит го гоньилі, а його мўшело остац. Йак потлачелі¹¹⁾ паньске жіто і крашньи збуйалі од пльиві вонка і то льым на вітрі, ны було ті вітерньіці, цо тєраз йист і вёцка кид було чісто уж жіто у паньскім гўмно, льўдзі мўшелі на-ко-чох¹²⁾ вожіц того жіто до царскіх магазінох. Алы ўше ше такі мештер нашол чловек, же могол украднуц два-трі пожонці, та

¹⁾ панщина; ²⁾ річ; ³⁾ zostавити; ⁴⁾ двірський слуга; ⁵⁾ завідатель піль, гадса; ⁶⁾ скоро; ⁷⁾ стирти; ⁸⁾ почислили; ⁹⁾ наш: полукінок, хоч не мавби 30 сношів; ¹⁰⁾ камера, державні землі; ¹¹⁾ помолотили; ¹²⁾ на возах.

охабелі у карчмі — а то царске жіто було і вони за то украдли — та йак сіпалі тотó жіто, та чловекові хіобло трі мехі, кид óхабел¹⁾ у карчмі; алыи вон мал дру́гі трі мехі прáздні, цо ныи набрал жіто до́ ныих. Кид вісіпалі то́то жіто, а вон себе ўжал прáздні мех, подóжел на пльи́цо, та кид вісіпалі жіто, та рўцел там прáздні мех, жебі було потпуно, бо трі украднул, а мўшел трі прáздні пору́ціц. Та вец йак ше ўрацелі на́зад од магазіна і по́шли до то́го качма́ра, дзе жіто охабелі у качма́ра, та вец там пілі за тотó жіто. І так óкламалі за то ца́ра, йак от го і те́раз кла́му. А кит ше хóдзело бра́ц на пейц ла́нці же́мі, то дзе́шец плу́гі вігналі; та кид ора́лі, ка́жді за шóром²⁾ мўшел ісц ййден за дру́гим; а кит спра́вел басо́ўку, дзе ныи до́бре подóбрал, та звальйлі го, да́лі двана́ц па́льці, же кла́мі ца́рску жем. Алыи йак же то могол зна́ц бандур, кит там дзе́шец лью́ді було? Бо бандур хóдзел по́штрэд же́мі ўша́дзі; та дзе́шец бра́зді ора́лі ше на́раз; бандур лым по́шол, та почітал то́ті бра́зді, вон зна́л, ко́трі члове́к ныи до́бре о́рал: звальйлі го на жем, да́лы му двана́ц па́льці і тот дзе́нь ныи мал зазначе́ні, же ўрбар. Заш дру́гі дзе́нь мўшел пойсе́ц рóбіц, аш так му записалі ўрбар. А йист та́кі лью́дзе, цо вельо раз банду́ра накарме́лі і напо́йлі, гоч члове́к бул віноваті, бандур гварел, же йи ныи віноваті, бо му бул до́брі, прійя́тель. А йист та́кі члове́к, цо ныи бул віноваті, бандур ше на́ньго гны́вал, пре́дал го и́ред ішпа́на, же схібел; члове́к гварел, же он ныи хібі. Ішпан ше піта бандурові: чи хібел тот члове́к? Бандур гва́рі, же хібел. Звальйлі члове́ка на́-жем, кид му ййдну уца́лі, члове́к ста́нуд го́рі, же йи ныи віноваті, он ше ны́йда бі́ц: прішлі трóме банду́рі, та го пріціслі на́-жем, ййден му лыйгну́л на гла́ву, на́-карк, а ййден на но́гі, а тре́ці біл, аж му креу́ ішла през іачі. Да́ўно ве́це брі́гі³⁾ було, йак те́раз — бо то була брі́га і за на́шого ды́да — а те́рае то́та мла́да чельа́дз о тре́це́ц ро́кох, ко́трі ма́йу, во́ні то ныи сцу ны́ц ве́ріц, же то праўда; а по́ййден йист, цо ве́рі, же то було так. А мла́да чельа́дз жійи так, йак ріба у во́дзе, ныи зна жа́дне ну́жді, бо іх ныи го́нья ны́дзе на робóту, на ца́рску; ны́шка лым ка́жді себе рóбі, ны́кто му ныи запо́веда⁴⁾; ішче кид му о́цец і ма́ц роска́зуйу, же так тре́ба рóбіц, а вон гва́рі, же вон зна; а ныи зна́л бі аны́ гутóріц, да ныи ўчел од о́цца да ма́цєрі, а гва́рі же зна ші́цко. Ны́шка йи вельо́ка пі́ха ме́жду мла́ду чельа́дзу; ныи зна́йу за ну́жду, ны́ за йа́ку; сла́ва Бо́гу ўж з два́це́ц ро́кі ўше ше

¹⁾ лишив; ²⁾ по порядку; ³⁾ біда; ⁴⁾ розказує.

до́бре жіто родзело, óвес, кукури́ца, ші́цко було, ныи барз вельо, алыи у штрэ́дню рўку. Ўше ше зродзело, цо сме мо́гли ца́ревіну¹⁾ віплаці́ц; а кид ныи мо́гол члове́к віплаці́ц, прі́дзе е́зеквент, подльіца́йн двóме, по́нішу члове́кові ко́ньи, кра́ві і ве́жню та пре́да́йу от члове́ка ші́цко, і так мўші віплаці́ц ца́ревіну ші́цку і порці́йу²⁾. Та ше тім мла́дім відзі, же то вельо́ка ну́жда, алыи кит то члове́ка ныи бо́лы ны́ч, бо го ныи білі, лым кишэ́ньку бо́лы! І те́раз барз до́бре наро́дові на шве́це жи́ц за́то, бо през брі́ті жійи: віплаці́ порці́йу на себе ші́цко рóбі. Но, то ўже готóве то́то.

2. Про сараньчу в 1847 р.

Те́раз ныи зна́м, чи у Бач-Киресту́рі зродзела ше ша́шка³⁾: то було шті́раце́ц се́дмого ро́ку. І по́ тім ў ййшєны́ то́лько ва́йиц⁴⁾ наньйсла, ко́ло тіх гны́здох, дзе кукури́ца вірóсла! Мо́жи дзе було ве́це йак пейдзешат дзі́ркі прі́ ка́ждім гны́зду. А ве́цка у тіх дзі́ркох та́кі бу́лі ме́шчкі⁵⁾, цо ші́цко ша́шка була у тіх ва́йцох. А лью́дзі то ныи зна́лі, же цо то бу́дзе, та кит сме ора́лі, та ше ші́цко віорала во́нка, а лью́дзі думалі, же то замаржньи ші́цко; а кить прі́шла йар у а́прілю ме́шацу, ші́цка ше зродзела во́нка і так почала рóсну́ц, йак то́ті ча́рні шве́рцік⁶⁾. Ныи мож було з но́гом ста́нуц ны́дзе на́-жем, те́льо ййи́ було. І вец почала ісц го́ре на жіто, кид жіто подро́сло так да с пол шўха. Та ші́цко жіто по́ййдла. Вец преходзела да́лы на дру́гі ме́ста. А вец лью́дзі ше óсетілі⁷⁾, же ші́цко по́йи жіто, та го́ньили лью́дзох, да запайу з рóшту⁸⁾. І сіпалі до ме́хах: пей́ц ме́хі на фэ́рталь. А було óсем сто і шевдзешат і шті́рі фэ́ртальи же́мі, а два сто і ште́рнац сесійи: ка́жді члове́к мўшел пей́ц ме́хі на ла́пац і мўшел и́ред ва́рошкі дом⁹⁾ прейсе́ц, ука́зац, же на́лапал. І мўшел йа́му віко́пац у же́мі, та йу там сіпа́ц до те́й дольіні і зага́рну́ц зов глы́ном. А цóсме ве́цей ла́палі, а Бох ве́цей на́м давал ша́шкі. І так на́м по́йидла жіто ші́цко, цо ныи о́ста́ло на́м ны́ч: ййден рок мі ны́ч ныи ма́лі. І та́ка ну́жда була лью́дзом — по тре́це́ц фо́рїнті купова́лі жіто — ша́йні пеньйзі бу́лі те́ді — кукури́ца була два́це́ц і шті́рі фо́рїнті ша́йні; а вец дру́гі рок

¹⁾ податок; ²⁾ також податок, але крайовий; ³⁾ сараньча; ⁴⁾ яєць; ⁵⁾ мішочки; ⁶⁾ цвіркуни; ⁷⁾ отяжили ся; ⁸⁾ з решетом; ⁹⁾ дім де містять ся громадський уряд.

њи сцѣла пойсец шапка гѣтка, зос хѣтара¹⁾, ішче вѣце бѣло: то два рѣкі трайало у Бач-Кирестурі, доісме њи ходзѣлі трі раз доокѣла хѣтара мѣдльіц ше зос просецію і кріжі, цо мі вѣламе, у цѣркві. Та йаісме ше вімодльілі, та дрѣгі рок вѣцка ше зѣбрала і так подльіцѣла гѣре, йак кид вѣлька хмѣра ідзе: шіцкі льѣдзе, цо на пѣльу бѣлі і дѣма так дѣмалі, же њібо снадньі, льім кѣжді так рѣкі поскладад, а пѣтрелі гѣре. І йак прѣшла Кирестурскі хѣтар²⁾, роздѣльіла ше на два стрѣні і так пѣшла йідна іу пѣладньу стрѣна, а йідна іу вихѣду; льім кѣтра снадла дѣлу, же њи мѣгла льіцец, то та загінѣла там. Та њи знайу льѣдзе, чі Бог дал, да пѣйдзе гет, чі за то, же ше льѣдзе барз мѣдльілі Бѣгу. Ну і њи знайу льѣдзе, дзе вѣна станѣла: чі ше потѣпѣла у вѣдзох, чі так прѣпадла нараз зо шіцкім. Ну то то гѣтѣве тѣраз уж.

3. Про Мадярське повстанє в 1848 р.

Штіраіцец осмѣго рѣку, кид мѣла буц бѣна³⁾, на тѣді так бѣло: льѣдзе ше пісѣлі за пѣльірох⁴⁾, а то тѣльо знак бул тѣті пѣльіре, йак тѣрае соціалысті; і то знак, цо гѣдна буц бѣна у орсѣту⁵⁾! І тѣті льѣдзе ше найбѣржей пѣвадзѣлі; Мадѣаре сцѣлі, да мѣйу свѣйо прѣво, а Рѣці⁶⁾ заш сцѣлі, да мѣйу свѣйо прѣво. Та пѣ тім йідні дрѣгіх бѣлі. Вѣцка прішла Рѣцом Сѣрвіяа у пѣмоц, Сѣрвіяаньї⁷⁾. Пѣрше прішли до Тітелѣу⁸⁾ і аж до Сентомѣшу⁹⁾. Мадѣаре бѣлі на Сѣрвіяанцох і на Рѣцох, да йіх мѣжу вѣнка вігнац зо Сентомѣшу; на йіх њи мѣгли вігнац. Кіша ігнѣраль он йи розлѣнал Сентомѣш і цо бѣло там вѣйско на Сентомѣшу сѣрпске, он шіцкіх росплѣшел, мушѣлі сцѣкац. Вѣцка йак пѣўсцѣкалі гет отѣмац¹⁰⁾ Рѣці і Сѣрвіяанці, а Мадѣаре за њіма: кѣтрого дзе ўлапѣлі, там го зѣбѣлі. Мадѣарі Рѣцох позабѣвалі, а Рѣці Мадѣарох. Кид ўлапѣлі Мадѣаре сѣрпского пѣпа, та му шіцку бѣраду вітаргалі, байѣсе¹¹⁾. То ту бѣло у Кирестуре так сом вѣдзел, гі вас. А Рѣці ше гнѣвалі, же Мадѣарі так рѣбѣлі з йіх пѣпом; а вѣні кид ўлапѣлі мадѣарского пѣпа, та го ўлапѣлі за вѣйца, та круцѣлі го, аж мѣшел ўмрец. А вѣцка Сѣрбі прѣмоглі заш Мадѣарох, мѣцньїші бѣлі Сѣрбі. Кит ше да йіден

1) села; 2) гранвиц; 3) революція; 4) революціонерів, повстанців; 5) краю; 6) Сѣрби з Угорщини; 7) Сѣрби з королѣвства; 8) місто; 9) село; 10) звідти; 11) вуси.

Мадѣар скріл, а њи мѣгли го найсец, — а вѣні ше крілі до слѣмох — та Сѣрбі тѣту слѣму запальілі, та так нашілі. Кид ўлапѣлі Мадѣара, та му ремѣні дрѣлі зос хріпта, а так заш істо кид Мадѣарі прѣўлададі, так істо рѣбѣлі зос Сѣрблыном. І вѣні йіх так круцѣлі і рѣзали йім ремѣны. Ішчѣ Мадѣарі ўлапѣлі Сѣрблына, та го руцѣлі до ѣгнѣа, та там гѣрел жіві. І одбѣрѣлі од њіх, цо мѣлі у пѣўныцох, пѣжіўльїньї, жіто, хльїп, омѣсту то шіцко од њіх забрѣлі; хіжі йім пональїлі; кид дзѣцко найшілі у кольїскі мѣлке та го так ўжалі на байнѣті, та го прѣбѣлі. Догѣд¹⁾ њи прішоу рѣскі цар у пѣмоц наішому, за пѣудрѣга²⁾ рѣка так ше прѣганѣлі, бѣлі. Аж йак прішоу рѣскі цар наішому царѣві у пѣмоц і Мадѣарох опкольїлі доокѣла, рѣске вѣйско, у Арѣду, аш тѣді Мадѣар ўсцѣкнѣл зо шіцкім. І вѣцка ше бѣна уцѣшѣла.

В Бачці земля чорна, урожайна; вродить ся на ній вѣсо, цо посѣяти. Хто маѣ її подѣстатком, той може жити дуже добре і хорѣшо. Цо так є, се побачить вѣд разу, хто лиш зайде до якого села Бачванського. Та нас тут інтѣресують лишнь руські оселі, тож про њих буде мова.

Руські хати будѣвані вѣсі на оден лад. Вѣни прѣсторі, мають досѣть свѣтла, бо вѣкна не малі, а покриті найбѣльше соломою. Трафляють ся однакож подекуди дахи також ѣчеретяні і черепяні. Кожда руська хата стоїть звернѣна фронтом на подвѣре, а одним боком на улицю так, цо одно вѣкно або два вихѣдять все на улицю. Хата складаѣ ся з двѣх кімнат і з „прікльїта“. „Прікльїт“ стоїть в мѣсці наших сѣнїй, однакож пѣвтора, до двѣх разів шіршїй, вѣбѣленїй і закритїй в верху так, цо маѣ пѣдѣбно стѣлю, як і кімната. Найбѣльше уживають його в лѣті: там сплять тоді, їдять і т. др. Кімната, цо вѣд прікльїта йде дальше на подвѣре, служить за пекарню; в ній варять і печуть, а в зимі сплять. Тому стоїть в ній також веліка пѣч з бѣвдуром. Кімната, цо вѣд прікльїта йде на улицю, служить за гостинну. Вѣна красно прібрана, тому і дуже часто вѣложена пѣдлогою. Стѣні, з вѣїмкою прікльїтної, завѣшані образами, мѣж котрїма є дуже много мальѣваних на шклі, розумѣє ся так зручно, цо особу не пѣдписану трудно було бї й розпѣзнати, цо то за особа. Поміж і пѣпід образи позавѣшувані тарѣльці рѣзної велічїнї — много іх є особливо в прікльїті — а подекуди і з паперу повирѣблѣвані

1) доки; 2) пѣвтора.

“пташки”, повкладані часом в скорупу яєць. Коло вікон з надвору висять віконниці, помальовані на темно, звичайно темно-зелено, в середині знов заслони з кольорового перкалю. Такі самі заслони висять і при дверех так комнатних, як прикльитних. При тамошнім підсоню заслони такі дуже практичні і потрібні. Коли в літі горячо, в комнаті замикає ся віконниці і спускає заслони, через що робить ся там приємний холод. В кожній такій гостинній кімнаті містить ся ще одна, дві лавки, стіл накритий з верха гарним, бавовняним, але власного виробу покривалом, званим „партком“, пара крісел і два високі ліжка, заложені перинами і подушками, поприкривані гарними простиралами. Дуже часто хати мальовані, рідше кімнатним малярем, частійше самими жонами. Кожда хата має від фронту (від подвіря) ганок; ганок той однакож не такий, як у нас, що звичайно вузький, збудований просто головних, входових дверей, але тягне ся на цілу довжину хати і має свої власні двері в мурі, що виходять на улицу. Його звуть там: „коні“. „Коні“ також помальований, але лиш руками жон. На подвірю містять ся ще крім хати стайні, шопи, комора, пивниця і студня. Зо студень тих звичайно не пють воду, лиш напувають товар. Від улици кожде обістя є відмуроване цеглами. В мурі стоїть лише одна брама для в'їзду возом, а друга мала для входу. Майже на кождім подвірю посажено кілька деревець, звичайно яблїнок, грушок, морв або сливок. Садів в руських оселях є мало в Бачці, за те в Сримі є їх досить. Срим до недавна славив ся своїм вином; — від кількох літ винищида там, як і в цілій майже Угорщині, винниці фільоксера, а люди мусять тепер виховувати нові винниці, защеplenі на американській дозі; тепер славить ся він своїми сливками, великими, з малою кісточкою і незвичайно солодкими. Подекуди коло хат подібують ся також пасіки, але їх нема тільки, кілька могло би бути. Видно, що люди ще не випрактикували, що на пчолах можна добре заробити. За те займають ся там чим иньшим, чого в нас нема, а то шовківництвом.

Коли йдемо через тамошні села, відразу вдарить нас величезна маса морвових дерев. Всі улици висаджені ними. Гадав би хто, що вони не мають практичної ціли. Але ні. Їх листем годують шовківниці. Найліпше можна то пізнати, коли прийдеш до села тоді, коли шовківниці в виді гусіниць пожерають велику масу листя маючи в короткім часі заснувати ся: всі дерева тоді обшморгані, ані одного листочка на них не побачиш!

Коло шовківниць захід не великий, а треває оден місяць і то тоді, коли нема великої праці в поли, бо перед самими жнивами. Кождий, хто хоче шовківниці годувати, зголошує ся до одного чи двох людей, що мають у себе шовківничі яєчка, побрані з фабрики. Там дістає їх звичайно тільки, що містить ся в наперсток. Приносить до дому і кладе їх на папір на столі. По якомусь часі, коли виколють ся гусінички, робить ся в хаті подра (полиці з лавками від підлоги аж до стелі) і кладе ся на них звичайно кукурудзянку, по тім розкладає ся гусінички в різні місяця так, щоби вони мали досить вільного місця і починають їх годувати. З початку їдять вони мало листя; як ростуть, їдять що раз більше, колиж мають заснувати ся, тоді їдять найбільше. Головна отже робота коло гусіниць — ниморгати листя і годувати їх. Коли заснують ся, робота з ними скінчена. Тоді везуть їх до фабрики, де відбирають і платять за них відповідно до ваги. Таким чином може собі не оден біднійший чоловік заробити легко коло 30 зр. Фабрика шовку є у Новім Саді. Вона виховує мотилів і роздає яєчка. Варто було би, щоби і в нас люди заняли ся тим. На се треба лишень теплої хати та морвових дерев.

Одно дуже прикро відчуває ся в Бачці — а то брак лісів. Куди глянеш там, не ввидиш нічого лиш поле і поле. Вправді люди зжили ся вже з тим; вони палють так добре соломю, як ми дровами. Соломю напалюють в зимі, щоби гріти ся; соломю напалюють на хліб і т. д. Біднійші, коли вийде їм содома, ходять по поли і микають коріня з кукурудзянки, сушать його і палють. І то навіть дуже вдоволені з такого палива! У нас приходить також до подібного, хоть колись Галичина славила ся своїми лісами.

Господарку ведуть в Бачці не так примітивно як у нас; там кожда важнійша робота відбуває ся машинами; машиною сїють, машиною молотять, машиною луцять кукурудзу і т. д. Села всюди великі; на одно село припадає звичайно до вісім молотілень. Коли покінчуть ся жнива, виїздять машини на поля і стоять доти, доки все не помолотять. Наперед помолотять збіже біднійших людей, що чекають нового хліба, а особливо тих, що робили за сніп. Властитель чи властитель машини — бо машину купує там оден або спілка — молотять собі на останку. Головний продукт господарський в Бачці, то пшениця, звана там „жіто“ (наше жіто зве ся „раж“). Її сїють найбільше і коли

вона вродить ся, то вже рік добрий на урожай. Крім пшениці сіють досить вівса, ячменю (йарец) і кукурудзи. Жита (раж) сіють лиш дуже мало, а і то самі його не їдять лиш дають коньом. Дуже много сіють ще конопель, котрі жони потому в зимі прядуть на куделях, що мають колісчата, ногами впроваджувані в рух, — а як спрядуть, то самі на кроснах ткають. Полотно робють тоненьке і дуже біле. Дуже много уживають тепер до ткани бавовни, котру або перетикають з конопельними нитками, або і чисту вироблять. Взагалі видно у руських кольонпетів Бачванських велику любов до краси, чистоти і порядку; се й відрізняє їх найбільше від карпатських Русинів. Може бути що тої любови набрали ся вони від Німців, а по части й від Малярів, що також любють у всім чистоту і порядок. — Ярину садять таку як і в нас; мають однакж ще і дещо друге, чого у нас нема, пр. паприка, кавуни, мейсонн, тикви і т. др.

Як не мають лісів, так само не мають там і доброї води до питя. Воду тут чути землею, тому й не можна її пити. Тамошні Русини надолужують собі її за те вином. Вино дешеве, а многі мають свої винниці, тож і не жалують собі його. В останніх роках пють менше в наслідок винничення винниць, але все більше, як в нас не його хоть хто.

Замітне се, що наші поселенці беруть ся дуже радо до ремісла і торгівлі. Між ними суть руські кравці, шевці, ковалі, слюсарі, столярі, голярі, склепарі і другі. Русини сидять по коршмах, Русини торгують деревом, вином, мішаними товарами. Се добрий знак, бо реміслом і торгівлею стануть вони економічно сильні, а тоді й не так легко піде денаціоналізація. В Керестурі є навіть ремісничє товариство, до котрого належить велике число членів і хоч не давно заложене, то розвиває ся дуже красно. Належить тут також і се зазначити, що тепер заложене в Керестурі хор, котрий мав я нагоду почути і мушу сказати, що находять ся в нім дуже красні голоси, хоть відразу можна пізнати, що вони ще дуже мало вишколені. Хор мішаний і входять до нього: мужчини, жєнщини, дівчата і діти.

Рогата худоба в Бачці належить до угорської раси, що визначає ся довгими рогами і білою мастю. Особливо воли мають величезні, довгі роги, як руки дорослого чоловіка. Коли вони красно позагинані, то справді дуже красно виглядають. У коров менші трохи роги, алеж все довші, як у наших волів. Крім рогатої худоби тримають Бачванські Русини ще коні, вівці

і свині. Коні великого росту, сильні і незвичайно красні. Таких коний у нас не тримає жаден мужик, хоч і як був би багатий. Заможнійші мають їх і по чотири парі; другі мають по дві, по одній. Хто має мало землі, той не тримає коний; лиш дуже рідко трапляє ся, що оден-другий годує коні і їздить ними по зарібках. Се й виплачує ся йому часто, а особливо в літі, коли треба много і возів і робітників. Сим відрізняють ся Бачванські Русини від наших; у нас не оден має два-три морги землі і вже купує собі коні; розуміє ся, що коні ті відповідні до його заможности: добрий хлопець як ймив би коня понід сили, то певно перевернув би... Овець тримають значне число, але всі вони лиш білі. Дуже много годують свиний і то ані не в порівнянню з Галичанами. Є такі їзди, що годують їх і по 100 штук, головно кукурудзою; коли свині вже товсті, тоді вислають їх просто желізницею до більшого міста і продають. Завозять їх також до Відня. Але й самі Русини консумують велике число свиний. Кождий заможнійший їзда їсть що дня мясо, а паприкована солонина є неминучою перекускою. Пересічно потребує їзда три свині на рік для свого ужитку, є і такі, що потребують їх більше, є такі, що менше, а є й такі, що зовсім мяса не їдять, як і в нас, про що ще дальше буде мова. Найулюбленійшою потравою Бачванських Русинів є папригаш — покраяне на куски свиняче мясо, сильно напаприковане, що не звиклому до нього чоловікови аж рот розриває — та солонина, особливо припікувана в огни на рожні так, що горячий товщ з неї силыває і капає на підставлений хліб.

Бачванські Русини люблять в загалі добре жити; відживлюють ся добре, а і від питя не відтягають ся. Піяків однакж в наших значіню слова мало між ними надиває ся. Наслідком доброго життя можна там побачити дуже много людей, котрих обем в двоє переходить обем пересічного Галицького Русина. Що до заможности поодиноких їздів, то дат не маю — там взагалі про всякі дати трудно — але загално сказавши, стан материяльний Русинів представляє ся добре. Ѓздивст, що коштують 5000 до 15000 можна в Бачці найти много. Не рідко можна найти і таких їздів, котрих майно вносить 50000 до 80000 зл. Але як всюди так і там не може обійти ся без бідних людей. Стан материяльний останніх представлявав ся ще ліпше перед чотирма роками, особливо в Керестурі: там була величезна голока (йараш), на котрій кождий міг пасти, що хотів. Маючи пасовиско міг і біднійший чоловік, що жив в комірнім, тримати собі скорше

корову, коня або який дріб, бо в кождім часі мав де того випустити. Перед чотирма роками розділено толоку між поодиноких ґаздів; при тім, хто мав хоть троха землі, дістав її ще й з толоки; хтож не мав нічо, жив в комірнім, той і з толоки нічо не дістав. Прийшло до того, що бідний не міг навіть курки тримати, бо не мала де вийти; зайде на чужу землю, властитель землі злапає і каже викупити її в себе. Через те прийшло страшно гірко жити бідним людям, особливо коли зважимо ще, що цілу зиму там нема майже жадного зарібку; коли отже хто не має свого хліба, а заробити не має де, приходять ся з голоду загинати. По сім зовсім будуть зрозумілі дальші тексти, в котрих розказує ся про нужду між бідними людьми. Не можна замовчати ту і сього, як заможні ґазди використовують там зарібників. Не говорю вже про се, що коли дають бідним у себе робити, то за дванадцятий сніг, а кукурудзу за четвертий шульок, але даючи їм у себе роботу, домагають ся ще й даремщини. Коли бідний хоче робити кукурудзу у заможного, мусить йому за „вигоду“ чотири дні безплатно робити і три золоті ще доплатити: коли хоче пшеницю косити, мусить знов зобовязати ся два дні за дармо ґазді робити. Наслідком такого використання зарібників був сегорічний стрейк аграрний в полудневій Угорщині. Головними його моторами були сербські і малярські соціялісти. Вони перші вказали на використання зарібників і завізували їх до стрейку. Відголоси того стрейку появили ся також між Русинами, але лишень в Керестурі і то ось з якої причини.

Мадярський уряд як много видає на годівлю шовківниць, так само підпомагає управу рижу. В околицях, що мають близько много води, подавав він великі обшари землі людям, обізнаним з управою рижу на те, щоби його управлявали. Через Керестур переходить канал Франц Йосифа, що лучить канал Франца з Дунайом (в Новім Саді канал Франца лучить Тису з Дунайом). З нього дуже легко пускати воду реґулярно на поля засіяні рижом — риж росте в воді — а в потребі випускати її. Тож над ним лежить більше число ланів засіяних рижом. В Керестурі і близько Керестура є три такі лани. Кождий лан потребує від весни до осени, відколи посіє ся риж, доки не збере ся, до 800 робітників денно. Всі бідні люди йшли отже на рижове поле на роботу так з Керестура, як і з сусідних сіл. Колижбо платню там дуже лиху давали, хоч робота коло рижу

не дуже приємна, бо цілий день мусить чоловік як жаба хляпати ся по воді і то без огляду на те, яке повітре на дворі. Робітники, чи то робітниці, бо коло рижу працюють майже виключно женщины, поучені соціялістами постановили зажадати підвищення платні, а в разі відмови почати стрейк. Як подумали, так зробили. Підвищення платні відмовлено їм, вони почали стрейк. Стрейк був би повів ся зовсім добре, коли би не те, що многі робітниці показали ся не солідарними і вийшли на роботу. Були то майже самі заможніші робітниці, що не маючи в дома пильної роботи, повиходили на лан робити, аби собі заробити грошей, та покупувати красне платя. Вони не робили на житя, тож їм виставала кожда платня, навіть мала; котріж мусіли робити і на платя, і на житя, тим очевидно було платні за мало. Робота отже хоть поволійше, йшла дальше; робітниці мусіли вернути до роботи без підвищення платні, а лише те одно вимогли на властителю, що місто двонедільної виплати, ночав їм виплачувати гроші що тижня. Щобиж стрейк більше не повторював ся, заведено роботу гуртом на поли. Визначено, що за таку а таку часть землі з рижом заплатить ся тільки а тільки, коли буде оброблений, а робітниці, що будуть там робити, поділять ся зиском. Поділ такий був би добрий, коли би знов не штучки. Богатійші зарібниці повибирали зараз у себе, що котра мала, яйця, масло, кури і удали ся з ними до наставників над роботою. Сі діставши хабаря приділили тим, що їх обдарували, такі части поля, коло котрих було меньше, а другим коло котрих було більше роботи. По сім вийшло так: богатші меньше робили, а дістали більшу платню, бо могли більше землі в рівнім часі обробити; бідні, що не поприносили хабарів, робили більше, а плату дістали меньшу. І знов остало ся по давному: економічно сильніші використовують економічно слабших і на дальше.

Друга проба стрейку відбула ся при громадським домі. В Керестурі будують новий громадський дім, де має містити ся канцелярия, мешкати писар і т. д. Будову взяв на себе якийсь чужий майстер не Русин і спровадив з собою чужих робітників. Керестурці візвали чужих, щоб зажадали підвищення платні, аби не робили їм конкуренції працюючи за меньшу від них плату. Тоті не схотіли. Тоді Керестурці змусили майстра відпустити чужих робітників, а прийняти їх і заплатити тільки, кілько вони бажали. Бути може, що сильний соціялістичний рух, який тепер проявив ся в полудневій Угорщині, положить кінець визискуваню зарібників і штучкам, які при тім діють ся.

Для ілюстрації життя наших руських бідаків в Бачці, наводжу ту оповідання записані на місці з уст таких же зарібників; перше записане в Коцурі, всі інші в Керестурі.

1. Зди́рства над бідними.

У нас у Бач-Бодро́гу варме́ды¹⁾ барз нас приціска́йу панове. Мі худобні льудзе, хт́орі нѣи ма́ме вельо же́мі, мі барс це́шко жийме, а то́ті богати́ газдове, тім барз до́бре у нѣишка́й-ших²⁾ ро́кох; бо мі худобні му́шїме у газдох ро́биц, му́шїме од нѣих брац кукури́цу зо штварто́го і му́шїме йїм і одра́бїац два́ трі днѣи, цо на́м да́лы з рісу ко́шиц з двана́сто́го і му́шїме йїм тла́ціц³⁾ і повбо́жц до бра́дла⁴⁾, Йїст і та́кі, цо ве́жме худобні ро́биц газдо́ві о сво́йїм ко́сту⁵⁾; йїст і та́кі, цо йїх газда́ ко́стира⁶⁾. Мі, цо робельї у ро́ку е́зер⁷⁾ о́сем сто́ дзеведзе́шат седмо́го, нас газда́ ко́стирал, до́к сме́ у ньо́го робельї. Ка́ждї дзе́нь сме́ ма́лы палы́нкї⁸⁾ вельо́ раз да́л нам і віна́ і до́бре нас віпла́цел. Йїст і та́кі найве́цей, цо ше́ судзе́лы у солта́бро́ва⁹⁾, цо йїм нѣїсе́це дац те́льо, йак по́йдна́лы¹⁰⁾. Хт́орі худобні¹¹⁾ ма́ трѣ́йо штве́ро дзе́ці, тот се́тїнь¹²⁾ нѣїма хлы́ба а́ны до крачу́на¹³⁾ го́ч бі ро́бел ка́ждї дзе́нь. Йїст, цо по́йду на сала́ші¹⁴⁾, ро́к два кид уж віслѣ́жа, хлы́ба нѣи ма́йу. Пра́ўда, хт́орі нѣїма жем, а́ны хїжу, а́ны кра́ль од ньо́го нѣи піта¹⁵⁾ нѣїа́ку пла́цу, льїм йїдно піта́йу: ка́ме́ну дра́гу. Мо́же буц то́ кра́ль а́ны нѣи зна́ за то́. Мі а́ны нѣи ма́ме ка́ме́ну дра́гу; ту от ка́ждо́го піта́йу, же́ му́шї пла́ціц го́ч йа́кі худобні. Мі ше́ уш тужельї¹⁶⁾ і поно́совальї¹⁷⁾ і гварельї́сме, же́ нѣи да́ме, а валалці́¹⁸⁾ по́шльу е́зеквѣнта і по́бе́ре од нас загла́ўкі¹⁹⁾ льїбо перї́ну. Во́ні нѣи дзба́йу го́ч худобна́ же́на пла́че і на́ріка, йїм то́ а́ны нѣи брїта²⁰⁾, льїм прї́дзе е́зеквѣнт до хїжі з йїдні́м ешкѣ́том²¹⁾ і йїден кішбїро́у²²⁾ і йїден польїца́й. Е́зеквѣнт скрї́чі: Бе́рце перї́ну а кішбїро́у му́шї брац, бо́ вон слѣ́га, му́шї па́на сво́йо́го слѣ́хац. А же́на пла́че, ру́кі ла́ме, же́ за да́рмо му́шї пла́ціц; худобно́му нѣи тре́ба ка́ме́ну дра́гу, бо́ кид і́дзе на ро́бѣту, та́ нѣи се́це ісц по́ ка́ме́ну,

1) комітатї; 2) нинїшних; 3) молотити; 4) стирти; 5) на своїї їді; нор. нїм. Kost; 6) дає їсти; 7) тисяч; 8) горївки; 9) судїї; 10) згодили ся; 11) бідний; 12) сарака-бідака; 13) рїздва; 14) в Галичинї: на фїльварок; 15) домагає ся; 16) жалували; 17) скаржити; 18) радвї; 19) подушки; 20) жура; 21) радним; 22) присяжним.

а́лы по же́мі, бо́ бі бочко́рі по́драл. Кит прї́дзе йїшенѣ, по́чньу брац по́пом, по́чньу брац дзїяко́ві, ма́їстром¹⁾ і льудзе́ худобні нѣи ма́йу о́ткаль²⁾, да да́йу жі́та³⁾, кит са́мі жі́тно́го хлы́ба нѣи йїдза а́ны ў льї́це, кид ро́бїа. А у жі́мі нѣїма до пе́ца, нѣїма ка́пѣсти, нѣїма а́ны кро́мплы⁴⁾. А дзе́ці то́ нѣи зна́йу, же́ то́ нѣит. Пла́чу і піта́йу, а то́ барз брї́тко, кид уж дзїяко́к льїбо пан-о́цец нѣи е́нїдѣ́йу⁵⁾ худобно́му члове́кови. Ешчі́ йїст ста́рі і нѣи мо́же заробї́ц се́бе, а пан-о́цец по́шльї е́зеквѣнта, най́ бе́ре, цо най́дзе ў ньо́го. Е́зеквѣнт за пенѣ́йжі по́йдзе, а́лы цо гуторїа⁶⁾ то́ті худобні льудзе́? Члове́к на ро́бѣті, а же́на з дзе́цмі до́ма, нѣїма йїм хто зо́мльїц, да́ ше́ го́ льїм хлы́ба найїдза. А пан-о́цец пі́та сво́йо: кид нѣи да́ш жі́то, йа́ кукури́цу нѣи се́ем. Кит кукури́цу мі да́ш, да́й мі два́ рас те́льо йак жі́та, бо́ і́ншак нѣи прї́мем. Вельо́ льудзе́ ла́йу⁷⁾, прекльїна́йу пан-о́ца, же́бі то́ нѣи му́шело́ буц. І пан-о́цец мо́же відзї́ц і зна́ц, же́ хто мо́же йїму да́ц, льїбо нѣи мо́же. Йїст і та́кі вельо́ па́рі, цо Ру́сїн ўжа́л рїмо-ка́тольїчку і рї́мскї пан-о́цец пі́та от сво́йїй полпа́рі, а ру́скї пі́та ца́лы, же́бі пла́цел, йак Ру́сїн пла́ці, кид ма́ же́ну ру́ску. Нѣи се́це е́нїдѣ́вац, тот члове́к, хт́орі ма́ ка́тольїчку, му́шї пла́ціц, дво́х пан-о́цох і дво́х дзїяко́х. Піта́йу од ньо́го ца́лу пла́чу і до шкѣ́лі. Вон кит по́рахѣ́йї шї́цко, цо ма́ пла́ціц, нѣи го́дзен го́ч до́раз ў́мре. Кї́т ше́ нѣи змї́луйї нѣи́хто на́т худобні́м члове́ком, так це́шко жі́ц ў́ нас же́ ба́ржей нѣїмо́ж. Вельо́ льудзе́ йїст, цо ма́лы да́цо, а те́раз нѣи ма́йу нѣи́ч. Ешчі́ і те́раз од нѣих піта́йу, нѣи е́нїдѣ́йу до́к льїм на се́бе ма́ оста́тнї сво́йо шма́ті. Нѣи́ дзбал бі́, го́ч бі́ му ўжа́лы же́ну і дзе́ці.

2. Пі́снї про́ подї́л то́локи.

а.

А кид у Купѣ́ре йа́раш по́мералї,
Слу́тно йїх дзї́учатка до́раз зашпева́лі.
Кид у Кирестѣ́ре йа́раш по́мера́йу,
До́рас ко́ны, кра́ві, льудзе́ по́нредайу.
Нѣи пра́ўме мі, льудзе́, нѣи пра́ўме сала́ші,
Бо́ нас ка́жда хма́ра ўше́ до́му отїла́ші.
Цо йа́ му́чнїи о́рал і наскї́адал, скѣ́шел і загра́бал,
А Ілї́а прї́шел та́ воз ві́тром за́брал.
Дзе́ же́ ві́, ре́грутї́, шї́цкі ше́ збїра́йце,

1) учителям; 2) звідки; 3) ишениці; 4) бараболї; 5) попускають; 6) кажуть; 7) кленуть; 8) толоку.

Та ві нам тіх панох гётка отпорайце.
 Наберце регруті цеглі до рукавох,
 Вийце енджелірох¹⁾, бійце поверх главох.
 Уш пред нашу краву буду празні йашля;
 Ньн прѣдаш ті, жєно, выйда вєцей масла.
 Віжєнь штїрі швіцьї до пўстей дольїні:
 Ньн пайиш ше, жєно, зоз дзєцмї сланьїні²⁾.
 Крїча жєні, крїча, барє су погныванї,
 Же чом енджелїре йараш помералї.

б.

Вї худобні жєні, чомєце так плакалі,
 Кид нам енджелїре йараш помералї?
 Вї худобні жєні, вї мїрні будзєце,
 Гўскї на наш йараш гоньїц ньн будзєце.
 Худобні мацєрї горко заплакалі:
 Штїрї льїбо пейц худобні мацєрї дзїўкї олаваме,
 Дає же мї вежньїме пірїа до перїні?
 Гавдїньа мўдро гуторї:
 Ёсїп свогїй дзїўкї пльївї до перїні!
 Ша вона ше вїшпї, кит прїдає з надньїцї³⁾.
 Худобні мацєрї, цо рбїц будзєме?
 (Одаль⁴⁾ зо свогїма худобнїма дзєцмї од глїду помрєме?
 Ньн даїу нам пўшчїц краву до йарашу;
 Нем сабат⁵⁾ нам пўшчїц да нам гўскї пашу;
 Гўскї залогўїу⁶⁾ худобнїм мацєром.
 Кит худобна мац гўскї ньн отпїлїцї,
 Прїдає йїй егзеквент, станьнї йїй гу дзвєром.

в.

Старї Палко⁷⁾ і Гаргаїї
 Вонї йараш помералї.
 А тот Пўлькаш старї, шївї,
 З йарашом ше чом ньн змїрї?
 Пляньчак Фєрко, сўшет Бочдї,
 До Зомбора⁸⁾ ў йїдно пошлї.
 Пошлї вонї до вармєды⁹⁾:
 Паньп, паньп, цо чекаце,
 Же нам йараш ньн мєраце?
 А тот йїх пан бїстатўїї,
 Езер стрїбла вїштўїї.
 Прїшлї вонї до Зомбора,

¹⁾ інжинїрїв; ²⁾ найулюбленїша їта Бачванських Русинїв — то солонина з хлїбом припїкана на огнї, або і паприкована; ³⁾ з поденьцини; ⁴⁾ хиба; ⁵⁾ не можна; ⁶⁾ заганяють; ⁷⁾ Павло Віславський, гавда; ⁸⁾ Зомбор — голов. мїсто Бач. Бодрогу; там є окружнїй суд; ⁹⁾ управа повїтова.

Пошлї прѣсто до бїрова.
 Бїроу-гаада! добре будзє?
 Будзє йараш померанї,
 Езер стрїбла зактевалї!
 Бїроу на то отповєда:
 Бул ту учєра солгабїроу,
 Пітал ше, дзє же бїроу.
 Послал по нас кїшбїрова,
 Будзє йараш наш одаль Бог да.
 То гаадове нўжду малї.
 Йагбї йараш цо найскорєй помералї.
 Уш прїведлї енджелїра,
 Да йїм жєм покласїра:
 Та най тєрас худоншчїна¹⁾
 Зоз нас шпїва.

3. Як стало тяжко жити бїдним по роздїлї толоки.

Трї штїрї рбкї так ше у Кирєстурї стало: бўло худобї²⁾ досц, вєцей ньн требало; а од кидї йараш гавдове змералї, та худобу до нўждї до брїтї аж тєраз нагналі: Бо худобнї члѣвєк най ньн трїма краву; худобнєй мацєрї дзєцї за мльїко ньн знаїу; худобна мац і бѣцєц кит сцу удзєльїц свбїїм дзєцом мєска або сланьїні, мўша ше остарац, йакбї цєшко даїдає у гавдї одробєлї. Гавда отповєда пішно худобнѣму: Пошлї дзєцї служїц аж до Варадїна, ньн мўшїш йїх раньїц³⁾, та цї мєньша брїта. Йїст худобнї льїдзє, цо ше худобнї волаїу, по два днї, по трї днї дзєцом хльїба ньн маїу; кит ше прїтрафї задїжджєна хвїля⁴⁾, ньн маїу дзєцї хльїба льїм хтѣре сєбе на драже од гавдоўскїх дзєцох пїта. Пбїдзє худобна-мац до гавдї ше мбдльїц: Даїце мї, даїце го льїм дакус крѣмпльї, най дзєцї накармїм, прїдзєм вам одрбїц. Гавдїньа отповєда: чї дам, чї ньн дам, бо мї нвїнї мамє та і крѣмпльї подаваме. Худобна-мац барє ше росплакала: а вї швїньом крѣмпльї льїм отрїмуйїце, а йа дзєшєц льїбо вєцєй рбкї нвїньу ньн заклала, краву ньн доїїла, мбїа дзїўка найстарша штернац рѣчна у мбїїй худобнєй, у жєдлярскєй⁵⁾ хїжї, мльїко аньї ньн вїдзєла, аньї свбїю младе ўста прї мньн ньн змасцєла. Прїдзєме з надньїцї, та ше огльадаме, кукурїчнї хльїбїк з вбду польїваме. Йак ше навечєраме, та спац польїгаме, бо гавда наказал, да барз дбдньа на надньїцу понагльаме,

¹⁾ бїдакї; ²⁾ бїднотї; ³⁾ годувати; ⁴⁾ слота; ⁵⁾ комїрнїцькїй.

од двох, от трох гóдзін худóба ставáме, до óсем, до дзéвец ве-чара робíме. Кит прíдзе вíплацáнка¹⁾ богáті дзéўкі крíча: мí, пáньи, а льíбо íшпáньи, мí вам за пол плáці тўньше рóбіц прíдзéме; а худóбні дзéўкі і воз мацэра́мі нáзад дóму попрíхóдза, бо богáті дзéўкі на надньíцу хóдза, а худóбні і жедльáрскі (цò ньи майу свóйу хíжу) дзéўкі дóма ньич рóботі ньи майу; там дзе шéдза пот кíрiйу²⁾, а́ньи фалáтка³⁾ жéмі ньи майу, жéбі дáцò сáдзéлі, а льíбо опльíлі. Цò же тéді ужiвaц майу? Альи йiм так трéба, льим кукурiчнóгò хльiба, бо го гáзда ньи санўйiн⁴⁾, а́ньи му ньич ньiда. Йiст тáкі оцòве і тóкі мацэ́ри, мўша хóдзiц бóсi і о твáрдéй жiмi.

4. Подiл толоки і скривдженя бiдних.

Бул Кирестўрскi йáраш вéлькi, рóбтворенi, дэ мóгли пасц трi éзрi стáтку рогатóгò, а мóгли пасц до пейц сто áбо i вéцeй кóньи. Пўшчал гáзда, кéльò сцел, пўшчал i худóбнi, кéльò мал, бо у худóбнóгò ше ньи находзéло вéцeй, йiден пóдлi конь i йiдна мáла крáва; то худóбнiм бá-арз бўло дóбре i льiхкò, бо доче-кáла худóбна мац зò свóйiма дзéцми крáву вéчар з вéлькy радóсцу. Прiньiсла йiм крáва мльiкa, то ше йiм льубéло, бо ше дóбре навечерáлi. Пóшол худóбнi оцeц на йáраш по свóйòгò кóньа, прiвэзол го дóму, ўжал мех с кукурiцу áбо з йáрцòм⁵⁾, пóшол до сувáчу⁶⁾ (мльiньiцi), зóмльил, прiшол дóму, одвэзол кóньа на йáраш на пáшу; жéна напéкла хльiба, а мльiкa мáлi, вiдзéло ше йiм же су барз богáтi; льихчéйше бўло дáкус зарóбiц i купéлi швiньу, дáкус укаржéлi, мáлi пóкус i мéса. Дáкус пеньiжi зарóбéлi, цò отплацéлi кiрiйу; дáкус пеньiжi зарóбéлi, кўпел оцeц шiцкiм дзéцòм по дáйáкий жiмўшньий пимáткi⁷⁾; ньи поносовáла ше худóба, бо ше йiм вiдзéло дóбре. Йак ше йiм тэрас стáло пред двóма льiбо трóма рокáми? Кид богáтi гáзда завiдзел худóбнóму члòвeкy, же вон ма свóйòгò кóньа, та сéбе нá-ньим змéльи i однiйше ше на кóчу зò свóйiма дзéцми на пóльò, та йи ньи уморéни; посклáда свóйò ствáрi зòс кóча, та зò жéну рóбi, а дзéцi кóньа пáшу на орсáцкeй⁸⁾ дрáгi, áбо на йáрашу. Почáлi ше гáздòвe схóдзiц до варóскòгò дóму, дзeнь зá дньòм, доi ньи наўладáлi, да ше йáраш помéра, бо i худóба,

¹⁾ виплата; ²⁾ в комiрнiм; ³⁾ куснiкa; ⁴⁾ жалус; ⁵⁾ ячменем; ⁶⁾ шлiна, де меле ся кiшьми; ⁷⁾ одeжнiнi; ⁸⁾ кравiй.

i вóнi ше сходзéлi, да ше йáраш ньи мéра, бо i нáшi дзéцi сцу мéса i мльiкa i нам трéба гўскi, i нáшiм дзéцòм трéба пiрiя до перiнi. Стáло йiден рок, стáло; ньи мóгли гáздòвe цёрпiц, же худóбнi трiмáйу гўскi i кóньи i крáвi. Зiшлi ше вéцeй i вéцeй раз, док ше тéльò нанисáлi, цò премóглi худóбу. Хóдзéлi до Зом-бóра, хóдзéлi до Кўлi, прiшол тот час, же гáздòвe достáлi прáво, же мóжу йáраш помéрац, та i ўжац. Вiбубновáно у Кирестўре, же ше йáраш змéра, кóму ше ньи льўбi най тўжi¹⁾ до пáньства; а худóбнi члòвек ньи мóже до пáньства тўжiц, кид ньiма ньич, бо хтóрi ма свóйу хíжу, тóму кўшчiк йáрашу оддзéльа, а хтóрi члòвек ньiма хíжу, а ма пeцэро або седмэро а найвéцeй i дэ-вeцэро дзéцi, тот ньи мóже уш тэраз ньич, льим пóйдэ на вáдал та ше пiта бiровóвi, льiбо панóвi ноўтарушóвi²⁾: чi то пáньи нáйсцe³⁾ йáраш змерáйу? На то отповéда бiроў, áбо пан ноўтаруш: нáйсцe померáйу. Тот худóбнi члòвек плáче у варóскiм дóму: та цò же йа бўдзем тэраз рóбiц? Дзе же пўшчiм кóньа i крáву i гўскi? Уўйáшцe до хльiва, та будзéцe кармiц. На то отповéда худóбнi члòвек с плáчòм: Пáньи i вi бiроў гáздо! йа крáву уўйáжем до хльiва хто же йий да йисц, кид йа пóйдзем на свóйiм худóбнiм коньiкóвi на пóльò, а мньи ньи шльибóдно кóньа пўшчeц ньiгдэ да пáше? Прiўйáжем i кóньа, та го вiдзiм, же прi кóчу глáднi стóйi, а льим му дам дáйáкий слáмi та i вóдi. Альи крáва дóма ньи мóже стац, бо йий ньи да ньiхто ньич. Альи iшчe крáва бўдзe стац глáдна, бо йи уўйáзана, альи гўскi ньи уўйáжем, бо ньи-мош ноўйáзац; ньи запрeм до хльiва, бо хльiў ньiмам а гáзда мi ньi да. На то отповeдáйу гáздòвe цò су, йак аўшўзi⁴⁾: трiмáйцe сéбe гўскi на двóре. На то отповéда худóбнi члòвек, альи уж барс плáче: ньи мóжем на двóре гускi трiмац, бо гáзда ньи сцe на двор гўскi, кит пўшчiм на дрáгу, та пóйду на йáраш, вeжньiцe йiх до залóгу. На то отповeдáйу гáздòвe: А тi гўскi прéдай, óдлож пеньiжi до кiшéньи, бўдзем мiрнi. Так худóбнi мушéлi потамáньиц (попрéдац) свóйò крáвi, свóйò гўскi, бо ньи майу дзе пасц. А богáтi гáзда ма трi-штiрi крáвi, трáфi ше, же i óсем, богáта гáздiньа ма дзéшeц, двáцeц гўскi, трáфi ше, же i пeйдзéшат. Кит препáтрi худóба, гáздòвi барз льiхкò, а худóба дньiшка так стóйi йак вóлi у свóйiх йáрмох, кид найцéшше по блáцe кòгò цагáйу. Дньiшка худóбнi члòвек ньи шмe пўшчeц кóньа а́ньи на орсáцкy дрáгу, а гáзда штiрáцeц-пeйдзéшат бўцi вiжéньи, та йiх оптрiмўйи прeс цалу

¹⁾ скаржить; ²⁾ писарови; ³⁾ сиравдi; ⁴⁾ раднi.

йар по орсацкіх драгох. Цо ма тэрас худобні члове́к роби́ц? Ньї да му газда робі́тї, пороби́ себе і сам; му́шї худобні тэрас лым кра́днуц. Богати́ майстор ма сво́йо пра́во, же худобні майстор ньї мо́же роби́ц, дог ньї бу́дзе от себе хасен пла́ціц. Худобні музика́нті ньї мо́жу по́йсец грац, пе́рше му́ша од гу́шльох¹⁾ хасен пла́ціц. Та тэрас худобна страна ньї мо́же ньї́дзе ньїч; а газдо́ве пойдна́лі енджелы́ра, прїшол енджелы́р, по́шол з дво́ма газда́мі, роспа́трел йа́раш і покласі́рал, у хто́рім кра́йу лы́пшы, у хто́рім кра́йу подлы́йшы. Бул відати́ ро́сказ з вароского до́му, на хто́рого газду до́йдзе шор, чи два́ецц, а лы́бо пейдзешат газдо́ве, же́бі вїшли вонка, ко́трі то́го дня йа́раш прїя́лі. На дру́гі дзень заш бу́ло так відано, кы́льо бу́лі одредзе́ні, же́бі вїшли вонка, же́бі сво́й йа́раш от енджелы́ра прїя́лі. А йа́раш бул роздзельні́ на два класі́. Йак уш бу́ло готове́, ка́ждї газда сво́й йа́раш прїя́л; трафе́ло ше та́ке, же пойднє́н газда, цо бул мо́же буц у́ладньїшы, прїя́л обїдва класі́ до́бры сво́його йа́раша; а бу́ло такї газда, цо нрїя́л обїдва класі́ по́длі; а то́гі лы́дзе, цо лым са́мі хїжі ма́йу і то́гі по́кус йа́рашу доста́лі, а́льї то досц по́длі, бо то́гі уж ба́ржей гу́ худобі́ прїпада́йу. Поора́лі газдо́ве йа́рашы, пошале́ коно́ну, поса́дзєлі вїнны́ці і наохабы́а́лі себе́ за па́шкоў²⁾. Оха́бєл себе́ і тот худобньїшы́ кўшчы́к йа́рашу за па́шкоў. Пу́шчєл газда сво́йо во́лі і то́т му вїпа́слі. Хто́рі худобньїшы́, ньї мо́же з ньїшчы́м у́ладац. Тэрас худобі́ барз ньїпра́во, бо вельо́ такї йїст о́цове́ і ма́цєрі, цо дво́х лы́бо тро́х а і шты́рох катона́цох³⁾ царо́ві хова́йу, а́льї йа́рашу а́ньї тельо́ йа́г йїдна ру́ка ньї ма́йу. І так отповеда́йу: Чом же то, же нам ньї шлы́бодно худобні́м кра́ву трїма́ц і на газдоў йа́раш на па́шу пу́шчы́ц, а шлы́бодно нам, кит прї́дзе ко́пачка⁴⁾, а́бо ко́сытба, сїна царо́ві за като́ну дац? На то отповеда́йу і ве́цея́ газдо́ве: Одме́ньц го тре́ба, та ньї бу́дзе слўжы́ц. Хто́рі газда у́ладні́, пра́ві мо́лбу⁵⁾, та йо́го сїн по́йдзе за като́ну лым на́-два меша́ці. А хто́рі о́цец худобні́, ма дво́х сїно́х, йїдно́го за дру́гім, ішче йїден ньї прїшол до́му, ўж дру́гі прїя́ті. Тот пїа́того а́бо осмо́го октобе́ра руку́йї, а ста́ршы сїн петна́стого, а́бо два́цєто́го прї́дзе до́му. Шты́цко то газдо́ваньї то́го худобно́го о́ца; йа́гбі му бу́ло тому худобно́му о́цові́ барс пра́во, кид бі́ му лым тельо́ йа́рашу удзельы́лі, цо́бі с тїма сво́йїма сїна́мі, а́бо мо́же буц дзїўча́та тот о́цец ма ішче і трї до́ма, та бі́ вон с тїма дзє́цмі себе́ спра́вел на тїм ма́лім йа́рашу дайа́ку хїшку і прїо́правелбі́ себе́ йїден ма́лі двор, та́бі

¹⁾ скрипок; ²⁾ пасовиско; ³⁾ вояків; ⁴⁾ сапана; ⁵⁾ робить просьбу.

се́бе там до то́го ма́лого двора́ опра́вел йїдно ма́ле ме́сто, да́цо бі́ себе́ там поса́дзел дайа́ку желы́ньяву¹⁾ потре́бну зайї́дно. І прїо́правел бі́ себе́ дру́ге ме́сто та́ке ма́ле, а бу́ло бі́ му барз вельке́ і міле. Там бі́ му бу́лі заперты́ йо́го худобні́ трї-шты́рі гу́скі, бо то йїст і худобна́, а уш ста́ра ма́ц, та́бі то́ты гу́скі у тїм ма́лім дворе́ вїховала́, дзе там да́кус желы́нно́го дайа́кей тра́ві на дра́гі узбера́ла, так бі́ йїш бу́ло тот сво́й дробі́ск на тїм сво́йїм ма́лім дворе́ міло і лы́хко опхо́дзы́ц, йак і тот богати́ газда́ а́бо газды́ня сво́й ньїчы́танї²⁾ дробі́ск а́бо гу́скі на сво́йїм велькі́м сала́шу а́бо на сво́йїм велькі́м йа́рашу опхо́дзы́ш. Досц ма́ла то́та ствар, а барз бі́ худобі́ бу́ла хасновї́та, же́бі ше так ньї трафе́лі, бо уж і так худоба́ вїгвары́а: чом нас так барз вельо́ худобні́х Бо́х трїма́, кид ньї мо́жеме́ ма́ц за сво́йо дзє́ці ньї лым кра́ву а́бо швы́ньу, а́льї ішче а́ньї гу́ску, цо йї так барс потре́бна ка́ждєй ма́цєрі, хто́ра хова́ і́льа лы́цкїх сїно́х дзє́ці; бо ішче і так ме́дзі худобу́ прїтрафе́но, же хова́ о́цец і ма́ц тро́х, шты́рох сїно́х, та су шты́цкі царо́ві слуго́ве; а́льї тот худобні́ о́цец і то́та худобна́ ма́ц, цо ма шты́рі а́бо пейц дзїўкі́, са́мі дзїўкі́, то́та ма́ц найча́шше укрьї́дзє́на, у шты́цкім швє́це себе́ трїма́ за найвє́кшу нў́жду, бо так с пла́чом вїпове́: До́бре то́му худобно́му о́цові́ і ма́цєрі, же ма са́міх хло́пцох, та му йїх го́льї да́кус цар ра́ньї, а мі такї худобні́, шты́рі а́бо пейц дзїўкі́ вїхова́ме, та ше то́ты раху́йу, же су і́льа лы́цкїх лы́дзох. Та тэрас то́та худобна́ ма́ц цо роби́ од жа́льу, кид йїш ньї шлы́бодзі́ општы́на³⁾ да трїма́ гу́ску? А газда, дзе сто́йї пот кіры́у, та йїш ньї шлы́бодзі́ да трїма́ кў́ру; цо то́та ма́ц бу́дзе йїсец? Кид бі́ то тэрас прєдвї́дзал йї́ден мїлостї́ві і у́ладні́ пан, йа́гбі мо́гол у сво́йїй му́дрей і мїлостї́вей гла́ві пороздумо́вац, йак то́та худобна́ ма́ц то́ты пейц дзїўкі́ ма вїхова́ц, прїоблы́чы́ц і прїда́ц за лы́цкїх сїно́х зо шма́тамі дайак. Дайак бо гоч ньї бу́ду тот о́цец і ма́ц лым раз на дзень кус хлы́ба йїсец, та шма́ткі тїм дзїўкам о́стара́йу, а́льї прїя́а гоч бі́ лым с кў́рох назбе́рац сцє́ла, то ньї мо́же кид йїш жа́дну трїма́ц ньї да́йу. Йїст такї ста́рі, худобні́ о́цове́ і ма́цєрі, цо ма́йу о́лы́ско пейдзешат ро́кі; ньї дзба́лі бі́ у сво́йїм велькі́м худобнє́ству, так йа́ўно вїпове́дза, ба́рем да нас позабїва́йу, йак ма́лі бі́ нас так тра́пц. Ньїт цо йїсец, ньїт йа́г заробі́ц, а дра́га хїжа пот кіры́у, а хїжу ма́ц му́шы, бо ньї мо́жі под го́лім ньї́бом прєз жы́му опста́вац. Йїст такї худобні́, кид йану́ар, уж ньїчо́го ньї ма́йу, лым себе́ по́йдзе

¹⁾ огородовину, яришу; ²⁾ несчислений; ³⁾ громада.

упітац тельо сламі раз до тіжня, цо себе упече хльїба. Досц то худобі, кид раз на тіджен огреїи свбїо дзеці у хїжі, кит хльїба упече. А за чїжмі або за папучі ані най нї дїма, бо нїма, ані йїх нї може мац, бо за то от шїцкбго хльїба то перше мїші буц. О йак цешко на тїм швєце худобнбму за таку цешку роббту, кид льїдво ма хльїба за свбїо дзеці. Ані то нї опїсаи, ані нї мош опїсац, йака худоба утєрхована¹⁾. Ішче дацо їу тбму зос краткїм слбвом вїпоносбване. Кит преїатрі йїден ласкаві і барз мїдрї пан, дбрас шїцко мбжу преувїдзїц і пбзнац по тїм слбву, кид бїдзе вїтвердзєне, кит худобнї члбвек, бо ше і так трафі у худобного члбвєка, же нївєста по родзєла, а йїй швєкра о фрїшке ўреме порбдзїц ма; а кид нї йї нїчбго, льїм с кукурїці хльїба, а цешко заробєного, то худббї йї поносбванї.

5. Відносини між богатими і бідними.

Пбшла Кирестўрска худбба до Сентомаша (там Серби і Мадвари) пїтац на штвартє кбпац²⁾ кукурїцу, бо і до тєрас на штвартє кукурїцу копалї. Ішче і од ланца худобнї члбвек їаздбві заплаціц мїшел трї форїнти і на штвартє му окбпал. Заслужєні то худобного члбвєка хльїп; дог нб-їар заплаці богатбму трї форїнти і копє-му кукурїцу першї-раз до тіжня, а о сїхїм хльїбе. А дрїгї рас кбпе за два тіжнї о сїхїм хльїбе. Пбїдзе жєна зос дзецїмі по тєї кукурїці, тбту жельїну кукурїцу, цо напретарговалї³⁾, та дзеці зберайу зо свбїу мацєру: йаї уж на-зберайу, а мац тбту кукурїцу худобна вєжнї на хрїбет, нїше їаздїнї їу салашу вїстата⁴⁾, уморєна, та сєбе так дїма: однїшем, гоч мї так цешко, бздаль мї їаздїнїа да го льїм сервбткї, будзєме мачац хльїба. Кид йїй їаздїнїа да, однїше свбїїм дзецом, йак слбтко поїїдза! А вєцєй рас ше трафі, же йїм їаздїнїа за тбту кукурїцу ані нїч нїїда, льїм отпбве: Вїсїнцє там на громбду! Тєдї худобна мац їдзе смїтно, огльбда ше на їаздїнїу, чом мї нїч нїїда? Льїхко їаздїнї, вбна нїїзна, йакї сме барз глбднї; льїхко їаздїнї, нїїда нам сервбтку, бо ма вєльо швїнї. Тєрас тбго рбку худббї кїшчїк льїхчєїше, же Сентомаскї сїцїїалїстї такї рбсказ далї, же нї шльїббдно, да худбба їаздбві од ланца трї форїнти плаці і же нї шльїббдно, да на

1) притиснена, бїдна; 2) сапати; 3) намикали; 4) змучена.

штвартє кбпу. Кид нї вєльо с Кирестўра до Сентомашу поїсц мбжу, льїм тот поїсц мбже, цо ма даїакбго кбнїа, та полбжї нб-коч хльїп і свбїо гандрї¹⁾, а сам і зос дзецїмі їду кбло кбча пєшо. А то Сентбмаш от Кирестўра досц дальїко. Їдзе бцєц ї-мац з дзецїмі цблї дзєнь кбло кбча пєшо, вєчєр дбїду до Сентомашу, їшче ше радїйу, же йїм на трєце кбпац дбїу, ані йїм нї цешко, же пєшо прїшлї, та о сїхїм хльїбе трєцу чїткї²⁾ сєбе зарабїйу. А тбтї у Кирестўре їшче худобнїїшї, бо кбнїа нї мбїу, а вєльо дзеці мбїу, та нї мбжу на хрїпцє хльїба бднїсєц, бо бї требало, да на хрїбет вєжнїу тбтї дрббнї дзеці; а тїм дрббнїм дзецом требало бї ўжац і даїаку шмбтку; гоч му йака нїжда тбму худобнбму, нї мбже поїсц до Сентомашу. Хбдзї по шїцкїм Кирестўре од йїднбго богбтого до дрїгбго богбтого: Дбїцє мї кбпац кукурїцу, бо мбїо дзеці уш хльїба нї мбїу, брїгїйїме³⁾, їшче льїм у мєшац мбїу. Дзе же йїнї, дзе же йїлї, дог нам хльїба закошенбго дбїу! Ѓазда на то отпбвєда худобнбму: дам цї кбпац, альї зо штвартбго; альї мї мїшїш прїсєц за дбрмо штїрї днї траву кбшїц. А худобнї го мбдлї: нї мбжєш їаздо за штїрї днї вам за дбрмв траву кбшїц. Заплацє мї, мбдлїм вас, го льїм два днї, бо мбїо дзеці пєцєро або і седмєро, уж льїм нїїшка хльїба мбїу, та два днї мбжєм за дбрмо рббїц, а вєцєй нї мбжєм, бо дзеці от глбду умерайу. А кит ше прїтрафі, же ше тот бцєц і мац тїх худобнїх дзецох похорєїи, а їаздїнї свбїо двєрї позамїкаїу, да тбтї худобнї дзеці од їаздїнїнїх дзецох хльїба нї пїтайу. Цешка то у Кирестўре худобного закопана кукурїца! Альї на трєце ані нїт, йак у Сентомашу, бо ў Кирестўре їаздбве знаїу, же тот худобнї, цо нїма нїч, льїм вєльо дзеці, мїші гоч йак рббїц, льїм да му дзеці од глбду нї поумїрайу. А їаздїнї свбїо дзїўкї так богбто обльїкаїу: за двацєц за пєїц форїнти йїдну хїстку їаздбўскїй дзїўкї на шїїу дбїу! за пєтнайц форїнти сїкнїу, за дзєшец форїнти фбртгх, за шєсц форїнти рєкльу⁴⁾. Обльїчє їаздбўска дзїўка, а худобна нї мбже так мац, гоч бїдзе дзєнь і ноц на наднїцї рббїц, нї мбже такї шмбтї мац. Тбта худобна дзїўка дбраз онмєїана, же за то нїма, же йї пбдла. Льїхко їаздбўскїм дзїўком буц пообльїкбнї, же йїм худобнї на штвартє кукурїцу окбпу, а худобнї оцбве за дбрмо траву покбша і шєно пограбїйу, їшче і їаздбві нб-коч покласєц помагаїу. Кит трєба поїсц жїто кбшїц, пбїдзе худобнї до їазду, заш ше го пїта: Ѓаздо,

1) лахи; 2) шульку; 3) бїдуємо; 4) кабат.

чі даце мі жита і буса кошіц? Дам, отповеда газда, алы прідзеш за дармо два дны звожовац жито і бвес до брадла і прідзеш ту машіні, док шіцко ны потлачім. Цо тэраз будзе тот худобні члбвек рббіц? Кид му ны пойдзе за дармо звожовац жито і бвес до брадла і кид му ны пойдзе трі льібо штірі дны ту машіні, ныда му жито аны бвес кошіц. Прідзе тот худобні ту свбійй жєні, аж йи білі йак вапно, бо йи устрашені. Дзєці крїча, ны мбже ше аны зо свбійу жєну у хїжі порадзїц, бо ше дзєці радуйу, же уж бцєц будзе жито кошіц, та буду мац хльїба. А бцєц і мац од нўждї аны ны знайу, йаг буду і цо буду: Кид ны буду кошіц, ны майу ныч; кид буду кошіц, док го дайак цєшко о сўхїм хльїбе прєз мєса, прєз мльїка покбші. Кит пойдзе тэрас тот худобні газдбві звожовац жито і бвес до брадла, муші дзєцом огадац, жєбі малї дма хльїба а і сєбе мўші ўжац свбійого хльїба, гоч газдбві звожўйи за дармо, за то му газда аны хльїба ны да. Тэраз звожўйу од ўчас зрана; шєднью фрїштїковац²⁾, газда шєднью на свбійім салашу ту свбійому кбчу, штїрі кбны крєснї вблі два льїбо штїрі кблє стбїа; тот худобні члбвек да вблом йїсц і кбньом з газдбвого шєна, пойдзе ту свбійой жєні худобнєй ту брадлу, йїдза свбійого самбго кукурїчного хльїба; а газда шєдзї прї свбійом кбчу прї крєснїх кбньох, цо му крєшнью лым на кбны пєтрїц. Розйаже тбрбу газда льїбо газдїнья, вїнью крєснї хльїб жїтнї, білі, ту тбму фалат мєса льїбо сланьїні, та фрїштїкуйу; та йаг му мбже буц право, кид му тот худобні цєшко у тєй вєлькєй цєплбтї дзвїга тбтї цєшкї снбпї? А тот худобні і слабї ту тбму, бо нытда ныйакей дббрєй вєчєрї аны полудзєнку ны ужїва. Ны змїлўйи ше газда нат худобнїм, жєбі го накармєл, го лым тот дзєнь, дог му задармо рббі; тэрас тот худобні члбвек, док му задармо звєзє і вїтлєчї, а тбго худобнбго члбвєка дзєці прєвє пойдза тот хльїн, цо закбшєл дванєстї крїш льїбо дванєстї кбрєц. Док газдбві вїтлєчї, їшчє й мєхї до магазїна понбші; дзєці хльїн пойдлї, цо ма тэраз рббіц тот худобні члбвек, от тєй косїтбї до другбго рбку до косїтбї? Лым з днья нє-дзєнь на наднїцу дзєцом хльїба зарабїац. Алы худобні члбвек мўші буц задовблнї, лым найбї бул здравї, гоч йи йакї слабї, за то дзєцом свбійїм дайак остара хльїба. А кит ше тот бцєц і мац похорєйу, там пблна хїжа жальу, бо дзєці нарас аны хльїба, аны ныч ны майу.

¹⁾ постарати ся; ²⁾ сїдати.

6. Про стрейк.

Кит Кирєстўрска худбба ше дознала, же йїст тбтї сїцїйалїстї у Сєнтмашу, у Вєрбасу і у Кўлі, пбшлї даскїльо худббнї хлбнї до Кўлі, кит там бул тот пан, жєбї і вбнї ше прєзналї, йака то ствар. А кит прїшлї с Кўлі дбму, дбрас ше сходзєвалї, дзє пєтнайц, дзє двабцєц абб і до пєйдзєшат, та ше потпїсовалї за сїцїйалїстїх і прєдалї тбтї папєрї йїднбму члбвєкбві, да однїше до Кўлі до сїцїйалїстїх. Йак тот члбвек бдньюс до Кўлі, тбтї папєрї, а там йїдєн пан дбраз му так гутбрєл: Ны мушіцє нєйжєй от фбрїнта на наднїцу пбйсц. А худббнї на то отповєдалї: Алы кид нашо дзєці уж лым нышкє майу хльїба. Вї так повєццє, кит ше зїдзєцє до грбмадї: Кид нам дацє фбрїнт наднїцу, будзємє рббіц; кид нам ны дацє фбрїнт наднїцу, ны будзємє рббіц, алы пойдзємє до вас зоз мєхамї, мушіцє нам дац жїта льїбо кукурїцї, а гоч, лым йарцу, бо мї нашо дзєці мушімє раньц. Трафєлошє і так, же бул такї газда, цо і так отновт худобнбму: Па нач тї маш тєльо дзєці? А худобнї погнывано отповє: Тї маш вєльо кбны, вєльо вблі, вєльо бўцї і швїннї; йа мам вєльо дзєці, та буду за твбїо газдованнї царбві катонацї. І пбшлї тбтї сїцїйалїстї до Кирєстўрскбго вароскбго двбра, бо варбскї дом правєлї там стрєнскї майстор і стрєнскї наднїчарє¹⁾. Тбтї сїцїйалїстї Кирєстўрскї пїтайу ше тїм стрєнскїм наднїчаром — а то бўло у йунїйу, прєт косїтбу: Цо вї лўдзє мацє наднїцу у йунїйу? Тбтї стрєнскї наднїчарє отповєдайу: же шєсц сєксєрї²⁾. Тбтї Кирєстўрскї сїцїйалїстї так йїм гутбрїа: Оханьцє³⁾ дбрас, їцє крєшнью до свбїбго валєду, абб до свбїбго дбму, а кид ны, най вам плацу дороўнайу на дзєнь фбрїнт, тєдї мбжєцє рббіц, бо і вї такї худобнї йак і мї; і вашо дзєці мўша йїсц хльїба, йак і нашо. На то прїшєл Кирєстўрскї бїроў, пїта ше тїм Кирєстўрскїм сїцїйалїстїм: Цо то, хлєпцї, цо правїцє комєдїйу? На то отповєдлї худббнї: Бїроў-газдо! дббра то комєдїя, кид ны знацє, же нашо дзєці ны майу хльїба. Пїтайу ше їшчє рас Кирєстўрскї сїцїйалїстї, же чї подвїшшайу тїм стрєнскїм наднїчаром наднїцу? Отповєдайу на то, чї бїроў чї майстор, хто мал вїплацац тїх наднїчарох: Ны подвїшшамє, алы бўццє мїрнї⁴⁾ вї хлєпцє, бо добїйїцє катонацбх. На то отповєдлї худббнї сїцїйалїстї: До нас ны прїду катонацї, бо мї ны мамє аны хльїба, аны свбїйу хїжу; кит прїду, до богатїх прїду, а нам

¹⁾ робїтнїкї; ²⁾ шїсток; ³⁾ покїньтє; ⁴⁾ спокїйнї, тїхо.

нѣ треба катонадох, бо мѣ шцѣкѣ катонаці. І на то пошол бѣроу од нѣх гѣтка, нѣ сцѣл вѣцѣй нѣч мѣшац до тѣй робѣтѣ; а майстор мушел отпушчѣц тѣх странскѣх наднѣчарѣх, бо йѣм нѣ сцѣл до форѣнта наднѣцу доплаціц. Нѣ мох майстор през наднѣчарѣх рѣбѣц, доплѣнил наднѣцу фѣрѣнт хлопѣві і дзѣвѣц сексерѣ жѣні до жатѣві, а у жатѣві хлопѣві фѣрѣнт двацѣц а жѣні наплацѣл фѣрѣнт. Пошли тѣтѣ сѣціѣялістѣ на рѣшкѣшу¹⁾, да і там одѣшлѣ наднѣчарѣх; худѣбнѣ наднѣчарѣ і наднѣчаркѣ поухабѣялі, пошли дому; а газдѣуекѣ богѣтѣ дзѣуѣкѣ пошли сто лѣйбо вѣцѣй лѣйбо мѣнѣй, повѣдлѣ ішпанѣві лѣйбо самѣму панѣві, же вѣні бѣду за пѣйц сексерѣ на дзѣнь рѣбѣц. Прѣял йѣх, робѣлі до полѣднѣя. Увѣдзѣлі худѣбнѣ, же іду на рѣшкѣшу, та і вѣні мѣша поѣсц. Ішчѣ йѣх тот пан, або ішпан вѣганѣбѣл; та тѣтѣ дзѣуѣкѣ або нѣвѣстѣ мѣжу за тѣту плацѣ рѣбѣц, а вѣ нѣ сцѣлі або нѣ сцѣцѣ? На то отповѣдлѣ шцѣкѣ худѣбнѣ цѣхо, алы погнѣванѣ: Мѣ, пѣнѣц, нѣ можѣме, бо мѣ на-хлѣп робѣме і на кѣрѣйу, а тѣтѣ газдѣуекѣ дзѣуѣкѣ і нѣвѣстѣ, вѣні рѣбѣа сѣбе на краснѣ шмѣтѣ. На то ше зашмѣялі тѣтѣ богѣтѣ дзѣуѣкѣ і нѣвѣстѣ: Мѣ за то робѣме, бо сме урѣднѣ²⁾, бо ше нам сцѣ рѣбѣц. На то отповѣдлѣ худѣбнѣ: Кѣд зме худѣбнѣ, тѣзме і пѣдлѣ, бо нѣ можѣме рѣбѣц на шмѣтѣ, лѣм на тѣто робѣме, цѣ поѣйме. Нѣйшкѣ зарѣбѣме, йѣтро бѣ шме жѣдлѣ, алы о два тѣжнѣ вѣплацѣнка, та сѣбе на-хлѣп пожѣчѣме; а дог нас пан о два тѣжнѣ вѣплацѣ, та прѣва урѣцѣме. Алы бѣ требѣло, да нас пан о тѣдзѣнь вѣплацѣйу, бо нѣ сцѣ газдѣнѣ на два тѣжнѣ, да нам на-хлѣп пожѣчѣйу. Та тѣрас майу тѣльо польхчѣнѣ, же о тѣдзѣнь вѣплацѣ. Алы пан або ішпан на рѣшкѣшѣ так вѣдумѣлі, да ше рѣбѣ йѣторѣм; а тѣтѣ цѣ маркѣйу, цѣ чѣльѣц допатрѣйу, то йѣст йѣк наднѣчарѣх, вѣні знаѣйу, дзѣ йѣкѣ мѣсто, дзѣ вѣцѣй робѣтѣ на гѣльту³⁾, а дзѣ мѣнѣй робѣтѣ на гѣльту. Тѣрас тѣтѣ богѣтѣшѣ однѣйшу дарѣунок, бо майу ш чѣго, однѣйшу курчѣта, або мѣсла, або краснѣ ручнѣкѣ тѣм, цѣ знаѣйу і меркѣйу, дзѣ йѣка робѣта. Тѣрас ше скѣйѣа богѣтѣ дзѣшѣц або ѣсем, вѣжнѣу гѣльт йѣторѣм⁴⁾ за двацѣц форѣнтѣ, та го бѣду плѣпц. Поѣйду і худѣбнѣ і вѣні вѣжнѣу за двацѣц форѣнтѣ гѣльт, або і за двацѣц за шѣсц. Док прѣдзѣ собѣта, плѣйѣу і тѣтѣ худѣбнѣ, плѣйѣу і богѣтѣ. Кѣд доплѣйѣу, кѣт порахѣйѣу тѣтѣ худѣбнѣ, мац зо шѣснацрѣчнѣу дзѣуѣку, вѣдзѣ йѣм наднѣца по штѣрацѣц по пѣйц грѣйцѣрѣ. Доплѣйѣу і богѣтѣ дзѣуѣкѣ або нѣ-

¹⁾ поле засѣяне рѣжом; ²⁾ нѣлѣнѣ, охѣчѣ до работѣ; ³⁾ кусѣнь поля, мѣнѣше-бѣльше наш морг; ⁴⁾ гурѣм.

вѣстѣ, одвѣдзѣ йѣх тот, цѣ за нѣма меркѣйѣ, бо дѣбѣл од нѣх дарѣунок, а пан мѣже буц о то аны нѣ зна, же то за дарѣунок: Да йѣм пан пѣнѣйжѣ, двацѣц форѣнтѣ за-гѣльт, а кѣт ше подзѣльѣа, трафѣ ше же майу фѣрѣнт йѣдна, або фѣрѣнт двацѣц грѣйцѣрѣ, а прѣтрафѣло ше, цѣ трѣнацрѣчнѣа, а богѣта, та дѣбѣла с тѣй дѣйу-тѣрѣ фѣрѣнт пѣйдзѣшат грѣйцѣрѣ на-дзѣнь наднѣцу. Чѣ то тѣдѣ прѣво, кѣт худѣбнѣ нѣ однѣйшу дарѣунок та нѣ майу аны пол плацѣ на цѣлі дзѣнь, йѣк богѣтѣ, же дарѣункѣ прѣдавайѣу? С тѣго кѣт іду дому у собѣту од рѣшкѣшѣ аш по сѣмѣ дом рѣуно ше вѣдзѣа, йѣднѣ дрѣгѣх прѣздзѣвайѣу.

Шѣд вѣлѣвом сусѣднѣх народѣв затратѣлѣ Бачванскѣ Русѣнѣ не лѣше богѣто своѣх звѣчаѣв, але і своѣу ношу. Мужчѣнѣ убѣрають сѣ тепѣр як Нѣмцѣ або Мадѣрѣ, лѣшѣнь в дрѣбнѣцѣх захѣванѣ рѣжнѣцѣ. Кѣроткѣ сорѣчка, цѣ не вхѣдѣтѣ в штѣнѣ — тепѣр вхѣдѣтѣ і вѣна з модѣ, а загѣльнѣ розповсѣднѣюѣ сѣ сорѣчка довша, цѣ вхѣдѣтѣ в штѣнѣ — і шѣрѣчѣзнѣ штѣнѣ, цѣ вѣдрѣжнѣють мѣшкѣнцѣв полуднѣя вѣд пѣвнѣчнѣх, звѣнѣ „надрѣтѣ“, округлѣй чѣрнѣй капѣльѣх, на ногѣх панѣчѣ — нашѣ патѣнкѣ — сѣ щѣдѣннѣй, лѣтнѣй стрѣй нашѣго посѣленцѣя. На свѣято натѣгаѣ вѣн „бѣчкѣрѣ“, чѣботѣ з довгѣмѣ холѣявѣм, спѣднѣ і „капѣт“ (кабат), сурдѣт і такѣй же чѣрнѣй капѣльѣх. На спѣднѣх і кабатѣ шнѣуркѣ і пасѣ повѣкрѣчѣванѣ на мадѣрѣскѣй спѣсѣб. В зѣмѣ натѣгають на сѣбе ше довгѣ, бѣз рукавѣв кожѣхѣ — в рѣдѣ рѣтундѣ нашѣх дам — звѣнѣ „бундоѣ“ і бѣлѣ, довгѣ сѣракѣ звѣнѣ „чѣугоѣ“. Дѣвнѣйша шапкѣ вхѣдѣтѣ з ужѣванѣя, натѣмѣстѣ дѣже моднѣй ѣстѣ в зѣмѣ на шѣ шѣль. Повнѣй одѣг мужчѣнѣ з найлѣпшѣй матерѣй (сорѣчка, штѣнѣ, кабат, капѣльѣх, чѣботѣ, бунда і гунѣя) кошѣтуѣ 40—50 зл. Дѣдѣтѣ требѣа, цѣ мужчѣнѣ стрѣжѣуть волѣос на кѣроткѣ, гѣлять сѣ — дѣлѣкѣ гѣлять і вусѣ на шѣвабскѣй спѣсѣб — а велѣка йѣх бѣльнѣстѣ лѣубѣтѣ курѣтѣ лѣулькѣ на сѣреднѣ-довгѣх цѣбухѣх.

Жѣночѣй одѣг не в порѣвнанѣ йѣде з мужѣскѣм. Шѣвк пѣрѣважѣуѣ в нѣм. Скѣлаѣѣ сѣ з сорѣчки, такѣж кѣроткѣй, „гѣлькѣ“¹⁾, цѣо звѣ сѣ „подѣлок“, снѣднѣцѣй, цѣо звѣ сѣ „сѣкнѣя“, запѣскѣ, цѣо звѣ сѣ „шѣурѣц“, або „фѣртѣх“, кафѣтанѣ (капѣт), хѣстѣчкѣ на гѣловѣ (у жѣнкѣ) і хѣстѣкѣ бѣльнѣй на плѣчѣ. На ногѣх носѣть жѣнѣщѣнѣ панчѣхѣ і згадуванѣ панѣчѣ або такѣж „цѣпѣлѣ“, чѣрѣ-

¹⁾ Нижнѣя спѣднѣцѣя.

вики. Спідниць носять на собі: дівчата 10—15, молодиці 5—8, баби одну або дві. Дівчина в такім числі спідниць потребує, коли йде, тільки місця, що наших три; при тім виглядає як пава — така широка. Накрохмалені спідниці шумять так, що вже на кільканадцять кроків звістують надблизжене властительки. Довжина спідниць не доходить два, півтретя дециметра до землі, в наслідок чого видно у дівчини часть ноги з панчохою і черевиком. Сорочка вишивана і прикрашена маленькими гузичками; рукави звичайно не доходять до ліктів; на сьвято вбирають сорочки трошки інакше зроблені, як на будний день; вони звуться „опльичка“. На шії носять пацьорки. Тому що майже кожда часть одягу жіночого є шовкова або бодай на пів шовкова, то ціни його суть дуже високі. І так: сукня доходить в ціні до 15 зл.; запаска до 10 зл.; кафтан до 6 зл.; хустка на плечі до 25 зл.; хустка на голову, мала, до 6 зл. Одяг молоді женщины вносить до 70 зл. Дівчата носять по одній косі, що зве ся „варгоч“; жони звивають косу на заді голови в клубочок, що зве ся „контя“. Що вдарює в очи у тамошних женщин на перший погляд, то мальоване лиць. Молодиці малюють ся рідше, лиш „кокетки“ на нашу моду, дівчата-ж всі. Мальоване се дуже неприємно вражує і доводить до того, що молодиця, котра має 24 роки, має таку твар, по котрій можна-б її числити понад тридцять років. Мальоване відбував ся в той спосіб: Дівчина наперед білить ся, якоюсь масою, що зве ся „сіріджік“. На сесе накладає червоне „фарбідло“, а відтак пудрує ся. Дуже часто місце дорогого пудру заступає так зване „більідло“. Ціла тота тайна процедура дівоча викликає по собі такі наслідки, що у кождої дівчини цілком чорні зуби. Се робило, принайменше на мині, незвичайно немиле вражінє, а навіть якесь обридженє. Бачванські руські летіні мають однакож зовсім відмінний густ від мене, бо з білозубою дівчиною не оженив би ся жаден, принайменше в Керестурі, так їм по серцю чорні зуби! Про мальоване суть згадки навіть в тамошних піснях; пр.

Шугайу, шугайу, твоїа мац шальїна,
 Во вона гварєла, же їа нї червєна.
 Їа сом нї червєна, бо ше нї мальуїм,
 Ані їа ше за їїї сіна нї готуїм.

Бачванські Русини женють ся незвичайно скоро. Дівчина, коли має 14—15 літ вже віддає ся. Вправді і в нас суть такі випадки, але се лиш „випадки“, там же се реґула, а випадком

лиш остає ся дівчина довше невіддана. Наслідком вчасного замужа є те, що між Русинами не трапляє ся покриток, та з другої сторони се впливає незвичайно зле на красу женщины, в котрих лице дуже скоро бабковагїє. У Коцурі оповідали мені, що там за 15 літ не було випадку покритя дівчини. Колиж по тім часі оден трафив ся, то се видало ся таке незвичайне, що про дотичну дівчину зараз зложили сьпіванку:

У Купуре хїжа вібільїна,
 У теї хїжі посцель вісцельїна;
 На посцельї бариаста¹⁾ двівочка,
 Прі посцельї дзєцко і кольїска.
 То кольїска з їадловоґо древа,
 Тото дзєцко воно оца нїма.
 Ма воно, ма свою мацер уласну,
 Нїші варгоч нїжеї своґо пасу.
 А чом сце їїї варгоч нї роспільїті?
 А чом сце їїї контя²⁾ нї справєлі?
 Бо то даїўка чєсна, нї поштєна,
 Ганьба будзе, же їи тєраз жєна.
 Кїт сом ішол с Кулі воз арєшту,
 Стрєтнул сом там Ільу³⁾ прі тім брєшку.
 Кїт сом орал на волах под овес,
 Ішла Ільа до Кулі на інонос.
 Нївім шором панове холзєлі,
 Жєбі Ільу до Польїўкі сцєлі.
 Прет Нейтєра па ускеї улычкі,
 Предавала Ільа за білі пантльїчкі⁴⁾.
 То пантльїчкі лїм сєксер кошталі,
 Їак це Ільчо за мало скламалі —
 прєд Їугаса,
 Лапалі Ільчу нїжеї долу паса.

Сін му Ілько⁵⁾, а оїец Польїўко.
 А прєд Врундзі червєні їаґоді,
 Повец Ільчо, хто гу тебе холзі?
 Холзел Їоўїн⁶⁾, аїли уж нї холзі.
 А Врундзанья⁷⁾ рўкі заламала
 С кїм їїї Ільча конкі⁸⁾ вішєдала.

Мужчини, властиво хлопці, женять ся, скоро скінчуть 18 літ. Хлопець такий, що не мав часу розглянути ся хоть трохи по сьвітї, придивити ся, що то жите, які воно вимоги ставить

¹⁾ чорноброва, бронетка; ²⁾ волося звинене так як у замужних жінок; ³⁾ імя; ⁴⁾ стяжки; ⁵⁾ парубок, що звів дівку; ⁶⁾ Евген; ⁷⁾ мати дівки; ⁸⁾ у фірґочці.

до чоловіка, має нараз стати господарем, вести у всьому лад, видавати прикази і таке пнше! Се правдива іронія судьби. Не дивниця отже, що такий „муж“ мусить спускати ся ві всім на батька, навіть в виборі жони для себе; буває що нераз пізнійше гірко жалує такого кроку, але відробити його не можна. Незвичайно характеристична під тим взглядом єсть слідуоча пісня, яку співає собі ново спечений муж:

Ўжал сом себе дзіуче по оцовеї страні
 Ньн за то сом йу брал, же ма велькі тал¹⁾,
 Лым сом йу за то брал, же оцел цвэку мал.
 Кид йу вэчар пріведлі, красна йако ангел,
 А кид рано станьн, брітка йако дявол.
 У ноці — йак так, а во дньн наопак.
 Йідно око біле²⁾, на друге ньн відзі:
 Лым ше теді ганьбім, кид мам цудзі льудзі.
 Чкода Боже, чкода та і тото древо,
 Цо на мойий свадзбі учэра погорэло.

В наслідок вчасної женитьби між Бачванськими Русинами не можна побачити парубка такого, що в нас під тим словом розуміє ся. Коли я в Коцурі прийшов до коршми подивити ся як там танцюють, увидів цілу громаду хлопців, котрим ані сліду з відзнаки змужнілости, вусів, не було. Всі вони танцювали з дівчатами. Між хлопцями були від 14—18 літ, між дівчатими від 12—15. Здивований питаю ся: Дзе же су леґінь? Та то леґінь! відповідають мені. Аж тоді переконав ся я, які то „леґіні“.

Одна ще характеристична річ звертає на себе увагу: Коли дівчина починає вже „дівочити ся“, починає до своїх давнійших товаришів говорити „ви“, хоть перед тим говорила „ти“. Се знак, що вона вже хоче віддавати ся. Се „виканє“ позістає відтак до смерти. Жінка до свого мужа не сьміє інакше заговорити, як через „ви“. Найбільша образа, найбільша зневага для мужа се та, коли йому жінка скаже „ти“. Тому то се й рідко лучає ся, лише в великім гніві або сварці. Коли я робив декому уваги на сю тему, заявлював, що жінка чоловікови повинна також „ти“ казати, як він її, мені відповідали: Тото ньн мѳже буц; муж йн старші, йак пісемо швэте піне, йак ше прішага у цэркві. Жѳна мѳші слѳхац мѳжа; кидбі гварела йому ті, ньн

¹⁾ Theil, часть, посаг; ²⁾ сліне.

сцэла бі і слѳхац. Жѳни сї слова потверджували також. Вони зрештою зжили ся з виканєм так, що хто тоту привичку хотівби викорінити, мусів би формальні борби сточувати з бабами.

Передвчасна женитьба має ще одну свою хибу. Кождий мужчина, як відомо, мусить ставити ся до асентерунку і по відбраню служити при войску. Коли-ж оженить ся „лэґінь“ в 18 році житя, а відтак відберуть його до войска, то нераз бувало, що він лишав жінку і двоє, троє дітпй, а сам йшов на три роки. Такі жінки, котрих мужі служать при войску, зовуть ся „катоначки“, як в Росії салдатки або московки. Много з них визначує ся „вільним“ житєм, що полишило свій слід в піснях. От зразки таких пісень:

а.

Ўжал сом дзіуче, цо ма шэснац рѳчки,
 А ньн ѳжали пот царскі коньчікі.
 Катонаці шірі швет¹⁾ вандрѳйу.
 А ньн вэсті млади за ньіма банѳйу.
 Ньн банѳйпе ві вьвэсті млади,
 Бо мн уш пойдзэме на огньаней ладьн²⁾,
 А з огньаней ладьн, та такої до Пешту.
 Буздэме мн, міла, еґзэцпр провадзіц,
 Пѳшльнм ці пеньнжі, прідзеш ме опатріц.
 Кит сом ше прехѳдаел с Пешту до Будзіна:
 Насіц мн, качмарко, червэного віна.
 Червэне вінечко по погару скаче,
 А мойа мільннька за мну барс плаче.

б.

На йарашу травіца, бѳдзеш міла гѳовіца,
 Льнтай сѳбе по шльнбѳдзе, йак голубіца.
 Голубіці льнтайу, кажда своѳу пар майу,
 А йа бѳдзем смѳтна гѳѳва, бо ті, мілі, ньн дома.
 Кид на ламшу³⁾ шедалі, катоначки⁴⁾ нлакалі;
 Кид зоз дамні схадзалі, та йнм шаблы давалі:
 Наце хлѳбце шабльічкі, то вам бѳду женьічкі.
 Бѳдзэце йіх віґланѳовац, за трі роки обѳчѳовац⁵⁾.
 Пішем пісемо мілей своѳийн:
 Міла мойа женьічка, уж мнн мільна шабльічка,
 Бѳ йу мѳшнм гланцѳровац,

¹⁾ в широкий сѳвіт; в Бачв. днлекті майже завсѳгди пропускає ся применник „в“; ²⁾ поїдимо на кораблі; ³⁾ корабель, ннм. Dampfschiff; ⁴⁾ жѳни вѳяків; ⁵⁾ обцѳловувати.

Тёбе, міла, буду другі обочковац,
 А йа будзем зос царску шабљу
 Кóло бóчка почерковац.
 Пóйдзем, міла, скóро до́му,
 Льим док прійдзе трі днѣ швѣта:
 Спе́кньим у́ но́ці, кит ка́пітан у́рлап нѣи да.

в.

Пріц ті мнѣи мільинка на вѣчар опáтриц,
 Бо йа це уж му́шим рано зоха́биц;
 Бо мнѣи уж одвѣжу рано до гра́ду,
 Та́кой будзем ше́дац на огньáну ла́дью.
 А з огньáней ла́дѣи, та́кой до ко́ча:
 Хто мо́йу мільинку на вѣчар побóчка?
 Побóчкал бі йа йу, а́льи мі нѣи да́йу,
 Бо мо́йу главі́чку рано острі́гайу.
 Піш ті мнѣи, мільинка, піш ті мнѣи пі́смо,
 Осе́даль бі ми да́йак на по́шти прі́шло.
 Йа́ ці піса́ц будзем, там ці́ чита́ц буду,
 Аш ці́ тво́йо сі́лзи на́ жем па́дац буду.
 Пóвец ті мнѣи міла, йак ті́ ше там у́ладаш,
 Чі́ у роско́шу, чі́ у велькі́м жа́льу:
 Бо мнѣи у́ ті́м кра́йу сі́лазі за́льіва́йу!
 Бо ті́ до́ма, міла, та по́йдзеш, дае́ спеш,
 Кі́'бі йа бу́л до́ма, вѣ́ра бі́ш нѣи шмѣ́ла.

Замітний також нахил, у молодого покоління, до як найменшого плодження дітей. Я відвиджував в руських оселях по кільканайцять родин. Звичайно, де я прийшов, находив у молодих родин по одному, або по двоє дітей, хоть від їх вінчання пройшло по кілька літ. Я зрозумів, що вони мусять щось робити і почав допитувати ся за тим. З початку не хотіли давати мені відповіді, пізнійше сказали так: На́ що́ нам вѣ́льо дзе́ці, кид нѣи ма́ме вѣ́льо же́мі. Що́ йім да́ме? На́ пита́не, що́ж робля́ть? відповіли: Хто́ бре́, а нѣи шѣ́иц, то́му ше́ нѣи ро́дзі.

В політичнім житю не відграють Бачванські Русини майже жадної ролі задля своєї малочисленности. Що вони однакож політичним житем інтересують ся, за се крім того свідощтва, що вони залюбки читають політичні газети, свідчать також пісні, зложені з нагоди виборів до сойму Пештенського. Вибори угорські біля галицьких мають широку славу і то не лиш задля насильств, які тоді діють ся, але також задля перекупств, які там ведуть ся на велику скалю. Мене запевнювали поважні особи, що такий Пульський, про котрого буде мова в пісні, мусів 30.000 зл.

видати, нім став послом! За оден голос дають нераз і по 50 зл.! Наш галицький Русин мабуть жаден не годен би стати послом, коли-б приняв угорське горожанство, бо не зміг би сипнути так золотом.

Подам тепер чотири пісні, в яких мова про вибори послів:

а.

Ой Русіно¹⁾, Русіно, нѣи таргай ше на дво́йно,
 Бо нам у́ ййднак трѣ́ба стац, на Войньі́ча воу́тірац.
 Тота́ мала́ грома́да,
 Та́ цо во́на зві́тьажі,
 Же́ Войньі́ча нѣи жа́да?
 І́ Шва́бі нас ві́шмѣ́у,
 Льим док за́ нас учу́йу,
 Же́ йиді́нство нѣи ма́ме,
 А́льи се́бе Ша́ула-Па́ула гльи́даме.
 Дума́це, же́ панóвец
 Йак ваш па́стір і́ о́вец?
 Сво́йо да́еці́ спрѣ́ведзі́²⁾,
 І́ на по́дду, криву́ дра́гу увѣ́дзе.
 За́ то га́йде³⁾ до́ грома́ді,
 Кра́шньи, мі́рно през⁴⁾ зва́ді:
 Трі́ сто га́рла най́ крї́ча:
 Жі́війо па́ жі́війо на Войньі́ча⁵⁾!

б.

У Вербáше⁶⁾ на улы́ці,
 Сто́йа кра́шньи катона́ці.
 Йй́дні сто́йа, дру́гі гра́йу,
 Трѣ́ці Пу́льского стау́йайу:
 Е́льйін а́ Пу́льскі́ Аго́ш⁷⁾!
 У Вербáше на улы́ці,

Сто́йі́ Га́джі⁸⁾ на сто́льці.
 А́ лъудзе́ ше́ прі́правѣ́лі,
 Сто́льцу́ з нѣи́ ві́урацѣ́лі.
 А́ Пу́льского ві́славелі́:
 Е́льйін⁹⁾ а́ Пу́льскі́ Аго́ш!
 Сто́йі́ Га́джі́ смутні́, нѣи́весѣ́лі,

1) тут називають себе виразно Русинами; 2) оцганить, виведе в поле; 3) тож дуже; 4) без; 5) опозиційний кандидат, Серб родом; жі́війо — най́ жи́е; 6) Вербас — село; в ньому живуть також Русини (як висше); 7) Пульський — син звістшого, мадярського політичного діяча і ученого, Франца Пульського, приятеля Кошутового, що помер минулого року; він належить до партії ліберальної (урядової) і послує до тепер; 8) Га́джі — родом Грек, багатий доктор, кандидат опозиційної партії, поставлений проти Пульського, перепав, видавши на вибори дуже багато гроший; 9) най́ жи́е.

Же стoльціцу пoд ньїм віурацелі.
Шедла Гаджі свого конья,
Пойдзе дoраа до Зомбoра.
Стoїї Гаджі у Зомбoре:
Цо же бoдзе тeраа зo мнї?
Вельo eзрі потрoшелі,

А Гаджіа відріхлілі!
Вербасці ше прїстройїлі,
Та Пульського поставелі.
Пульскі стoїї на правіці,
Ньї брїга му за худoбу,
Цо їїм бoдзе на наднїці.

в.

Пульскі, Пульскі, шедлай конья,
Пойдеме мї до табoра,
До табoра, до такoго,
Цо ма конья шедлаoго.
Як вoнї ше позбералї,
На коньчкї пошедалї,
На коньчкї пошедалї,
Та до глїйтї¹⁾ поставалї:

Льудзе, льудзе, дoбре бoдзе,
Бо уш чардаш ешкут²⁾ бoдзе.
У Вербаше прї двох цeрквoх,
Бoдзе давац їїсц, пїц на доц.
Пїсце пїсмо аж до Пeшту,
Же Войнїча льудзе нїї сц.
Пїсце пїсмо і до цара,
Же льудзе нїїсцу Кармана³⁾.

г.

Тoта мала грoмада,
Да ливїца преулата,
Та Лелбаха⁴⁾ вїбралї.
Лелбах нїї сцел гу правіці,
Льїм прїставал гу ливїці,
Бо салoвал худoпшїну,
Кит прїшла з наднїці.
Вї, худoбо, нїї прїстаньце,
Поспревoдвїц ше нїї дайце.
Бо уж на-пeсoх кoлкї⁵⁾ маце,
А на правo прїставаце,
Бид бoдзeце рок oбо два на правo,
Будзeце мац самї кoлкї на шїї поуїавано.

До иньших народів Бачванські Русини прихильні; що найбільше, то з Сербів, званих там Рацами, люблять собі деколи покепкувати. Значно більше люблять насмівати ся з Циганів, тому про них кружить велике число анекдотів. Та той насміх є майже все невинний, а служить лишень для введеня Русина в добрий гумор. За те на Жидів дивлять ся Русини Бачванські — як і в нас — згїрдливо, а коли говорють про них, то не без злoби.

¹⁾ Glied; ²⁾ сїльський судя; ³⁾ кандидат на посла, як і Войнїч; тут мова про те, щoби повалити його кандидатуру; ⁴⁾ посод; ⁵⁾ гальстух.

Прикладом упорядкованя відносин національних між мїшаним населенем, може послужити Коцура. Найбільше число живе там Русинів — тїлько що Нїмцїв і Мадярїв разом — по тїм Нїмцїв, вкінци Мадярїв. Всї вони спїльно заложили собі читальню і касино. В тїй читальни мїстять ся книжки мадярські, нїмецькї і руськї. Останнїх, звїстно, дуже мало, бо й де їх мали там взяти при таких відносинах, якї тепер їстнують! Так само що до часописей. Мїж руськими (якими то руськими!) є: Листок, Наука (унїварська) і Православная Буковина. Всї члени касина платять однакож вкладки, а нїколи не приходить мїж ними до суперечки на тему: Ми не читаємо тих а тих часописей, тож викинути їх; ми за них не будемо платити! Всї собою вдоволенї. На прїсїдателя касина вибирають по черзї одного з кожdoї нацїї; за умову вибраному кладуть лишень знанє всїх трех мов. Часом відступають вправдї від тої умови, але дїє ся то за згoдою всїх членів.

Подїбно уладжена грoмадська господарка. Кожда нацїя має радних відповідно до свого числа. Вїята (бїрова) вибирають по черзї кожда нацїя свого. Раз є вїйтом Русин, раз Нїмець, раз Мадяр. Томуж що Русинів є там тїлько, що Нїмцїв і Мадярїв разом, то Русин вїйт урядує шїсть лїт, а Нїмець і Мадяр кождий по три роки. Коли-б так ще і руська мова була управнена в пїсьмї — розумїє ся лиш в тїм селї, де живуть Русини — то не можна би собї нїчого бїльше бажати. В практиці, в житю, відгравает руська мова в Коцурї рoлю інтернаціональної мови. Всї Нїмцї і Мадяри розумїють там по руськи. За те звичайно Нїмцї не розумїють по мадярськи (розумїє ся, вїїмки суть также), а Мадяри по нїмецьки. Коли отже зїйде ся Нїмець oбо Мадяр з Русинoм, не говорють инакше як по руськи. Щo бїльше: Нїмець з Мадяром коли хочуть порозумїти ся, а не знають поспoлу своїх мов, порозумївають ся по руськи. При тїм мушу зазначити, що Мадяри так красно говорять по руськи, що нїхто по бесїдї не пїзнав би, чи се Мадяр, чи Русин. Нїмця натoмїсть вже легко пїзнати, особливо при вимовї звуків б і п, d і t, тай иньших, що у нього не мають великої рїжниці.

З того видно ясно, що Бачванським Русинам було би дуже легко мати такoж свою власну шкoлу, як мають її Нїмцї, Мадяри і Сербї. Вони і мають її, але лишень de nomine, de facto вона мадярська. Так, було би легко, але до того треба, щoби інтелїгенцїя була руська, а не мадярська. На жаль до тепер руськїсть тoта була у неї „темна вода в oблацїх“. По

сім, думаю, буде зовсім зрозуміле, чому я настаю на те, щоби ми виховали інтелігенцію Угорським Русинам: бо вона аж тоді чула би себе руською і робила би в користь Русинів, а не в користь інших націй.

Скажу тепер дещо про народну творчість. Бачванські Русини знають дуже багато прозових оповідань, між якими велике число займають казки, легенди, новелі і анекдоти. Особливо в Коцурі найшов я таких оповідачів і так багато, як ніде інде, хоть вже доси в неоднім селі був і записував. Томуж і немалий був мині жаль, коли я по місячнім побуті мусів вже з того села відходити, не маючи змоги довше затримувати ся, і може на все запропасти не одну перлину народної творчости не записавши її.

Під впливом пісень сусідних націй руські виходять що раз більше з ужиття. Всі молоді співвають тепер найбільше сербські пісні; руських, особливо давніших, знають лиш дуже мало. Я записав їх коло півчварта сотки; з них буде найліпше видно, що вони що раз більше забувають ся. Одні без початку, другі без кінця, інші вирвані з середини з якоїсь пісні. Дуже мало є цілих. Мова їх є знов доказом, чи вони витвору тамошнього, чи прибрані звідки. В многих піснях нерівности, ба навіть значні прогалини. Одначе помітна там і тепер пісенна творчість. Я поминаю подані мною вже повніше пісні; наведу натомість ряд других, що по своїй раповатости відразу вказують на недавнє утворенє. З часом вони виглядають ся і будуть більше інтересні. Найбільше пісень творять в Керестурі і майже всі наводжені мною звідти походять. Цікаве те особливо, що всьо незвичайніше в селі мусить зараз бути уложене в пісню. Так приміром, я приїжджу до Керестура. Сиджу тиждень, два, три — сходжу ся з людьми, всі цікаві, що я роблю, чого хочу, за чим їджу. Я розказую. За якийсь час одна моя оповідачка, коли я прийшов до неї, співає мені пісню (очевидно не дуже вдатну) зложену на мене. Відки її знаєте? питаю. Дівки на улиці¹⁾ співали. Хто її зложив? Не знаю. Тим способом всі важніші особи в селі оспівані в піснях. Я подаю їх тут, замічючи, що то не всі, навіть мною записані, а що говорити ще про незаписані.

¹⁾ В Галичині виходять вже з уживаня вечірні співви дівчат по улицях; в Бачці вони в повній силі. Скоро зайде сонце, починають ся співви і тривають довго в піч. Задля красних мелодий прислухував ся я їм все дуже радо.

а) Пісня, зложена про мене.

Тот пан з Галиції, вон ноуті¹⁾ спісуїи,
 Дог ноуті, та ноуті, а вец пріповідкі²⁾.
 Кид му ншшка пріповідка,
 А вон ше йий піта: Чи ві вельо знаце?
 Лым себе думайце, цо найвене знаце!
 Йула байберова³⁾ вона лым сто знала,
 Вона лым сто⁴⁾ знала, унісац му дала.
 Йула байберова іше надумала,
 Да штірі, льйбо пейц унісац му дала.
 Нына⁵⁾ Йанканына⁶⁾ вона так думала,
 Же вона будзе знац, го лым і за мешац,
 А вона так знала: ййдно до поладнья.
 А вецка гварела: Паньи, йа ны годна.
 А анды⁷⁾ Ількова⁸⁾ вона так ше стройі,
 Жо вона панові ноуті погуторі.
 Йай паньи, йай паньи, цо же ві думаце,
 Же ві тельо вельо ноуті спісуїице?
 Чи в нас шміх робіце, чи ві нас хвальце,
 Жесце тельо вельо ноуті написалі?

б) Пісня про учителя, що заклав хор.

Кирестурскі пан учитель, вола ше Каменца,
 То учитель добрі, медві льудзмі чесні,
 Добре учі дзеці тоті цо найвекші.
 Ны бійи, ны ганьбі, лым йіх научуйи,
 Хторе раз ны пойдзе, дораз го штрофуїи.
 Пан Каменца то учитель слауїи
 Кид бі ше сцел жельїц,
 Мал бі рускі дзіукі штірі-пейц богаті!
 Учитель Каменца! ві то барс схібелі,
 Жесце Джуджарову дзіуку ужац ны сцелі;
 А бец бі йий дал, дораз ферталь⁹⁾ жемі!
 Моглі пан Каменца ужац і во салашу,
 Дулашову дзіуку, то іше богатшу.
 Пан Каменца сцелі вібрац іше крашшу!
 Пан Каменца, учительу добрі,
 Да ны ві сам сцелі,
 Табі гармонію¹⁰⁾ ны препровадзелі.

¹⁾ пісні; ²⁾ казки; ³⁾ Юля Молнар, оповідачка; байберова — голярева; ⁴⁾ сто пісень; ⁵⁾ молодша жінка так кличе старшу; ⁶⁾ Марія Янкань; ⁷⁾ анды — те саме що ніна; так кличуть старших жінок молодші члени родини; часом значить те слово тільки, цо наше невістка; ⁸⁾ Ганя Рамач, оповідачка; ⁹⁾ ферталь землі коштує тепер в Бачці 5000 ал.; ¹⁰⁾ гармоніа — хор, який заложив сей учитель на спілку з дяком.

Наш пан дзійак пові учел хлопі та і жєні,
Пан Камєнца ше поднялі полубовац дзєці,
Вічиталі сєбе осємнац дзівчата,
Одзєльїлі сєбе двацєц і двох хлапцєх,
Барє поприбералі гєрмонїю з гласєм.
Кид ўладїка¹⁾ прїшєд, барє ше му лубєло,
Жє у Керєстурє такі глупі лубдє,
Тєраз научєлі, гєрмонїя бубдє.

в) Пїсня про бїйку двєх учитєлїв.

Цо ше стало у Керєстурє нєвє,
Бо ше побїлі магістрєвє.
До карчмі, до Вільчїна²⁾, там ше носходзєлі,
Прї стобльн шєдаєлі, а так ше вадзєлі.
Учїтєль пан Ў..... та і К..... Шандор
Так ше повадзєлі, цо ше аш побїлі.
ужал пан Ў..... пєгар,
Руцєл К..... і прєсто аж до глєві,
Пє нїм крєў чурєла, аш по його тварї.
Знаїу лубдї, знаїу, жє ше учїтєлї бїлі,
То нєвєц нї знаїу, жє чї ше судзєлі,
Чї ше дїйак дєбрє самї намїрєлі.
Пєшєд наш пан Ў..... сам до Варадїна³⁾,
А К..... Шандора охабєла жєна.
Пєйднал кочїша⁴⁾, так за жєну бєжал:
Кид бїм їу здогонїл, та бїм їу зарєзал.

г) Пїсня про нотаруша (писаря).

Керєстурскї пан нотаруш дєбрє шор провєдзї,
Кид гу нєбєму пєйдзє нї поучєні члєвєк,
Вон го дєбрє порєдзї.
За тєту ствар лубдє бї го барє лубєлі,
Альї прєві вароскі дом, та го лубдє омержєлі,
Бо двєнац форїнтї на хїжу, на фєрталь жємі,
Вєцєй плєцїц наруцєлі.
Наш нотаруш Керєстурскї слєўні,
Познаїу го і у Кўлі, цє найвєкшї проўкаторє⁵⁾.

¹⁾ єпископ з Крижевця, Юліян Дрогобецький; ²⁾ імя коршмара; ³⁾ в Керєстурї називають Варадїном мїєто Новий Сад; пїшло то звїдти, цє по другїм боцї Дуная прєсто Нового Саду стоїть твєрднїя Пєтро-Варадїн; вїдно, цє вона вбїла сє бїльшє в памєть людїй, як самє мїєто Новий Сад; Пєтро-Варадїн нє належїть вжє до Бачкї, алє до Срїму; ⁴⁾ вїзник; ⁵⁾ адвокат.

д) Пїсня про лїкаря.

Керєстурскї пан дєктор дєбрї члєвєк,
Дєбрє лубдї порєдзї,
Кид го нї волаїу гу хорєму,
Та ше з лубдємї повєдзї¹⁾:
Йакї вїсцє лубдє, вї їншє нї знає,
Кид вам дєхто хорї, до Куцурї бєгєтє!²⁾
А лубдє ше вїгварїайу,
Хторї йак найлїпшї знаїу.
Йїднї отповєдзє:
Мї пан дєхтор, мї пєйдзє нї бїлі.
Другї отповєдзє:
Пан дєхтор, вї ше нї гнєвєйцє,
Бо вї от хорєго за свєйє лїкї вєльє зактєвєцє.

є) Пїсня про дїяка.

А тот Ш... скєркар³⁾ дзїйєцтвє нї дєстал,
Дєвал олдомашї⁴⁾, жє зна шпївац крєшшї;
Ш... загойнї⁵⁾, лубї лубцкї жєні,
Свєйє бєбу мєржї, жє му йак пєс шмєрдзї.
Тєта його бєба, шмєрдзї му йак жєба,
Вєра вон їу нї сцє, та хєдзї, дє сам сцє.
А от Корїт...⁶⁾ забрал Ш... бєнкї,
Вїшколовєл дєцї, зє то бєбу мєрзї.
Гайдє, Ш..ш, гайдє, знам тї, йак ше райбє⁷⁾
Кит цї бєба шмєрдзї, райбай сам на дєцї.
Нї дзєба Ш..ш, нї дєба, гєч бубдє ўшє райбєц:
Ўжал богєту бєбу, нї бубдє ше стєрац.

ж) Пїсня про парєха.

Тот наш пєрєх стєрї, вон барє справєдлївї,
Вон запєчал лубдєм, йак бї швєта оптрїбовєл.
Нєстал аўгуст, кит глєчїгбє,
Прїшло швєто Прєображєнїй.
Гвєрї Л... машїнїстїм:
Йўтро мєйє вїглєчїцє.
Прєображєнїй слєўнє швєто!

¹⁾ посварить; ²⁾ в Коцурї жїє старий вжє лїкар, бїльшє досвєдчєний, тож їєму бїльшє вїрєють, як молодєму керєстурскєму, тому й чєстїйшє ходьтє до нєго за порєдою; особлїво лублєть їєго за тє, цє вїн залїсє самї дєшєвї лїкї, понайбїльшє домашнї; ³⁾ швєц; ⁴⁾ мєгорчї; ⁵⁾ товстїй; ⁶⁾ так звєлєсє дїкова жєна, нїм вїддалє сє; ⁷⁾ пєрє; кажуть, цє як дїак посварить сє з жєною, тодї сам пєрє, бо вона нє хєчє.

Іду до церкви льудзе обльичені¹⁾:
 Кирестурскі парох ідае дому од машіні с пільа,
 Шіцко от праху окурєні!
 Льудзе ше з нього нашмевайу:
 Пьодме і мі до пільа дацо рьбіц,
 Кид наш парох благородні,
 Мьже і шме на машіні жіто тлачіц.

э) Писня про капеляна.

Дзгуче, дзгуче, цо ту рьбіш,
 Кьоло фарі²⁾ ше прехьдзгш?
 Хьдзгш, чекам каплянечка,
 Бо йа йього фрайрєчка.
 Бо йа йього фрайрєчка,
 Цо вон бьчка мьйо льчка.

і) Писня про побите учителя.

Коньпе, коньпе, велєне коньпе,
 Вєр то наші дзвєрі ньхто ньи закьлєпе.
 Аньі ньи закьлєпе, аньі ньи завьла,
 Аньі ше ньи пьта, чі йи Йулка дома.
 Дьма сом, дьма сом, дьма ме гльидайце,
 Льим ті наші дзвєрі сцїха отвїрайце.
 Сцїха сом отвєрал, сцїха сом завєрал,
 Прі мьйий мільйнкей зьлапац ме мушєлі.
 Шандьора маїстра³⁾ прі Йулішкі білі.
 Ньи за то го білі, пре коньі, пре вьлі,
 Льим го за то білі: з Йульку на посцєльі.

Крім сих досить рапавих пісень мають Бачванські Русини ще й інші, між котрими подібують ся правдиві поетичні перли. Наводити тут їх всіх не можу, відкладаючи се до окремого, більше спеціального видавництва. За те подам кілька пісень, що вважать, як наші поселенці радять собі, коли хотять співати, а питомі пісенні мотиви не надають ся до даної хвилі; тоді запозичають вони потрібні пісні, звідки лиш можуть: з Богосланика, від Галицьких або Північно-угорських Русинів, від Словаків, Сербів, Поляків, Румунів і Малярів. Тому що я не обізнаний з румунською та малярською народною поезією, не

¹⁾ убрані; ²⁾ попівство, попівський дїм; ³⁾ Александра — учителя.

можу вказати на прототипи Бачванських руських пісень, що зайшли з тих мов, з других наводжу по одному прикладу, значуючи, що мова пісень ще не перероблена зовсім на диалект поселенців.

а) Церковна пісня.

Христїане по усем свїты пьйте весєло,
 Вознєсла сьа дьва сьята ньнє на нєбо.
 Вознєсла сьа зо славоу, сьла на свой трон,
 Од нєго же невїрних свьйїх не їженєт вон.
 Ох Марїю, мьтко бьжа, сущчаїа у нєбі,
 По возданьй благодати од оца тєбі.
 Удьїли нам мїсто у нєбі прі трьйньї твьйий,
 Гдї царствуйш зо сїном свьйїм.
 Радуйте сьа тьтже вїрні, мїсто очїдаїт вас,
 Кьїа жьдна сїла зємпа не вьзмет од вас.
 Льубне гдьві і шїрогі вьзльубїт Бог нас,
 Рьставї нас на правїцу, йак прїїде тьй час.

б) Галицька пісня.

Под дубїньйу, под зеленьйу,
 Сїдїл голуька з голубїньйу.
 Сїдїлі во парі, цьїловалї сьа,
 З білімі крьдламі обивалї сьа.
 Надїшол стрїлец, застрїльїл голуька:
 Голуька застрїльїл, голубїцу уїанєл.
 Сїпал водїцу, давал ишенїцу:
 Голуька ньї йи, аньї ньї пїйи.
 Ой ти голуьку, чьм ньї йиш, ньї пїйиш,
 Льим под дубїньйу плакатї ідєш?
 Йак йа знам йїсті, йак йа знам пїті,
 Тькі свїт крьснї, йа нє мам с кїм жїті.
 У мьйїм двьре сто пар голубї,
 Та сєбе вїберай, хторї цї ше льубї.
 Уж йа ходьїла, уж йа гльїдала
 Ньїма тькїго, йак мьй мїлєго.
 Бо мьй мїлєнькі, черньбрїнєнькі,
 Очка чарнєнькі, крьдєлка шївєнькі.
 Іц тї голуьку, іц тї по пьльу,
 Та сєбе вїберай свьй вєрну пару.
 Бьду льїтатї, бьду ходїті,
 Пькльа йа бьду на свїту жїті.

в) *Марамороська пісня.*

Над гóру вісоку голубі льитаю:
 Рóкí жойо млади, йак ше мі меньайу!
 Стоїи вёрба ко́ло вóди, цо йа йу садзела,
 Ньит ту тóго і ньи бóдзе, ко́го йа лубела.
 Бо ко́го йа лубім, тот мі за пльицамі,
 А ко́го ньи лубім, тот мі пред очáмі.
 Льитал бред ко́ло мóрья, та стáнул ньи волац:
 Чі ньи бóдзе жойа мила ёшчí рас спомінац.
 Спомінай ме мóйа мила, го лым раз на дзень,
 Йа це бóдзем спомінац кáжді дзень.

г) *Словацька пісня.*

О́коло Іва́нкі вода чече,
 Цо́ же тебе мiлi жéна рече?
 А цо́би мi рэкла? Ньи обiйм ше.
 Зрoдзэлі ше тáрки за гора́мі,
 Пойдзэме мi на ньиx з лeгiньамi;
 Во́ньи бóду тáргац,
 Мi бóдзэме ламац
 С ко́нара́мі.
 Пошол бi йа до вас кáждi вéчар,
 Пред вашiма двéрми вéлькi мочар.
 Пóлож мiла дрóчки,
 Пойдзэме помалýчки,
 Кáждi вéчар.
 Пошол бi йа до вас, кид бi йа спел.
 Нiтал бi йа од вас, цо́ бi йа спел:
 Тóто дзiўчэ швáрне,
 Цо́ ма бчка чáрнi,
 Тóто бi йа спел.

д) *Сербська пісня.*

Родiла мi вiшенiца вiше од рóда,
 Пóд нью сéдi млад гóспóдар, млада гóспóйа.
 А пред ньи́ма чáша вiна i о́гледáло¹⁾
 Найиду се, напiйу се, о́гледáйу се.
 А над ньи́ма шáра птiца шаре крiлóма,
 Чуйим Кáто, чуйим злáто, шта птiца вéли.
 Птiца вéли i жумбóри, да йа се жéним.
 Да йа ўзмем бóлку млáду, нéго шта сi тi:
 А йа лúшо, а йа злáто, йа тi ньи брáнiм.
 Йидно дéрво край Дуна́я, друге край мóрья:
 Дóк се о́нi дéрва зiду, о́нда сэм твóйа.

¹⁾ зеркало.

е) *Польська пісня.*

Тi пóйдзеш гóрном¹⁾, а йа дольiном,
 Тi преквiтнiш рúжом, а йа лелiйом.
 Кид мi помрэме, хóвац нас дáйце.
 На нашo крiжi злáтi лiтэри,
 Злáтi лiтэри, жóўтi нумэри
 Вiбiц нам дáйце.
 Хто тáмац бóдзе iсц, бóдзе ше пiтац,
 Хто тiм грóбе лiйжi? Рúжа преквiта.
 Ёй лiйжi там, лiйжi, вельiка лубосц,
 Вельiка лубосц i шiцка шiросц,
 Шiцка прiйáвносц.

Бачванські Русини відрізняють два роди пісень: „швѣцкі“ і „сйáтi“. Між послідними відріжнюють ще пісні „крачúньскі“, себто колядки. Всі „святi“, побожні пісні походять від нас, а нопереписувані з Богогласників. Рукописів з побожними піснями, з описом страстній Христових, з божим листом — кружить між Русинами, особливо в Коцурі дуже багато. Там знаходять ся навіть такі люди, що в зимі не роблять нічо друге, лиш переписують. Я був у двох таких переписувачів і оглядав переписаний псалтир (з пояснюванями), евангелія і др. Письмо їх так хорошо представляє ся, що не можна собі красшого бажати; та чи виплатить ся шкіра за виправу? Оден є такий чоловік, що переписує на замовленя: я видів зладжену ним на замовленє книгу зо страстями і піснями. Переписував її цілу зиму і взяв 15 зл. за свій труд. Як видно, не дуже дорожить ся.

Весіля у Бачванських Русинів, а властиво весільні обряди, хидять ся щораз бiльше до загину. У Керестурі ще заховані деякі обряди, хоч не багато; ціле весіля треває там оден день. У Коцурі натомієть і тiлько не треває, а кiнчить ся звичайно в касині — на взір швабський — вechерою і танцями. Тому й правдиво весільних пісень удало ся мені записати звiдти лиш кiлька; зрештою сьпiвають по вéсiлях всякi піснi, якi прiйдуть кому на думку, розуміє ся „швѣцкі“. За кiлька лiт не буде певно і того.

Бачванські Русини дуже побожні. Многі зміж них їздили до Риму; деякі їздили аж до Єрусалиму... Суть між ними і просьвічені люди і інтелігентні. Та є і такі темні — а особливо старі баби — яких рідко де подибати. Коли я пріїхав до Ко-

¹⁾ горою.

цури і почав записувати казки, рознесло ся зараз по селі, що я записую „ціганства“ і за то ще плачу. Рознесло ся надто, що я не хочу нічого писати, що є в книжках, лиш таке, що люди знають самі від себе, що одні другим передають. Старі баби зараз почали пояснювати, що то „нби добре“. Та я нічого про те не знав. Аж пішов я з коцурським сотрудником о. Вадаським до одної баби, котрої син мав знати много казок. Я лишив ся на улици, а о. В. пішов звідати ся, чи є парубок вдома. Його як раз не було, а була його баба. Каже вона: Я не дозволила би йому йти говорити. Та чому? питає о. В. Бо то нечисте. Та чому нечисте? Чому він не хоче нічого „святото“ записувати, ані того що в книжках, лиш самі „ціганства?“. Щоби ви мені що казали, то я не повірю, бо я знаю, що то Антихрист ходить, та людей на зло наводить. Небавки буде кінець сьвіта...

Приходжу на другий день до стрія о. В. По часі входить якась баба. Питаю її, чи не знає яких давних пісень. „О чом бі йа нби знала! відповідає. Знам, альи вам нби півем, жєбісце мнби і сто форінті на дзень плацєлы. Та чом? питаю. Бо то „нбичісте“. І починає говорити, що вже знає, що я Антихрист. Нічо не поміг навіть такий аргумент, що якби я був Антихрист, то не ходив би вкупі з католицьким сьвященником, котрий певно мене пізнав би. „Ві можєце шіцкіх спрєвєсц“, відповіла баба. Себто: я можу й католицького сьвященника отуманити.

Іду знов улицею, стоїть громадка людей, мужчини і жєнціни. Вони вже чули про мене, тож мене перші зачіпили на розмову. Я почав говорити. Надходить знов баба; слухає трохи, а потім зовсім на серийо просить мене, щоби я перехрестив ся. Кажу: Нби зрєбім тото. Чом? питає баба. Бо ві думає, же йа Анціхріст; мже то і праўда, йа прєжєгналбі ше і мўшел бім дєраз скáпац; а йўтро Паланчáны¹⁾ ма мі єшчі пріповєдац; йа за днўишка нби заплацєл йóму, йáкбім скáпал, хтєбі му за плацєл? А вон худóбні члòвєк, цáлі дзєнь прємарнўил бі за нўич... Присутні в сьміх, а баба на те лиш головою покивала, таї пішла.

Таких історійок притрафлювало ся мені більше в часі вандрівок. Мене уважали за шпійона московського (в Марамороши) і водили навіть до політичного уряду, де я, натурально зараз виказав, хто я. Уважали мене, особливо Жиди, за агєнта торговельного і допитували ся, чи я не продаю машин, хмєлю і т. п.

¹⁾ оповідач.

Уважали мене за Жиду і нераз, коли я переходив через село, питали: А ти Жиду, з ўтки? Уважали мене за попа — я ходив тоді в довгім кожусі — і питали: Ви глядаєте фари? Уважали мене за Угорського Русина що вертає з Америки (в Земплині) і питали ся: Ви гамерицькі? Коли я собі зажартував і казав, що „гамерицький“ баби допитували ся зараз, чи я не був разом з їх чоловіками?¹⁾ На многих місцях уважали мене за еміграційного агєнта і приходили до мене купувати карти на „дамшїфи“. (То було в часі еміграції до Бразилії). На многих місцях (Унг, Замплин) уважали мене за Рудольфа. Коли-б на місци моїм був якийсь дурисьвіт, бувби мав нераз нагоду добре „обловити ся“, особливо, де мене за Рудольфа мали, або коли приходили карти на дамшїфи купувати. Але що більше: я хоть вияснював, що я не еміграційний агєнт (а навіть відраджував від еміграції до Бразилії), що я не Рудольф, селяне не вірили, а говорили, що вони добре знають, хто я; вони знають однакож, що я не можу перед ким будь виявити, хто я. Навіть в Керестурі уважали мене за Рудольфа і то знов баби. Раз сиджу в одній хагї і пишу пієні, що одна молода жєнціна говорила. Аж ту приходить її стара мама. Сїдає коло вікна і нічого не мовить, лиш все пильно позирає то на мене, то на образ на стїні, на котрім була змальована цїсарська родина. Потім каже до своєї доньки: Ей, що говориш такі дурниці панови; ти лїпше розповідж, як то в нас бїдаки жиють, щоби пан знав; може би він що на те порадив. Я кажу, що я не годен лічо порадити тїй бїді, бо се не від мене залежить і т. д. Баба не дала перекопати ся. Вкінци відходить; за нею виходить донька, як то є в звичаю і у нас. Каже її мама: „Ти не знаєш хто то? Я тобі скажу: То Рудольф. Я добре придивила ся йому, він зовсім подібний до того, що на образі“. (Я тоді мав коротко притяту бороду). Так отже я був вже не одним, та ніколи не думав виванзувати, на самого Антихриста, як в Коцурі!

Що Бачванські Русини справді просьвічені — поминувши старі баби — се видно з того, що вони мають свої каси позичкові, каси на випадок смерти (у Бачинцях в Сримі), мають по селах лікарів і учені акушерки, до котрих в разі потреби

¹⁾ З Земплину йде дуже много Русинів до Північної Америки на роботу; вони лишают жінку, діти вдома і йдуть самі; як що зароблять, по трох, чотирох роках, вертають назад.

удають ся, а не так, як в горах, де йдуть на випадок слабости до ворожитів, намість до лікарів. Се показує ся і з того, що вони мають і читають радо книжки — понайбільше сербські або церковні. Многі з них тримають часописи і то навіть по кілька; часописи ті звичайно сербські або словацькі, бо про руські нема що говорити, а „псевдо-руські“ не варта нічого, на що мені самі селяне — по тамошньому парасту або паври — жалували ся. З того показує ся найдїйше, як потрібна часопись народна для Угорських Русинів. Така часопись мусіла би займатися політикою і то в першій лїнії угорською, а в другій взагалї славянською. Тодї могла би числити на більші симпатїї народа. До веденя такої часописи найшов би ся навіть редактор, Угорський Русин, що видавав би її в Пешті, але йому треба би було запевнити удержанє і то не на рік, бо він станувши раз редактором руської часописи, не міг би більше надїятися по евентуальнім її упадку на яке місце в Угорщині, котре дають Мадяри. Оплатило би ся компетентним людям над тим подумати.

Не можу тут замовчати про оден факт вельми характеристичний, а то як Бачванські Русини задивляють ся на русько-польську політику. Угорські Русини не мали ніколи нічого спільного з Поляками, а тим менше Бачванські. Здавало би ся, що вони до Поляків повинні бути прихильними як до всіх иньших словянських народів. Тимчасом дїє ся зовсім инакше: Бачванські Русини ненавидять Поляків так, як жаден другий наїд, навіть несловянський. На доказ того наведу от що. Кілька лїт належало поважне число Бачванських Русинів (з Керестура, Коцури, Вербасу) до товариства Просвїти. Нараз перестали всі бути членами. Канцелярня Просвїти удавала ся до них кілька разів писемно за поясненнями, але не дістала відповіди; виспала книжки, але книжки її звертано.

Я дізнавши ся про се, постановив тепер розвідати ся, що то таке стало ся. На мої питання відповіли бувші члени таке: Ми переконали ся, що Просвїта хилить ся до Поляків — то було 1893 року — тому не хотїли бути її членами! А як вони переконали ся? Одна малярська часопись помістила допись якогось угорського свьщенника, москвофіла, де були написані нестворені річи про Галицьких Русинів, а між иньшим і про Просвїту, що вона бере річно 100.000 субвенції від правительства за те, щоби ополячила Русинів і т. д. Ту статю передрукували і иньші газети; Бачванські Русини читали те і тим способом „переконали ся“ про ополячуване Русинів Просвїтою.

Про диялект, яким говорять Бачванські Русини, не буду тут говорити подавши чимале число текстів на нїм записаних. Замічу однакож, що деякі інтелїгентні Русини підносили зовсім поважно гадку, що для них треба би писати на їх диялектї, писаня-ж тоті читали би не лиш вони, але й Русини горішних, західних комїтатів, що говорять подїбно як вони, та числять до 200.000. Правда, чому-б не розвивати ся диялектови. Але хто мав би ним писати? До тепер не було ані одного руського літерата, щоби знав той диялект. Припустім, що їх нараз появить ся десять і вони стануть писати. Та якаж є надїя, що і по них будуть наслідники? Яка є надїя, що вони вможуть вижити з самого писаня, коли Русини в північних комїтатах і бідні і не дуже люблять читати? Наша літературна мова не кладе зрештою таких трудностей Русинам, що говорять сим диялектом, щоби її аж не розуміли. Коли можуть читати словацькі і сербські газети та книжки і розуміти їх, чому не могли би зрозуміти і наших руських? А читаючи їх, научили би ся не одного, тай зблизили би ся більше до нас, чим тепер.

Скажу ще кілька слів про Назореїв, Нововірців або, як їх в Бачці прозивають, Бутерів¹⁾.

Секта Назореїв не давна, бо основана доперва в нашому столїтї. Її оснував Самїло Генрик Фрелїх, що жив від 1803 р. до 1857 р. З Німеччини і Швайцарїї розширила ся вона по Европі, а особливо по Угорщині і Сербїї. Під впливом Мадярів і Сербів дістала ся також між руських колонїстів, хоть не вкорїнила ся в них сильно. Вона споріднена найбільше з подїбними

¹⁾ Хто хотів би докладнїше поінформувати ся про сю цікаву секту, того відсилаю до отсіх праць Biographie von Joh. Jakob Wirz, Ein Zeugniß der Nazarenergemeinde von der Entwicklung des Reiches Gottes auf Erden. Barmen, 1862. — Ewald Dresbach, Die protestantischen Sekten der Gegenwart im Lichte der heiligen Schrift, Barmen, 1888. — Zeugnisse und Eröffnungen des Geistes durch Joh. Jakob Wirz, heilige Urkunde der Nazarenergemeinde, Barmen, 1863—1864. — Ein Abschnitt aus S. H. Fröhlich's Lebensgeschichte, Chicago, 1880. — Schwetschke und Sohn: Die Secte der Nazarener in Ungarn. Deutsch von G. Schwalm, Braunschweig, 1890. — П. Димич, О назаренима, Бел. Кикпила, 1891. — О Назаренима. Пријательско писмо Душана Петровича, пароха Надаљског. (Српски Сион, 1892, ч. 32—34. — Назаренство, његова историја и суштина. Написао Владимир Димитријевич. У Новом Саду 1894 і богато иньших.

собі сектами: пієтистичною, гернгутсько-пієтистичною, баптистською, анабаптистською, менонітською і українською штундою.

Підставою віри назорейської секти є саме сьвяте письмо і то головню Новий Завіт. Цілу церковну традицію і все, що основане на традиції, вони відкидають. Не признають про те тайн, з виїмкою хресту і причастя. Сьвященників не називають инакше, як фарисеями, книжниками, грішними наймитами, чортівними трубами. Дуже часто люблять цитувати про них слова з євангелія Марка: Стережіть ся книжників, що ходять в довгій одежі по улицах, та вимагають, щоби їм кланяли ся. Або кажуть: Пастир церкви повинен душу свою положити за повірене стадо, а не панувати над ним, як то чинять ваші попи.

Хрещення дітей не признають Назорей. Вони хрестять тільки дорослих. Хрест відбуває ся ночью або в ріці, або в озері. Особа, що хоче хрестити ся, і що має хрестити, розбирає ся цілковито і входить в воду до пояса. Хто хрестить, виголошує три рази „хрестить ся і т. д.“ і занурює хрещеного по кождому разі під воду. Часто сьпіває ся в часі того якіє пісні.

Причащають ся хлібом і вином, але не признають в ньому жадних змін: хліб остає ся хлібом, вино вином.

Тайна подружа є у них лиш обрядом, формальністю. Подруже відбуває ся у них дуже цікаво. Задля браку місця не наводжу однакж його опису.

Назорей учать, що кожда особа повинна старати ся про своє спасеня, а не шукати помочи в других. З тоїж причини не вірють, щоби наші сьвяті могли подавати яку будь поміч людьом на землі, а люди живі людьом померлим. Тому дальше не признають жадних сьвятих у себе з виїмкою одного Бога і не почитують жадних моцій.

В приватному житю уважають загально Назорейів за чесних людий. Особливо імпоує простому народови рід аскетизму у Назорейів. Вони ухпляють ся від всяких забав і весіль, уважаючи їх за великий гріх; в кождій радості підозрівають чортівську лапку на чоловіка. Сьміх не має у них місця; курити і пити не можна їм. Сьпівати сьвітські пісні — уважає ся також великим гріхом. Натомість сьпівати духовні пісні — то велика заслуга. Звідти походить, що Назорей дуже красно сьпівають при своїх богослуженях і обрядах. Мені оден руський кольтонист казав, що хотів би перейти в Назорей лиш тому, що при похороні засьпівали би йому красно.

Назорейське богослуженє відбуває ся дуже просто¹⁾. Вони молять ся, сьпівають, читають сьвяте письмо і поясняють його. Звичайно є між ними хтось такий, що трохи більше ознакменений з сьвятим письмом, як иньші. Такий чоловік говорить, що йому Бог обявив ріжні тайни, що він пізнав їх і що може на їх підставі пояснювати письмо. Додам при тім, що церква назорейська не ріжнить ся нічим від звичайної селянської хати, хіба що не має образів і непотрібних меблів. Вона поділена на дві часті: В одній сидять всі женщины, в другій всі мужчини.

При сьпіві послугують ся Назорей книжкою, що зве ся: „Нова Харфа Сиона. Збирка поянья и славопоја за скупштине верујутьих у Христа. Друго поправљено издание. Нови Сад, српска штампарија дра Светозара Милетича, 1886“. (Всіх пісень 255). Мені робили руські Назорей зовсім серіозно пропозицію, аби я перевів для них на бачвансько-руський диялект „Гарфу Сиона“, а вони мені добре заплатять. Я натурально подякував за пропозицію, і порадив їм звернути ся до кого иньшого, бо щоби такий перевід добре зладити, треба бути поетом.

По при добрі прикмети мають Назорей багато сьмішних. Так приміром коли я давав їм деякі книжки читати, що мав з собою, вони не хотіли, аргументуючи, що хто читає сьвяте письмо, тому не треба більше нічо читати; з нього можна чоловікови всего навчити ся. Мої аргументи, що в сьвятому письмі нема і слова про много дуже важних річий, які нині загально уживані, як машини і т. д. їх не могли переконати. Прийшло до того в нашій розмові, що Назорей заявили мені, немов то ще перед потоном істнували желізницї, телеґрафи і т. д. а люди тепер відкривають їх лиш на ново на підставі сьвятого письма, не винаходять однакж нічого, що ніколи перед тим було незнане.

Дуже цікава поява між Назорейми, що вони не признають жадних ріжниць національних. Кожда нація у них однакова, а кождий Назорей може зачислити себе до якої подобає ся йому нації. На питанє, хто він, відповідає: Я Серб, я Русин, я Німець, я Мадяр і т. д.

Тільки уваг подаю я тепер про Назорейів; низше наводжу одну жартовливу пісню, що говорить про них незвичайно іронічно. Пісня записана в Керестурі.

¹⁾ Я був на такім богослуженю в Керестурі.

„Бугери“.

А тот Зора¹⁾ льиніві,
 Правел валькі Томашовей доліні.
 А йак булі тоті валькі готіві,
 Та йім буці вгажелі.
 Прідалі йіх аж до Кулі²⁾ до сѹду,
 Же вони муровац церкву буду.
 А у Кулі таке право досталі,
 Жебі вони своїй валькі чувалі.
 А йак була тота церква готова,
 Заволалі себе до нвий Белова³⁾:
 Белоу будзе пот стѹл льягац,
 А Фіцєрі⁴⁾ будзе льудзох зволовац.
 Хто сце стануц за Бугіра,
 Най ше йаві до Фіцєра:
 Уреш⁵⁾ п а л ь и ц тот крайні,
 Запіше це тот Фіцєрі гирбаві⁶⁾.
 Тот Медьїші⁷⁾, тот Медьїші канонік,
 Васіль Байбер⁸⁾ церкоуник.
 Васіль Міюу⁹⁾ уладіка,
 А капельян будзе сѹшет Пештіка¹⁰⁾.
 А тот Чақан¹¹⁾ дзвѹнар будзе,
 На гачіку¹²⁾ дзвѹніц будзе.
 А Голѹвіч¹³⁾ мѹдерец,
 Вон найвєкші меджі нѹма маґарец¹⁴⁾.
 Вѹн ше жєні увєрел,
 Свойо кнѹшкі Дудашові¹⁵⁾ удаєльил.
 Дьїдо мїнар¹⁶⁾ Бугір будзе,
 Гоч мїнарство нѹгац будзе.
 Тота баба Пештікова,
 Кид нѹи пойдзе гу Бугіром, та йї хора;
 Киш ше пойдзе гу Бугіром помѹдльїц,
 Дѹраз мѹже до Лалїту¹⁷⁾ пєшо хѹдвїц.
 А тот Пєтро маґїстроу¹⁸⁾,
 Вон льїм такі меджі нѹма йак дісноу¹⁹⁾.

1) селянин; 2) Куля — місто; там суд першої інстан. для Керестура; 3) імя пса; 4) селянин; 5) вріж; 6) горбатий; 7) селянин; 8) селянин; 9) селянин; 10) селянин; 11) селянин; 12) очкур; 13) селянин; 14) осел; 15) селянин; 16) мельник; 17) село; 18) учителїв; 19) свиня.

Miscellanea.

Печатка м. Константина з Звенигорода.

Небогатий запас руських печаток збогатив ся недавно дуже інтересною находкою: оловяною печаткою м. Константина, знайденою торік в с. Звенигороді коло Львова, себто старім Звенигороді галицькім, випадково в землі одним селянином. Місцевий парох о. І. Билинкевич звернув увагу на сю находку і ви-

ратував її від загибели, а нам був ласкав уділити для опублікування. Печатка ся тепер є власністю місцевої церкви. Се звичайна оловяна печатка від листу; зверху і з низу, де виходив з неї шнурок, вона вищерблена, а з одного боку витято ножем кусник — мабуть находчик „пробував“ свою находку; високість

печатки в найбільшій частині — 3 см., широкість в найширшій місці — 2½ см.; на нашій копії промір її побільшено майже у двоє. З одного боку читається добре захований напис:

K Ω N Ϛ A N
T I N O C E Λ E (Ω
Θ) Γ Μ Ρ Ο Π Ο (Λ I
T) Η Σ Π Α Σ Η (C
P) Ω C I A C

отже — *Κωνσταντίνος 'ελέω Θεού' μητροπολίτης πάσης 'Ρωσίας*. З другого боку образ Божої Матері на троні, з Христом на руках, сильно знищений двома гострими штрихами; поли ризи спадають на поручи трону, хитон сильно і схематично зфалдований, на чолі примітний на різі хрестик (на малюнку за для світла виїшла біла плямка), лиця знищені, коло німба — *MP* (знищено) *ΘΓ* — це патронка київської катедри.

Було двох митрополітів „всєї Русі“ з іменем Константина, обидва з Греції; оден прибув на Русь 1156 р., другий 1167 р. Перший правив дуже не довго: присланий на жаданне тодішнього київського князя Юрія Мономаховича після звісного в історії руської церкви поріжнення з патріархатом (через поставлення митр. Климента), він остро виступив против ініціатора сього поріжнення неб. кн. Ізяслава Мстиславовича, і коли по смерті Юрія (май 1157 р.) Київ перейшов до Мстиславовичів, Константин мусів тікати до Чернигова, де й умер 1159 р. З огляду на це більше правдоподібности бачити тут другого Константина, що мусів правити довше; ми не знаємо року його смерті, але наступник його Никифор згадується вперше аж під 1182 р.²⁾

Крім свого загально-культурного інтересу (досі невідано було ні одної митрополітальної печатки з передтатарських часів, і взагалі дуже мало яких будь печаток) печатка має ціну як ще новий слід давнього руського життя на ґрунті галицького Звенигорода, як новий доказ того, що Звенигород під Львовом є старий княжий Звенигород; за останні роки назбиралося досить таких останків, завдяки науковим інтересам місцевого пароха Івана Билинкевича і учителя Михайла Микелити, і сим звенигородським находкам буде присвячена спеціальна студія.

М. Грушевський.

¹⁾ Властиво край букви скорше-б вказував на *τ*.

²⁾ Іпат. с. 333, 424, Лавр. 331.

Причинок до галицько-руської бібліографії 1848—1849 р.

В січні с. р. збогатила ся бібліотека нашого товариства цінним набутом. Від спадкоємців пок. Остермана, бувшого цк. старости станіславівського, закуплено всі папери, які лишилися по нім, а власне:

а) Власноручні записки пок. Остермана, писані ним рівночасно з описуваними подіями. Є се три грубезні томи in folio, 2250 сторін мікроскопічно дрібного письма. Записки тягнуть ся від початку 30-тих років до 1884 р., переважно складаються з виписок із різних газет та брошур, та декуди, особливо в першій томі, є копії деяких цінних документів і власні спомини пок. Остермана, особливо з пам'ятних літ 1846, 1848, 1849.

б) Спора пачка рукописних документів та записок, особливо з часів перед 1848 роком.

в) Значне число друків: циркулярів, розпоряджень, плякатів, брошур, старих банкнотів і т. и. Маючи надію опублікувати в виданнях нашого товариства з тих паперів усе, що може кинути деяке світло на історію нашого краю, ми поки що подаємо звістку про деякі друки, що знаходяться між тими паперами і збогачують нашу бібліографію в порівнянню з тим матеріалом, який зібрав у своїй Бібліографії д. Ів. Левицький. Таких друків ми нашли 10 і подаємо тут їх титули і зміст або й повний текст деяких.

1848 р.

1. (W nedostatku ruskich typow [sic! зам. typow]). Wszecznosci Otcy i lubeznaja bratia Rusyny okruha Stanislawowskoho, o hospod' i radowatysia! Є се записки на руський нар. фестин д. 30 мая 1848 р., надруковані мною з рукопису в „Життю і Слові“ 1897 р., ч. VI, 119—120 в статі пз. Руський фестин у Станиславові д. 30 мая, та без кінця. Кінцевий уступ, якого не було в переданім мені рукописі, в друку виглядає ось як:

„Dla toho za przyklydom bratjy naszych u Lwowi i innych okruhach Halicii zijucznych postanowylismo zaprosyty Was, czestnii Otcy i lubeznaja Bratija, abyste raczyly na deń 30 maja r. b. nowoho styla do miasta Stanislawowa sobratysia i festyn toj narodowyj nasz ruskij prysustwom Waszym pocztyty. Azeby toj uroczystosty nadaty lipoty

i torżestwennost', jaka prystoit naszomu oteczestwolubiju, i zachowaty jednomyslje i porjadok, prosym zastosowaty sia do programu, kotryj Wam pryłuczajem. S namy Boh! Łaska i mir Hospoda i Boha naj bude s duchom Waszym Bratije. — W Stanisławowi, dnia 16. maja 1848. Ks. Stefan Ilnicki, Kanonik hon. Kap. Metrop. Lwowskoj. Ks. Petr Szankowski, Ks. Hryhoryj Szaszkieicz. Ks. Mychail Kozanowycz. Ks. Theodor Nestajko. Ks. Jakow Roszkiewicz. Ks. Joan Kropiwnicki. Ks. Dyonizy Buraczynski. Ks. Jarosław Głowacki. Ks. Wasyły Głowacki. Ks. Michail Tychowicz. Ks. Efrem Gliński. Ks. Petr Celewicz. Eustachy Prokopczyc. Bazylyj Neronowicz. Julian Błonski. Simeon Kluczenko. Jozeph Kropiwnicki. Antoni Botwinski. J. Piszeliński. Jan Dutkiewicz. Onufry Kopanicki.

Друковано на першій стороні великого аркуша сірого паперу формату folio. Друга стор. порожна. На третій і четвертій стор. містить ся:

Program sobranija do uroczystoty narodowej ruskoj w Stanisławowi na dniu 30 maja 1848.

Сей „Програм“ надрукований в „Житю і Слові“ loc. cit. Місяця друку не подано.

2. Овєщрєніє. В низу: Къ Львовѣ дна 4. Жюктя 1848 года. Гаммерштейнъ генералъ командирѣцій. (Відозва про зложенє оружя до цк. „цейггаузу“, надрукована на піваркуши звичайного формату. На другім піваркуши та сама відозва по німецьки: „Kundmachung“, та без дати і з підписом: Hammerstein, Feldmarschall-Lieutenant Comandirender General in Galizien. Оба тексти надруковані з одного боку аркуша, другий порожний, значить, се плякат призначений до наліплення).

3. Okoľnyk do wsich zwernostey mistcewych y hromad. (На горі: Nro 3108. В низу підпис): Od cis. korol. Cyrkułu Stanisław, dnia 20 maja 1848. Neusser. Друковано на піваркуши сірого паперу переломанім здовж на половину; на другій половині, на ліво, на тій самій стороні піваркуша надруковано німецький текст: Nro 3108. Cirkulare-An sämtliche Ortsobrigkeiten und Gemeinden. В низу підпис: Vom k. k. Kreisamte, Stanislawow den 20 Mai 1848. Neusser. Подаємо тут увесь руський текст сего інтересного документу:

„Jest' tu w Hałycyі zbor czyli cziest' luděj¹⁾, kotora wolnostěj konstytucyow krajowy nadanych łysz do toho używaje, aby tym widważniszcze i diystwytelniszcze na obwałenyje stojaszczoho poriadku

¹⁾ В нім. eine Partei.

d'іlaty; a zahranyeczni pryhodni¹⁾, ponewaž ym buntownyczi pere-werty²⁾ albo pryrodow sia stały, albo prelest'iamy³⁾ toho storon-nyctwa zvedeni, popłatyły welykodusznost' y bħahoserdyje, kotorymy były pryjat'і nayhanebniyszow newd'iacznostew — poneže ony złu-czywsia z tutejszymy buntownykamy, miszczan y selan protywo cisar-skaho Riadu podburyty, onych do neposłuszeństwa protywo ustawam y ukazam⁴⁾ włastěj, ba nawet do gwałtownoho opyranyja sia protywo onym pobudyty starajut sia, y w swojej bezłycznosty tak daleko po-ступajut, że protywo uriadnykam cisarskiem w wypolnenyju ych po-wynnostey z poruhanyjem i buntownyczym pryreczenyjem⁵⁾ wystu-pajut — obezpečajuszczesia na tuju podporu, ktoru ym poślidok typografyі yły drukarniw⁶⁾ podaje, kotory łysz z chyly y oczernenyja Riadu y tohož pidručnych swoje złoczestywe bytije prodowżaiet.

„Tomóžto pohubytelnemu d'ijaniju dalsze neczynne prydywlatysia, nebyłoby welykodusznostew y bħahoserdiyem: byłoby toje słabostew, byłoby to zdradow na obowiazku, po kotorym własty o utrymanyju wselenaha⁷⁾ pokoju i poriadku staratysia powynny, y koždy obywatel takowych w dokonanyju toho zamiru podpyraty obowiazany jest.

„Wzywajut sia ubo wskutok vysokaho ukazu Predstojatelstwa krajowoho gubernijalnego z dnia 18-toho misiacia l. 6545 wsy zwernosty mistcewyji y wsi hromady, na tych buntu honyteliw⁸⁾ baczne uwažaty — a kromi toho ym y hromadam nakazuje sia, aby koždoho, kotoryjby pokusyłsia własty riadu y ych pidručnych chyłyty, narod do neposłuszenstwa protywo ukazam prawnych włastey, do newyko-nanyja otrymanych rozkazow podburowaty albo wzywaty, albo do buntu protywo cisarsko-austriyskaho Riadu zwodyty, y do uczastija na zamirenom obwałenyju teperisznoho poriadku pryłudžuwaty, bez pro-woloki pryaresztowaty i do cyrkułu odstawyty.

„Hromadam sia ale osoblywe nakazuje, ażeby sia nikto pod nay-ostriyszow karow prawnom ne odważył, takowoho pryaresztowanoho na t'ili krywdyty, albo biykow zneważyty.

4. Okoľnyk do wsich zwernostej mistcewych, parafialnych uriadow y hromad. Над сим титулом цісарський орєд, а висше з лівого боку Nro 694. Піваркуш сірого паперу, друковано тілько по одній стороні, німецького тексту нема. Текст ось який:

¹⁾ die Emigranten; ²⁾ das revolutionäre Wühlen ³⁾ Lockungen
⁴⁾ Anordnungen ⁵⁾ Protesten ⁶⁾ Auswurf der Presse ⁷⁾ öffentlichen
⁸⁾ Umsturz-Partei.

„Na wozwanyje Lwowskoji Rady narodowoji zatrudniajutsia Rady obwodowi (polski) postawlenyjem sudijow pokojnych i polubownych, kotorych zamir maje buty, prywatni spory prawni zhodew (sic!) zalahodzuwaty, albo, jezeli by to sia neudało, wyrokamy kompromissovymy (polubownymy) za zreczenijem sia pomoszczy uradowoho sudyji zahajuwaty.

„Dla toho to Magistraty, zwerchnosty miscewi i hromady w skutok vysokoho ukazu predsidatelstwa krajowoho z dnia 21 Julija t. r. L. 10141 na toje wtruczuanje sia prywatnoho zbyhowyska „rada narodowa“ do zawiduwani spravedlywosty uważnymy sia czyniut, i pesterihaiut sia od uczestnictwa na těj bezprawnosty.

„Administracyja krajowa nemože toje dopustyty, ażeby storonom spereczajuszczymy, ym przednależne (sic!) prawo sobi na koždy wipadok polubnych sudyjow wybyraty i hodytysia, postawlenyjem sudyjow polubownych prypysanych ublyżenne buło, i administracyja tym mensze na toje zizwołyty može, aby nowyj od nepowołanych osob prywłaszczajuszczym sposobom postawlenny instytut prawnosty sudyjow pokojnych woznosytsia.

„Wsy tyji, ktori by sobi pozwołyly, jakowyjs sudyji uriad jako własny z doruczenyja zbihowyska „rady narodowoji“ wykonuwaty (sic!), popadut kari.

„Storony, osoblywe ale hromady bacznymy sia czyniat, że ony samy sobi wynny budut, koły kierujuszczym sudyjom od riadu nepostanowlennym w zhody sia zapustiat, kotorych waźnist' prawna ne bude uznana.

„Od cis. kr. Cyrkułu. Stanisław, dnia 30 Julija 1848. Neusser.

5. Okolnik. Do wsich zwerchnostey miscewych y Hromad. Над сим: Nro 811. Піваркуш синяво-сірого паперу, друковано в три шпальти: на ліво німецький текст: Circularre. An sämtliche Ortsobrigkeiten und Gemeinden, — в середині польський: Cirkularz. Do wszystkich Dominiów i Gromad. Пригадує окружник з 20 мая, наведений висше під 3, майже такими самими словами, тільки коротше. В низу: Od cis. korol. Cyrkułu. Stanisław, dnia 15 Łystop. 1848. Neusser.

6. Widozwa do bratej miszczaniw, selaniw i żydiw. Друкована на одній стороні аркуша, в одну широку шпальту. На ліво був польський текст, та він відрізаний так що лишило ся на краях ледво по кілька букв. Підпису ані дати ані місяця друку нема. Є се передвиборчий поклик, виданий мабуть в червню 1848 р, і то, судячи по мові, в Станіславові. Поклик напи-

саний в польськїм дусї, проти урядників. Приводимо його текст в цілости:

„Bratia! Wżeśty czuły moi bratia, że Najjaśnıjszy Monarcha nadau nam konstytucyju, to ie takie prawo, że nam wilno o naszych potrzebach radyty, że nam wilno wyberaty deputowanych czyli plenipotentiw, a szczo toi deputowani na sobranıu skażut i uradiat, toje bude prawom dla wsich. Majete teper bratia wyberaty deputowanych, koły? bude wam hołoszeno. Patent konstytucyjnyj rozkazuje: że kto maje 24 lit, ne je w indygacyi, ani kryminalnoj, ani politycznoj, ani ne je sudżeny za jaku pakist', kto wid 6 misiaciw prynajmij w tim misce meszkaje, a kotryi ne je ani najmytom, ani z kasy brackoi lub ynszoi ne bere zapomohu, toj maje prawo wyberaty Deputowanoho. Ne bude to depytowani hromadzki, szczo neraz z suplikou hromadzkoj widoptau nohy do Cyrkułu, a jak z niczēm pryszow, tak z niczēm pizow! O nie! Deputowanyj w konstytucyi, to je ciła hromada! Deputowanyj može nastawaty, aby denekotryi podatki tiazkii umenszeno, abo zneseno, naprykład akcyzu, aby sil buła tańsza, aby kożdomu, kotryj schocze, wilno było tiutian sadyty, samomu kuryty i prodawaty tak, jak teper prodaje pszenyciu, żyto, aby wam ani wasz pan, a teper was susid, ani Cyrkuł ne nakiedau wijta, aby dityi waszych ne tak bahato i na czas korotszyj do wojakiw brały, aby dity Waszii zabrani w rekruty ne szły na konec świta na czużynu, ale aby Was, waszyje życie, waszyi chaty i wasze objiście hrud'my swojemy boronyły, słowom deputowani waszi majut na sejmi staratysia, aby wsio, szczo wam dolehaje, ustupyło, a wsio, szczo wam potribne, nastupyło. Toje wsio majut deputowani na sejmi czynyty! Wydyte bratia, że na toje potreba hołowy, poctywosty i lubwy chrystyjańskoj, a nasampered tiji lude majut buty deputowanymy, szczo sami podatki oplaczujut, rekruty dajut i ynczi tak monarchiczni jak dominikalni dwyhajut tiehari lub wid nynisznoho dnia dwyhaty budut, jak naprykład waszoho doteperisznoho pana dity budut tak dobre wojakamy, jak dity waszi. Kotryj tych tiehariw ne dwyhaje, czyż može win protiw tomu powstawaty, szczo ho ne dolehaje? Chtoż, skažit bratia, takich tiehariw ne dwyhaje? Uridnyk płatnyj! Win bere z kasy pensyju, z naszych podatkiw zberajut sia w kasi hroszi, im bilsze podatkiw, tēm bilsze hroszyj w kasi cyrkularnoj, im bilsze hroszy w kasi cyrkularnoj, tēm bilsza pensyja uridnika. Uridnyk z kasy płaczenyj, choć by buw mudrym i poctwym czołowikom, bude zawsze na toje powstawaty, aby podatki buły jak najbjlszi, bo jak mali podatki, to menszy hroszyj w kasi cyrkularnoj, a im mensze hroszyj w kasi, to men-

sza musyt buty pensyja, a uridnyk toho ne chce. A do toho uridnyk czuzostoronny, szczo tylko za pensiw do naszoho kraju prycho-dyt, ne umijuszczy ani po polskie ani po ruskie, ani sia z wamy rozmowyty, ani waszych potrib, jako neswojak wyrozumity ne moze. Gazda sam znae najlipsze, szczo dla hromady potreba. Dla toho bratia moi wyberajte na deputowanych waszych, mudrych swiaszczennykiw, mudrych, poctywych i Boha mylujuszczych paniw selskich, a te-per waszych susidiw, takoz zaenych pocesoriw, sprawedlywych i ludzkich mandatoriw, poctywych arendariw, kupciw, slowom odnym ludyj piśmennyh, Bohu i ludiom mylyh, bo poctywist', retelnist', lubwa chrystyjańska z mudrotow i rozumom zluczena ne dadut nikomu uczynyty krywdy. Spytajte protoje starszych z hromady o radu, ony rozumom i doświcedzeniom oświtiet was, kto waszoi ufnosty hoden, bo pamietajte szcze raz, że deputowani waszi budut nadawaty prawo dla wsioho myru. A kołybyšte ne znały mezy wamy czolowika pyśmennoho, szczoby hoden buw waszoi ufnosty, to wyberajte z pomezy selaniw mudroho, retelnoho, prawolubnoho i sumlinnoho czolowika, a takij deputowanyj bude lipsze praw waszych boronyty, niż jakiej czuzostoronnyj, a do toho z waszych podatkiw płatnyj. Majete szcze toje znaty, że koždyi Deputowanyj, kotryj pide do Widnia na sejm, (bo sejm maje sym razem buty w Widni ze wish prowincyj austrijacko-ho kraju) distany hroszy na dorohu do Widnie, i dwista rynskich sryblom szczo misiac na życie tak dowho, jak dowho budut Deputowani razem w Widni zibrani. Ne lipszeż szczoby tiji hroszi distaly sia komu z hromady, jak czuzostoronnomu, kotryj naprotiw wam, naprotiw dobru hromady dilaty i widzywatysia musyt. Woźmit tuju besidu do waszoho sercia bratia selany, prosit, naj znyjde Duch Światyj na Was i Wam wkaže, koho majete na deputowanoho oberaty. Pamietajte na toje, że dity waszi budut was wyklynaty, jak lychech ludy i bez hluzdiw na deputowanych wyberete, bo lychey deputowanyj zopropastyt wasze dobro, a dobry, poctywy i mudryj deputowanyj hołosom swoim dokaže, że wam bude lipsze na świti!

7. **Провизоричное распоряженіе протнєвъ злєвнотребленіа печатни.** [Provisorische Verordnung gegen den Missbrauch der Presse]. В кінці: **Въ Бѣднн дна 18-го Мла 1848 года. Тм-часовін Министри: Пилерсдорфъ. Гоммарѣга. Крабсь. Латѣръ. Довлагофъ. Баѣмгартенъ.** Місця друку не подано, та мабуть друковано у Львові. Є се два аркуші паперу, задруковано 7 непагінованих сторін, у дві шпальти, з ліва по німецьки а з права по руськи, всего 27 параграфів.

1849 p.

8. **Прокламація [Proklamation].** На кінці: **Львовъ дна 10 Шндаріа 1849 года. Гаммерштейнъ, Генералъ отъ Кавалеріи и главнокомандуюцій въ Галиціи.** Друковано на аркуші, 3 сторони, в дві шпальти, з ліва по німецьки, з права по руськи. Є се оголошенє воєнного стану в Галичині, Буковині і Кракові.

9. **Izwiszczenie tutejszoy miskoju Kommandy.** В низу: **Stanisławiw, dne 13 Sicznia 1849. Kräutner a Thatenburg, General-Major.** Друковано на піваркуші синяво-сірого паперу, на однім боці, очевидно плякат. На другім піваркуші, що становить одну цілість з отсим, є те саме по польськи пз. **Proklamacya tutejszej Komandatury miejskiej!** Оголошує воєнний стан для станіславівського округу і взиває до спокою.

10. **О розшыреніи примѣсово (sic!) вѣрса оугорскихъ краіовыхъ ассигнацій также и на коронніи краі смежніи съ Оугорщиною.** [В горі тільки німецький титул: Nro 10288 Präs. Kreisschreiben des k. k. galizischen Landesguberniums]. В низу підпис: **Львовъ дна 22 Авгста 2849 (sic!) года. Agenor Graf von Goluchowski, k. k. galizischer Landes-Chef.** Друковано на піваркуші, по обох сторонах, у дві шпальти, з права по руськи (мовою дуже зближеною до російської!), з ліва по німецьки.

На закінченє подаю з того-ж 1849 року ще один друк, хоч і не руський, та важний по троха і до нашої історії того часу. Є се відозва якогось „полковника“ Пйотровского, датована з Сиготу д. 7 січня 1849 p., написана по польськи, видрукувана в Уніварі, призначена до розширення по Галичині і до покликання всіх в ряди мадярського повстаня. Вона відбита на піваркуші сірого, бібулястого паперу, по однім боці, дивоглядним правописом, і виглядає оє як:

„Bracia! Juz zdaje sie czas, by zaslona (ktora jakby czarodziej-skom mocom dotychczas oczy Wasze zakrywala) uchylonom zostala. — Przejrzycie! Z owych liberalnych instytucyi, wolnoscі osobistej, druku i mowy, tyle razy przyrzeczonej, podpisanej przez samego Cesarza¹⁾, spostrzezecie: — Zero — Rzond, ktoren na dopiencie swych zbrodniczych celow przeciw ludom, nieszanuje ni praw Boga ni ludzkosci, zimnom krwiom poduszczajonc przez swych siepaczy lud wiejski po-

¹⁾ В оригівалі тут стоїть иньше слово.

czciwy ale ciemny, przeciw panom i placone bezwstydnie w oczach całej Europy publicznie za głowe szlacheckom, wygubil 300 familii, rzond mowie, ktoren pozniej w potrzebie przemawiaione do tegoz samego kraju, wyraza sie „meine liebsten Kinder“, a teraz niezważajone ni na dawne, ni na nowe prawa robi co mu sie podoba, — Rzond taki nie moze i nie powinien istnie[c]. Godzina juz wybila -- Bracia nasi Wengrzy podali nam renke i ofiarujom swom pomoc, ruszcie sie i pokazcie swiatu, zescie potomki tych samych przodkow waszych, co swiat swym menstwem i wytrwalosciom zdumiewali. Przybywajcie! mamy ju legiony polskie i te juz daly dowody, w kazdej bitwie ze som polskiem. Mnie podpisanego Rzond nominowal komendantem korpusu wzdluz Karpat az do ziemi Siedmiogrodzkiej. — Kazden przybyly na ziemie Wengierskom u pierwszej Wladzy dowie sie o mojej glownej kwaterze, otrzyma ulatwienie dostania sie do Szigethu, gdzie sie o wszystkim dowie. — Kazden przybyly z koniem lub broniom natychmiast zostanie od Rzonda podlug wartosci konia i broni wyplaconym i zold tak jak wszystkie wojska (sic!) regularne wengierskie od daty wstompienia pobierac bendzie. — Bracia Galicyanie! chociaż niedlugo bawilem w Galicyi, lecz umialem poznac Wasze serca, proste, otwarte do tego stopnia ze z pierwszemi oszustami Europy niechieliscie, postempowac jak legalnie. — Stosujone sie tedy do Waszego zwyczaju by wszystko bylo legalnym przybralem sobie tytul komornika, na mocy ktorego podaje do publicznej wiadomosci, iz w imieniu praw Boga ludom nadanych przychodzi exekwowac dlug winny naszej Ojczyźnie; dlatego przebaczenie ogolne za przeszlosc. Wzywam przeto bez roznicy i excepcyi mieszkancow ziemi Polskiej aby sie z takowom wyplatom spieszyli: rozumiesie mnie jak sie dlug Ojczyzny placi. — Potrzeba nieodzownego dzialania i to natychmiast. — Kazdemu dobremu Polakowi nie jest tajno — a zatem oswiadczam, iz uiszczajoncem sie dlom braterskom z uscisnieniem z serca podamy i loncznie dzialac bendziemy. — Lecz hanba opozniaioncem sie, biada niechentnem a miecz i ogien sprzeciwiajoncem sie zapowiadam!

„Siget d. 7 Stycznia 1849. Kommendant z Karpat korpusu sily zbrojnej polsko-Wengierskiej Polkownik Piotrowski. Odcisniento u Elingera w Ungwarze“.

Сей божевільний панок мабуть і не знав, що в Галичині, особливо в горах, живуть не Поляки а Русини і що його поклик і кінцева дика погроза поставить на ноги всю гірську людиність для оборони супроти малярських нападів. А тимчасом се дійсно стало ся.

Др. Іван Франко.

Наукова хроніка.

Огляд західно-європейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1897 р.

I. Історіозофія, помічні науки історії, загальні публікації.

Спір про історичну науку, спосіб її трактованя, та докладне ограничене предмету її розслів, не затих досі і все ще появляють ся нові погляди, проєкти, розвязки сего питаня. Не малого шуму наробила розвідка французького ученого P. Lacombe: De l'histoire considerée comme science, що появила ся ще в р. 1894. Автор того твору виводить для історичної науки нову теорію, котра кульмінує в висказі, що лише психологія учить нас пізнавати душевні потреби (besoins), що в кождім часі і місці були і є імпульсом людської діяльності. Теорію ту ріжно обговорювали учені і й сего року зупинив ся над нею Klebs Climar: Eine französische Geschichtstheorie (Historische Zeitschrift v. Sybel. N. F. 43 Bd. ст. 403—426). Автор признає головну заслугу Лякомбови в тім, що він предсі станув на боці від соціологів і зрозумів, що ніяка з природних наук, а лише одна психологія може дати наукову підвалину до розслів історичних проблемів. Звертає ся однак протів розділюваня в історичних дослїдах констатованя фактів (constater les faits), від загальної части (l'érudition), бо обоє стоять в суцільній авязи. Признає французькому ученому справедливість, що випадки та одиниці все мають своє значіне в історії, однак, зовсім справедливо, задивлює ся скептично на тезу, що в обсягу людських інституцій помічуємо однотайність, правильність, та що се можна об'яснити однородними психофізичними спосібностями людей, та залежними від них

Тим розпочинаємо давно заповіджені огляди загальної науки; до відповідної повноти і докладности можуть вони, розумієть ся, прийти лише з часом. *Ред.*

відносинами до природного і суспільного оточення. В сім напрямі ніколи не можна дійти до правил сталих, математичних. Се й в природних науках не все можливе. Також полемізує автор против „loi d'urgence“ Лякомба, де вирізняє ся різні степені сили людських потреб. Під кінець розвідки вискажує надію, що найновіші праці Лямпрехта стануть епохальними для історичної науки.

Що-до останнього, то не всі учені тої гадки. Спір між новою школою Лямпрехта, що групує ся коло часописи „Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft“ і її противниками загорів з новою силою. Історія Німеччини Лямпрехта найшла широкий розголос, але осуд про его спосіб трактовання історичної науки вийшов не кінче похвальний. Ми згадаєм лише просторі і совістно писані рецензії Below-a, Finke, Rachfahl-a і Lenz-a. Закиди роблені Лямпрехтови можна коротко зібрати в тім напрямі, що его історія грішить недокладністю і побіжністю в подробицях. Із загальнішого становища обговорює ту працю Schnüger Gustav, Lamprechts Deutsche Geschichte (Histor. Jahrbuch der Görres-Gesellschaft st. 88—116). Признає Лямпрехтови головну заслугу в тім, що більше, ніж досі бувало, звернув увагу на історично-культурну справу. Однак остро і рішучо виступає против погляду, що лише історія культури може бути предметом наукової історії, а не, як досі, політична. Вискажує ся також против впровадження психологічних елементів у історичні дослідди. На кінець накидує ся на Лямпрехта, що его тези зовсім не оригінальні. Для своєї оборони оголосив Лямпрехт в часописи „Zukunft“ з дня 2 січня статю „Eine Wendung im geschichtswissenschaftlichen Streit“ — де уважає статтю Hintze: Über individualistische u. kollektivistische Geschichtsauffassung (Hist. Zeitschr. v. Sybel 1896) зворотом в полеміці против него.

Докладна рецензія історії Лямпрехта G. Blindel-a в Revue historique (т. 64) містить також методологічні епізоди. Більш про се находимо в статях: Pizenne Une polémique historique en Allemagne (Revue historique) та Hannak: Lamprechts Deutsche Geschichte und die neue Richtung in der Geschichtswissenschaft (Zeitschr. f. öster. Gymn. 293—308). Ганнак навіязує нові теорії, з котрими в основі годить ся, з давніми і через се улекшує їх зрозуміння. Заявляє, що лише через таке зіставленя відношеня тих теорій до теоретиків історичної науки минулого століття они найдуть признання загалу. В тім напрямі дав початок Breysig (Zukunft ч. 33 і сл.); Лямпрехт пішов дальше розглядаючи історичні теорії Канта, Гердера (Conrad's Jahrb. f. Nationalökonomie u. Statistik, зошит липневий і сл.). Сюда причислити треба дію: Barth: Phi-

losophie der Geschichte als Soziologie, де находим перегляд соціологічних систем та історію різних односторонних понять історії. З противного погляду виходить Rachfahl: Über die Theorie einer „kollektivistischen“ Geschichtswissenschaft (Conrads Jahrb. f. Nationalök. u. Statistik 659—689), а то з погляду школи ново-ранкістів, і звертає ся головни против розвідки Лямпрехта: Was ist Kulturgeschichte? (Ibidem 75 ст. і сл.). На се відповів Лямпрехт статтею: Individualität, Idee u. sozialphysische Kraft in der Geschichte (Ibid. 880—902 ст.), де закидує Рахфальови незрозуміння его поглядів. „Zukunft“ ч. 44 містить знова статю Лямпрехта: Der Ausgang des geschichtswissenschaftlichen Kampfes. Тут представляє він себе рішучим побідником і кидає громи на противників, зовучи їх ретроградами. Також заповідає, що усуває ся від дальшої полеміки і бере ся за перервану працю над історією Німеччини. Згадуємо ще дві статті сеї часописи: Helmholt: Weltgeschichte (ч. 47) де автор розбирає питаня, що становить істоту історії, і Preuss: Darf man der Geschichte glauben? що звернена против артикулу Sighel-a, де сеї знова перечить можливість історичної правди. Остаточно появила ся заповіджена брошура Лямпрехта: Zwei Streitschriften, den Herrn Oncken, Delbrück, Lenz zugeeignet. Berlin ст. 75. Перша часть містить передрук одной статі в „Zukunft“, а друга звернена против критики Лебца на пятий том его твору. Сеї цілий спір з істориками культури вже давний; ми пригадаєм лиш на полеміку Шефера з Готгайном. Інтересне тут се, що Лямпрехт перевів теорію істориків культури практично, і то, як навіть самі противники признають, доволі щасливо.

Croce Benedetto: Le teorie storiche del' Prof. Loria, Napoli ст. 37. Проф. Льорія зробив ся винаходчиком т. зв. матеріалістичного розуміння історії. Вже Енгелс закинув єму плягіят з Маркса. Автор вказує лише на нездатність Льорії думати науково, на спосіб, як він поборює державний соціалізм та альтруїстичну етику, не маючи про них понятя. Его „відкритє“ значіння свободи і володіння землею було вже давно власністю науки. Признає Льорії лише читанє і пильність в збираню матеріалів. З иньших праць сего змісту замічуємо: Köhler H.: Geschichtsmaterialismus und Religion (Kirchliche Monatsschrift 16); Grupp G.: Gibt es eine Philosophie der Geschichte; (Wissensch. Beilage zu Germania ч. 23); M. Lenz: Die Stellung der historischen Wissenschaft in der Gegenwart (Deutsche Rundschau, Dezemb.) — популярний виклад, що ніяк не може бути останнім словом автора в тій справі; Labriola: Essais sur la conception materialiste

de l'histoire, Paris; Trojano: La storia come scienza sociale. Napoli.

Праця над поодинокими питаннями загально історичними і соціологічними поступає також сильно наперед. Тут менше статей чисто-полемічних; тут робота йде від самих основ. O. Heintze: *Rochers politische Entwicklungstheorie* (Schmollers Jahrb. 21. 3). Автор критикує погляд Рошера, немов би всі народи і держави переходили одні і ті самі стадії розвою і вказує на різні зміни, які повстають під впливом локальних обставин. Pöhlmann Rob.: *Die Anfänge des Sozialismus in Europa* (Histor. Zeitschr. v. Sybel 79 т. ст. 385—451). Дошукує ся початків європейського соціалізму в Греції і то не в школах грецької спекуляції, не між філософами, а в устрою мійських держав, в *πόλις*. На зверх замикає ся та автономна мійська держава цілковито в собі; її політикою володіє принцип індивідуальности аж до карикатури. Одначе се викликає иньший, противний об'яв, що громада внутрі сильнійше скупляє ся в собі, у всіх горожан повстає ідея спільних інтересів. Особливо характерною є віра у всемогутність законів. Автор наводить приміри реформаторів, що стреміли до полекш біднійшим класам. Класичним приміром соціалістичної держави є у него Спарта. Дає також приміри існування соціалізму під формою критики капіталу. Перші звістки про почини руху маси против клас висших находить вже у Геріода і згадує про домагання в Атенах за Сольона рівного поділу ґрунтів. Розвідка писана зі знаєм літератури і жерел, хоч консеквенції не всюда справедливо виведені. Fabreguettes: *Société, état, patrie*. Paris; Grosse: *Die Formen der Familie u. die Formen der Wirtschaft*. Freiburg i. B.; Fournier de Flaix: *L'impôt dans les diverses civilisations I*. Paris 8° XXXII + 820. Hekethorn C. W.: *Secret societies of all ages and countries*. New edition enlarged. London 8° ст. 746; v. Reichenau: *Einfluss der Kultur auf Krieg u. Kriegsführung*. Berlin; I. Legge: *Primitive religion and primitive magic*. Scottish. Rev. 58.

На поли наук помічних історії рік сей не привіє важнійших новостей. Для науки палеографії появило ся нове виданє Arndt-a: *Schrifttafeln* — взорів середньовічного латинського письма. Брак французького підручника для сей науки виповнила праця: Rensens: *Elements de paléographie*, Louvain. В розділі 1—3 обговорює автор широко письмо початків середних віків і скороченя, в 4 і 5-ім розбирає різні річі, що з палеографією в ніякій звязи не стоять. Долучені факсимілія, зібрані по більшій часті зі старих публікацій, але є й нові, особливо з Бельгії. Pons-Boignes: *Apuntes sobre las escri-*

turas Mozarabes Toledanas, que se conservan en el archivo hist. nation. Madrid 8° ст. 320. Gregorian music: an outline of musical palaeography. By the Benedictines of Standbrock. London. 4° ст. 114. Andreoli El.: *Frater Vespasiano, Palatini, Cresci, tres sommi calligrafi del medio evo*. Milano 24° ст. 129. — Для хронології появив ся вельми важний підручник: Rühl Fr.: *Chronologie des Mittelalters und der Neuzeit*, Berlin, призначений і для ширшої публіки, між тим коли праця Гротефенда може уживати лише спеціаліст. Через се праця ся не займає ся детальними питаннями, лише малює загальний образ. Прим. не згадано, що римська курия в різних конгреґаціях числила по різним стилям. На ст. 36 треба було назвати і місто Кольонію, що по-при Венецію найпізнійше усунула у себе (1796) початок року від різдва. Зрештою книжка відповідає вповні своїй задачі. Grotefend: *Zeitrechnung des Mittelalters und der Neuzeit*. Hannover, 1898. Сего другого виданя загально уживаного підручника появила ся вже послідна частина другого тому, що містить календар орденів, синє святих, що докладностю перевищає всі дотеперішні, і доповненє до ґлоссаря. G. T. Turchanyi: *Tabulae chronographicae ad solvenda diplomatum data constructae*. Oeniponti. Головно пригідні до 14 і 15 ст. Macdolnad I. C.: *Chronologies and calendars*, London, 8° ст. 124. В сфратистиці і нумізматиці цілий рух збирає ся коло видавництва богатих материялів, більш локального характера. Згадаєм лиш важнійші: *Die Medaillen und Münzen des Gesammthauses Wittelsbach*. Auf Grund einer Mscr. v. J. P. Beierlei bearbeitet u. herausgeg. v. k. Conservatorium des Münzkabinetts, I. München 4°, IV + 271 ст. *Beschreibungen v. Münzen u. Medaillen des Fürstenhauses u. Landes Baden in chron. Folge aus d. Sammlung des grossh. badischen Kommerzienrathes Otto Bally in Säckingen*. I. Aarau 4° XXXVIII + 112 ст. *La Tour Henri: Catalogue des jetons de la Bibliot. nation. Rois et reines de France*. Paris. 8° XLVI + 510 ст. Помічними підручниками можуть служити отці публікації: Ambrosoli S.: *Vocabolaretto dei numismatici*. Milano 16° VIII + 134 ст. та: *Numismatique française. Catalogue-guide illustré illustrée de l'amateur*. 2 partie: *Monnaies feodales et provinciales de France et de l'Orient latin*. Paris 8° ст. 173. Для загальної археології важні праці: Boutell C.: *Manual of British archaeology*, 2 ed. London 16° 384 ст. і Contil L.: *Resumé des recherches d'archeologie préhistorique en Normandie etc*. Rouen 8°, ст. 20; для історії штуки: Crane W.: *Of the decorative illu-*

stration of books old and new. New-York 12°, XII + 335 ст.
i Melinier Emile: Histoire général des arts appliqués
à l'industrie du V à la fin du XVIII siècle. II. les Meubles du
moyen âge et de la Renaissance; Paris fol. 248 ст.

Звертаючись до загальних публікацій помітно, що в сім році по-
явило ся кілька нових часописів, котрі для історичної літератури мають
вагу. Від січня 1897 почала виходити: Zeitschrift für d. ge-
schichtlichen Unterricht herausgeg. v. A. Hettler; вона має
чисто педагогічну ціль і призначена не лише для шкіл висших але й на-
родних. Тому то й кладе вагу на статті більш загальні з історії
старинної та німецької, а також на питання методологічні науки історії.
Від 1 липня появляє ся в Римі: Rivista Italiana di Sociologia
видавана сенатором Cognetti de Martiis. Також вийшов перший
вошит нової: Rassegna di scienze, lettere ed arti під зарол-
ловком L'Italia, що містить між иньшим студію: Barzellotti: La
filosofia nella storia della culture. Видавництва: Jahres-
berichte der Geschichtswissenschaft появил ся тепер том
18-ий (Berlin 1897), що обговорює публікації за р. 1895. Редакцію пе-
реїняв тепер Бернер, і веде її з тою самою точністю, що й попередники.
Русько-українські публікації реферує проф. Лучицький з Києва, польські
проф. Фінкель.

II. Старинні часи (до р. 475 по Хр.).

1. Єгипет і старинний схід. Справою історії старинного
сходу найгорячіше займають ся Англіїці і Французи, що оснували
для того окремі журнали, видавництва і товариства. Нові здобутки сих
розслідув інтересні головно лиш для археології та історії штуки; на
поли політичної історії тут, як се легко зрозуміти, щось певного і нового
сказати вельми тяжко. Через те не запускаячись в подробиці ми обговоримо
лиш важніші публікації, загально інтересні. Перед кількома місяцями
вийшов з друку Archaeological Report of Egypt Exploration
Found за р. 1896/7, comprising work of the Egypt Expl.
Found and the Progress of Egyptology during the year 1896/7 ed. by
F. Griffith. London. Головну вагу має тут студія Grenfelt-a:
Oxyrhynchus and its papyri, що обговорює находку коло 300
папірусів літературного змісту — з того половина містить фрагменти го-
мерових поезій, та коло 2000 ріжних документів, листів etc. Все то
має видати Exploration Found з часом, що року по 1 томі коло 300
сторін. В науковім додатку до монахійської Allgem. Zeitung подає Stein-
dorff в статті: Die Verwaltung der Alterthümer in Ägyp-

ten, свої замітки при нагоді уступлення Моргана з посади генерального
інспектора. Сей учений відіайшов як раз в тім році, в горішнім Єгипті
королевський гріб, з часу перших династій, з ріжними знарядями і напи-
сями. В тім самім додатку находить ся справозданє Мозерта про виклад
Швайнфурта „Sur l'origine des Égyptiens et quelques
usages remontant à l'âge de la pierre. L. Henning: Die
neuesten Forschungen über die Steinzeit u. die Zeit
der Metalle in Ägypten (Globus 72, 17). Часопись для історії сходу,
що засновав Масперо — „Recueil“ подає інтересну розвідку: Cha-
ssinat: Les *νεχθες* de Manéthon et la troisième ennéade
héliopolitaine. Автор звертає ся против д. Amélineau, що силкував
ся вібрати певні дати про династію героїв перед Менесом. L. Bochart:
Über den Alter der Sphinx bei Gizeh (Sitzungsber. d. Ber-
liner Akad. d. Wissensch.). Автор доказує, що сей сфинкс може нале-
жати доперва до часу середньо-єгипетської держави, коло 2000 пер. Хр.
P. Meyer: Aus ägyptischen Urkunden (Philologus 56. 2)
1. *χαιτες*, про відносини осілих воєнків з ділчичним обовязком вій-
ськової служби, 2. про *ἐπίκρισις* в її подвійнім значіню. Віденська
Zeitschrift f. die Kunde des Morgenlandes подає розвідку:
I. Karabaček: Ägyptische Urkunden aus kgl. Museen zu
Berlin. При сій нагоді ставить автор цілий ряд дезідератів. K. Sethe:
Die ältesten geschichtlichen Denkmäler der Ägypten
(Zeitschr. f. ägypt. Sprache u. Alterthumskunde 35. 1) говорить про
находки Амеліно коло Абидос і викопки в Hetader, які, на его думку,
треба причислити до часу першої або другої династії. До сего належать
і дві отчі статті сеї часописи: W. Spiegelberg: Ein neues
Denkmal aus d. Frühzeit d. Ägypt. Kunst та Ad. Erman:
Bemerkungen zu den Funden von Abydos. Тут обговорює
відтак E. Naville: La succession des Thoutmes d'après
un mémoire recent — довша стаття полемічного змісту. Про на-
ходки Петрі і Амеліно та їх значінє говорить ще розвідка: A. Wiede-
mann: Die neuesten Entdeckungen in Ägypten und die
älteste Geschichte des Landes (Umschau 1, 32 і 33). Згадати
приходить ще й обширніші праці по египтології: Revillont: No-
tice des papyrus démotiques, archaïques et autres
textes juridiques ou historiques. Paris. Strack: Die Dy-
nastie der Prolemäer — та розвідки: Bouriant N.: Frag-
ments des petits prophètes en dialecte de Panopolis
(Маспера Recueil). G. Maspero: Notes sur la géographie
égyptienne de la Syrie. (Ibidem).

История Вавилонії та Ассирії має за сей рік невеличку літературу, і то головню до історії культури. Karppе: *Mélanges assyriologiques et bibliques* (*Journal asiatique* 9, 9, 1) — старає ся пояснити біблію на основі ассириологічних відкрить. В тій самій часописи подає: Dumon: *Notice sur la profession de medicin d'après les textes assyrio-babyloniens*. В *Revue de Théologie et de Philosophie* 13, 2 надрукована інтересна розвідка: I. Spiro: *Les origines des langues semitiques* про розширене і споріднене семітських народів. Поясненє до старинної метрології подає I. Oppert: *Le boisseau septimal ou métrétés chaldeu* (*Acad. des Inscript.* март-квіт.). Кілька статей обговорюють вавилонський календар: Oppert: *Die Schaltmonate bei den Babyloniern u. die ägyptisch-chaldäische Ära des Nabonassar*. (*Zeitschr. d. deut. morgenl. Gesellschaft*) — полєміка против Muhlera. Ера Набонассара була, на єго думку, нічого пньшого, як часть александрійского періода Сотиса, зменшена о 575 років. Lehmanн С. F. подає в *Zeitschr. f. Assyriologie* 11. 4. свої замітки про систему втручуваня після дня і місяця. G. Reissner: *Notes on the Babylonian system of measures of area* (*Ibidem*). Для політичної історії важні розвідки: V. Scheil: *Correspondence de Hammurabi, roi de Babylone, avec Sinidinam, roi de Larsa, où il est question de Codorlahomor* (*Maspера Recueil*) — публікация, перевід і об'ясненє трех листів. T. G. Pinches: *Some early babylonian contracts or legal documents* (*Journal of the Royal Asiatic Society*, липень). Nölicke: *Die grosse Inschrift von Petra* (*Zeitschr. f. Assyriologie* 12, 1) нова публікация і об'ясненє сеї набатайської памятки. Ed. Sachau: *Glossen zu den historischen Inschriften Assyrischer Könige* (*Ibidem*).

З медийської і перської історії найактуальнішим питанєм є питанє релігійне, і сему посвячена більша часть літературних новостий. E. Blochet: *L'Avesta de James Darmesteter et ses critiques* (*Revue archeologique* липень-серпень) — боронить погляд Дарместетера, що наша редакция Авести не повстала перед 1. ст. по Хр. F. Justi: *Die älteste iranische Religion und ihr Stifter Zaratustra* (*Preuss. Jahrb.* за цвітень - май). Автор дає загальний перегляд початку і поділу Авести, описує, наводячи дословно перські пісні, старо-перську релігію, в кінци збирає традиції про Заратуестру і об'ясняє їх. E. M. Plunkett: *The Median Calendar and the Constellation Taurus* (*Proceedings of the soc. of biblical archaeology* 19, 6) — виводить релігійні погляди і емблеми Ассирійців від Медів.

Berthelot: *Quelques renseignements sur l'alchimie persane et indienne* (*Journal des savants*, жовтень). Gregor N. T.: *History of Armenia from earliest ages to present times*. London 8° ст. 232. Prasek: *Forsch. z. Gesch. d. Alterthums* I. Kambyses u. d. Überl. d. Altert.

K. Klemm: *König Asoka Pijagasi, ein sozialer Reformator der vorchristlichen Zeit* (додат. до монах. *Allg. Zeitung* 13. листоп.) про розширене буддизму в Індії за короля Асоки, на основі найновіших находок. Ed. Specht: *Les Indo-Scythes et l'époque du règne de Kanichka d'après les sources chinoises* (*Journ. Asiatique* 9, 10, 1) — про події в Скитії в 1 ст. по Хр. J. Jolly: *Recht und Sitte* (*Ch. Revue critique* ч. 44) — про права і звичаї староіндійські. Parker C. H.: *A plain account of the life, labours and doctrines of Confucius* (*Imp. and asiatic Quarterly Rev.* — цвітень).

История Палестини все ще остаєсь вдячним полєм для розелідів історичних і тішить ся богатою літературою: Maxti: *Geschichte der israelitischen Religion*, 3 Aufl. Strassburg. Sellin: *Beiträge zur israel. u. jüdischen Religionsgeschichte*. II. 1. Leipzig. Про топографію старинного Єрусалима говорить: Gatt Georg: *Die Hügel v. Jerusalem. Neue Erklärung der Beschreibung Jerusalems bei Josephus*, Bell. Jud. V, 4, 1 u. 2. Freiburg VI + 66 ст. Положенє Акри, се, при неясности опису Йосифа, один з найбільш спірних питань топографії Єрусалима. Оно стоїть в звязи зі ситуацією иньших горбків. Автор, звістний палестинолог, обговорює не менш як 19 системів, комбінацій про горби і про части міста на них збудовані. По єго думці лежала Акра на увгірю гори Кальварії, на схід від церкви св. гробу. Коли сей погляд приложити до подій часів Махавейских, що вяжуть ся з Акрою, мусимо признати авторови справедливість. Шкода що про справу сіоньську згадано лише коротко. Вона жде також ще розв'язки.

Marquart: *Fundamente israelitischer u. jüdischer Geschichte*. Göttingen. Friedländer: *Das Judentum in d. vorchristlichen u. griechischen Welt*. Wien. Часопис академії „des Inscriptions“ за липень-серпень подає статтю: Clermont-Ganneau: *Les tombeaux de David et des rois de Juda et le Tunnel Aquéduc de Silvé* — автор висказує думку, що місце гробу старих юдейских королів мож найти в напрямі водопроводів сільсейских. I. Ley: *Die Abfassungszeit des Buches Hiob* (*Theol. Studien u. kritiken*, 1898, 1) — кладе початок сеї книжки в часи короля Седекії, опираючись на її форми і змісті. Спеціаліст до біблійних

монографій Др. Гуго Вайсс видав сего року знова одну п. заг. *Juda Makkabaeus, Ein lebensbild aus den letzten grossen Tagen des israel. Volkes. Freiburg i. B. вел. 8° ст. VIII + 122.* Як всі попередні визначає ся і сея легкостю оповідання і інтересностю. Що до наукової стійности мож закннути не вихисованє цілої літератури, брак критики жерел — особливо при датах чисельних, котрі все треба брати символічно а не дословно. R. M. de la Broise: *Juifs et Romains. Commentaire historique d'un chapitre des Makkabées. (Etudes historiques 71)* — про першу стрічу обох народів в р. 161 пер. Хр. L. Goldschmidt: *Les impots et droits de douane en Judée sous les Romains (Revue de études juives 68).* A. J. Delattre: *Les derniers découvertes aux pays bibliques à propos d'un livre récent. (Rev. des questions hist. 123).* Автор навязує до діла *Recent research in Bible Lands, its progress and results*, що появило ся недавно в Філіядельфії під редакцією Гільбрехта і подає перегляд обговорених там відкрить і питань. F. Rühl: *Ursprung der jüdischen Weltärrn (Deut. Zeitschr. f. d. Geschichtswiss. N. F. 2 Heft 3)* — по єго думці завів її найпізнійше около 250 р. по Хр. Раббі Ада. З літератури жидівскої подає Gaster в „*Journ. of the Royal Asiatic Society*“ лишець — переклад англійській одної: *Old Hebrew Romance of Alexander* з XII ст. Нотуємо ще артикул I. Böhmer: *Wer ist Gog und Magog? (Zeitschr. f. wissenschaftl. Theologie 40. 3)* — де автор відповідає в тім напрямі, що Езекіїла 38/39 треба відносити до Вавилону і підручник: *Wellhausen: Israelitische u. jüdische Geschichte. 3 Aus. Berlin.*

2. Греція. Результати розкопок, що з горячковою ревностю ведуть ся послідними часами в Греції подали багато интересного материялу до історії сего краю, і кинули не один луч нового сьвітла на події давнійше відомі. Рівномірно з сим поступає також критика фільольогічна старинних писателів. Около тих двох точок групує ся нова література; побіч сего появляють ся підручники, що опирають ся на тих нових вислідах. Великої компендії Івана Мюллера: *Handbuch der klass. Alterthumswissenschaft* появил ся тепер том 24-ий, що містить *Griechische Mythologie* опрацьовану Gruppe-ом. Звістний автор грецької історії Beloch Jul. подає интересну студию: *Zur griechischen Vorgeschichte (Histor. Zeitschr. v. Sybel st. 193—223).* Починає від обговореня праці: Kretschmer, *Einleitung in die Geschichte der griech. Sprache, Göttingen 1896* — далі займає ся питанням народної приналежности племен, що мешкали на границі між Геленами, Тракійцями та Іллірійцями, се-б то про народність Македонців

та Епейротів. Сьвідочтва старинних писателів не можуть сего рішити. На основі географічної номенклятури доказує що бесіда обох сих племен належала до грецького язикового пня. Обговорюючи грецькі мандрівки застерігає ся, що тут не мож сказати нічого певного поки діялектольоґія грецька не розроблена основно. Збиває одначе докази на гіпотезу, що мандрівка Дорів наступила донерва під koniecь микенського періоду і переносить її в першу половину другого тисячліття пер. Хр. Tsountas and Manalt: *The mycenaean age, London.* T. Plathner: *Beiträge zur Geschichte der Peisistratiden (Zeitschr. f. d. Gymnasialwesen 51. 8/9)* обговорює хронольоґічні контроверзі в 'Аф. пел. R. M. Burrows: *Aristides and the battle of Salamis (Classical Rev. 11. 5)* підносить сумніви против гіпотези Беррава. В тій самій часописи зошит 6. I. B. Bury: *The European expedition of Darius* висказує погляд, що лише поголоска про золото в Скитії спонукала Дарія до експедиції. H. Lutz: *Zur Geschichte Korzyras (Philologus 56, 1)* подає дату основаня сеї колонії, обговорює єї відносини до Кипсельоса, оболугу Коркири 374/73 і скиненє Тимотея. I. Miller: *Ist Byzanz eine Megarische Colonie? Philologus 56, 2.* Grundy: *The Pylos and Sphacteria question* — полєміка з Берравом. Появив ся тепер 3-ий том нового підручника історії грецької: *Busolt: Griechische Geschichte bis z. Schlacht bei Chäroneia. Gotha.*

Реляцій про подорожі і справоздань про найдені предмети і написи появило ся ціле множество: Виписуєм лиш найважнійші: В „*Wochenschr. f. class. Philol.*“ ч. 18 і 19 маємо справозданє з відчитів: *Hiller's v. Gaertringen* про розкопи на Тері і F. Noack-a про руїни міст і городів в Локридї, Етолї і Акарнанї. В „*Mitteil. des kais. deut. archäol. Inst. Athen Abt.*“ подають Schrieder і Kötze дальші звістки про розкопи на західнім боці Акрополіс, та: H. Fränkel: *Epigraphische Miscellen. В „Archäol.-epigr. Mitt. aus Österr. Ung.“ Rostowzew: Eine neue Inschrift aus Halicarnass.* Про викопки на місци старого Ефезу подав проф. O. Bendorf справозданє віденській академії наук. Він відкопав велику салю, замінні діла скульптури, при тім коло 300 написів.

В „*Leipziger Studien*“ 18, 1. находимо дві интересні розвідки до внутрішньої історії атенської: C. Scherling: *Quibus rebus singulorum Atticae pagorum incolae operam dederint* — 1. рільництво і годівля скота, 2. ремесла, 3. торговля. I. Pendorf: *De scribis reipublicae Atheniensium* — про різні питання дотично писарів державних для 5 і 4 ст. і додає реєстр зложений на

основі декретів. I. Kaerst: Der korinthische Bund (Rhein. Museum 52. 4) реконструкція його організації і пояснене його значіння.

Критики жерел дотикають ся слідуєчі розвідки: Ludwig Jepp: Beiträge zur Quellenkunde des Orients in Alterthum. (Rhein Museum 52, 213—236) — про певність і жерела Фільосторгія, Космаса, Індікоплевста, про Гомеритів і Авксумітів. P. Krumholz: Zu den Assyriaka des Ktesias (Ibidem) — доказує їх неімовірність. Полеміка Verral-a: The date of Tyrtæus против Макана. G. F. Hill: Sources for greek history between the Persian and Peloponesian wars (Polybiblion, падолист). G. Friedrich: Die Entstehung des Thukydideischen Geschichtswerkes (Neue Jahrbücher 67 4/5). Автор думає, що Тукидид написав наперед історію архідамської війни і опублікував її самостійно 418 р.; так само самостійно мав він почати працювати над описом війни сицилійської. Дперва потім додав опис випадків 421—415, прилучив ще книгу 8 і описав все переробив в одну цілість всуваючи в книги 2 і 5 доповнення. Richards: The minor works of Xenophon (Classical Rev. 11. 5).

З пізнійшої грецької історії все ще період македонський а особливо особа Александра Великого є улюбленим предметом учених розслідувань. Hogarth: Philip and Alexander of Macedon. London. G. de Sanctis: Eschine e la guerra contro Anfissa (Rivista di filologia 25, 2) — подає критику опису сеї війни у Есхіна, вважаючи при тім ретора більш за чоловіка осліпленого геніяльністю Филипа, як безсовісного зрадника. Про сеї самий період говорить Paul Girard: Les orateurs et l'opinion publique chez les Athéniens (Revue des Deux Mondes 1 липня). St. Schüler: Über den Verfasser der Rede περί τῶν πρός Ἀλέξανδρον συνθηκῶν (Wiener Studien 19, 2). Сю бесіду мав незвіданий патріот в р. 335 пер. Хр. I. Kaerst: Zum Briefwechsel Alexanders d. Gr. (Philologus 56, 3) — подає докази їх неімовірности. York v. Wartenburg: Kurze Übersicht der Feldzüge Alexanders d. Gr. Berlin — не приносить нічо нового. Niese Benedictus: Zur Würdigung Alexanders d. Gr. розвідка інтересна, бо в історичній літературі суди про сего героя старини неоднакові: одні осуджують его остро, другі одушевляють ся ним. До сих останніх належить і автор, що поставив собі метою очистити Александра від двох закидів вчинених ему Юлієм Керстом в розвідці „Forschungen zur Geschichte Al. d. Gr.“ — се-б то, що він вважав себе богом, та що гонений ненаситною пристрастю хотів цілий світ завоювати. Для того поясняє ті прояви, що дали історикам підставу до сего під-

зріння: приказ падати лицем перед королем та повитанє жреця египетського що назвав его сином Амона. Знов випава Александра до Індії була конечною, по думці автора, для забезпечки Перзії. Позитивного не приносить розвідка нічого і має лише вартість, яко суб'єктивний погляд автора. I. Kaerst: Ptolemäus und die Ephymeriden Alexanders d. Gr. (Philologus 56, 2) — обмежує виводи розвідки Wilkens-a в деяких точках.

Розвідки про історичну літературу ми вичислили вже при обговорюванні жерел до грецької історії. Тут доповнимо иншим. Нотуємо появу нового підручника літератури: Murray: A history of ancient Greek Literature. London. Müller Fr. Dr.: Beiträge zur etymologischen Erklärung der griechischen Sprache. (Sitzungsber. d. k. Akad. d. Wissensch. phil.-hist. Cl. 136 Bd. 1—40) ганить сильно „Junggrammatiker-iv“ за поверховність при етимологічних роботах, звертає ся спеціально против Прелльвіца за его „Etymologischer Wörterbuch der griech. Sprache“ і подає свої поправки. G. de Sanctis: L'anima e l'altra vita in Omero (Rivista di storia antica 2, 3) — полеміка против Rohde. Otto Schroeder: Pindarica. (Philologus 56 ст. 78—96). В сїм доповненні до генеалогії рукописий Піндара інтересні виводи про історію его поезій в византийських часах, особливо доказ, що в XIII ст. заінтересованє тим поетом наново віджило, правдоподібно викликане новим виданєм его поезій Іоаном Тсетесом. W. Rhys Roberts: The greek treatise on the sublime, its modern interest. (Journal of Hellenic Studies 17, 1) — доказує, що естетична критика висказана в трактаті про Піндара і Бакхиліда підтверджена новими находками з Бакхиліда. H. Jurenka: Zur Klärung der Sappho-Frage (Wiener Studien 19, 2) особливо про її побут в Сицилії і пізнійшу її лиху славу. R. Böhlmann: Die soziale Dichtung der Griechen (Neue Jahrb.). Gercke A.: Die alte τέχνη ῥητορικῆ und ihre Gegner (Hermes, 32, 3), обговорює головню збірку бесід Гортія, призначену до виучування на пам'ять учениками та борбу Плягона і реторів Алькідама та Ізократа против сего рода збірок. R. Kralik: Sokrates und seine Philosophie (додаток до монахійської Allg. Zeit. 5 і 6 липня). K. Lincke: Sokrates und Xenophon (Neue Jahrb. 67. 7). Jos. Hirmer: Entstehung und Komposition der Platonischen Politeia (Suppl.-heft zu d. Jahrb. 23, 3). Автор старає ся доказати одноцілість діла по змісті і формі, против нападів К. Германна; час повстання кладе між 380 і 370. Wecklein: Beiträge zur kritik des Euripides (Sitzungsber. d. phil.-hist. Cl. k. b. Ak. d. Wissensch. zu München 445—496 ст.). Се продовженє розвідки по-

чатої вже давніше. Автор звертає тут увагу на значіне, яке має монодія Електри (El. 112—166) для техніки хору у Евріпіда. А що та частика виказує особливі труднощі в уставленю тексту, тому зупинює ся він на тім питаню. Далі виступає против погляду, мовби у Евріпіда були штучні переплітання строф і антистроф, та підносить, що як раз простота і порядок є правилом хоральної техніки поета. Приймає істноване ефимній у Евріпіда і пояснює прогалини в его хорах тим, що ефимнії писано лиш раз. В додатку подає доповнення до попередних виводів. R. Helm: Das Geburtsjahr Theokrits (N. Jahrb 67, 6) — думає, що означене Susemihl-а (між 315 а 312) є за високе і аргументує, однак не переконуючи, за часом між 305—300. U. v. Willamowitz-Moellendorff: Die Perser des Aischilos (Hermes 32, 3) — про композицію сего твору. P. Tannery: Pseudonymes antiques (Revue des études grecques 38) — доказує, що імена Левкіппос, Тісетас, Екрополіс у Арістотеля — се лише псевдоніми. Rich-Reitzenstein: Geschichte der griech. Etymologika. Leipzig, X + 368 ст. 8°. Автор підняв ся дуже тяжкого діла. Писання етимологічного змісту датують ся з часу значно давнішого, як звичайно думають. Найсильніше виступає наклін до етимологічних розслідувань вперше за Платонового Кратіля і володіє цілою грецькою літературою часу цісарів. Однак більші, азбучно зладжені етимологіки, як се находимо прим. в Etymologicum magnum не стрічають ся перед Фотієм; він перший дав почин в тім напрямі. Автор доводить свою історію аж до XII ст.

По історії старинної штуки зазначаємо комендію: Daremberg et Saglio: Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. Paris. Далі розвідки: I. Chamonard: Théâtre de Delos (Bullet. de corresp. Hellenique ч. 11) — детальне представлене вислідів найновіших французьких розкопок. В. Keil: Kyzikenisches (Hermes 32, 4) — про сьвятиню Персефони в Кизіку, її збуренє землетрясенем в 2 ст. по Хр. і відбудоване. Н. Schrader: Die Gigantomachie aus d. Giebel des alten Athenatemples (Mitt. d. kais. deut. archäol. Institut. Athenische Abt. 22 1/2) реконструкція фрагментів і означене стилю та часу. Н. Doerfeld: Alter Athenatempel auf der Akropolis (Ibidem) — polemічного змісту против інших учених; обстає при тім що стару сьвятиню Атени відновлено по перських війнах та що вона переховала ся імовірно аж до середних віків. А. Sogliano здає справозданє в „Notizie degli Scavi“, серпень, про находку інтересної мозаїки, що представляє мабуть плятонську академію в Атонах. Furtwängler A.: Adamklissi — Zur Athena Lemnia (Sitzungsber. d. phil.-hist. Cl. k. b. A. d.

Wissensch. zu München ст. 247—292). Автор писав вже про сю справу і прийшов до виводу, що напись Траяна на статуї мабуть пізнійше вставлена, що річеві докази промавляють против зачислення сеї памятки до часів Траяна, та що подробиці і типи на ній представлені відповідають оповіданю про похід Красса 29/28 пер. Хр. Против сего вступили Бендорфер і Е. Петерзен, отже автор піддержує свою теорію дальше. В другій часті описує релієф, що недавно пайдено в Епідаврі і виставлено в центральнім атенським музею ч. 1423. A. Furtwängler: Sogenanntes „Todtenmahl“-Relief mit Inschrift — Zur Venus von Milo (Ibidem ст. 401—420) — про релієф в збірці Якобзена в Копенгазі. По думці автора се атичка робота IV ст. пер. Хр. Релієф представляє Зевса в пів-лежачій поставі, як єму приносять жертву. Широко розводять ся Ф. над епітетами Зевса на написи: ἐπιτάλαμος та εὐφύλος. Про Венеру мілійську підтверджує давнійше висказаний погляд, що зіставлення написів і герм Voutier — то довільні комбінації.

Під кінець згадаємо ще пару культурних розвідок: Sittl: Studi sulle costruzioni antiche delle τείχη, πύργοι, turres, speculae (Riv. storia antica 2, 3). F. Hultsch: Eine Näherungsrechnung der alten Poliorketiker (N. Jahrb. 1) — Поліб. 19. 12. обчислене довготи драбин до мурів обляганого міста. G. Gilbert: Beiträge zur Entwicklungsgesch. des griech. Gerichtsverfahrens und Rechtes.

3. Рим. Benedictus Niese: Grundriss der römischen Geschichte nebst Quellenkunde. 2 Aufl. München. Ся книжка появила ся в другім накладі яко 5-ий відділ комендії Івана Міллера: „Handbuch der klassischen Alterthumswissenschaft“. Виданє се в двох більш від першого, а материял перероблений відповідно до найновіших вислідів. Оригінальним є особливо представленє старого періоду, бо автор послугував ся тут Діодором а не псевдо-історією Діонісія і Лівія. Важні для орієнтованя перегляди жерел подані на початку поодиноких відділів. Shuckburg: History of Rome. London. Важну ролю відіграє в питаннях римської історії етнографія поодиноких племен. M. Deloche: Les indices de l'occupation par les Ligures de la région qui fut plus tard appelée la Gaule Paris 4° ст. 18. Автор думає, що тими слідами про розширенє Лігурів по середній Франції зістались імена географічні, які пригадують імя „Ligures“. Жерело в кождім разі досить непевне. Mgr. de Grontars: Les Italo-Grecs, leur langue et leur origine (Le Musée Belge 1—18). На вступі подає перегляд праць, що дотикають ся італійських Греків, витягає кілька історичних виводів з греко-

італійських документів виданих Зампел ем. Одначе зраджує велике незнане новійшої історичної літератури. Borsari: Topografia di Roma antica. Milano. Ch. Hülsen: Untersuchungen zur Topographie Palatins (Mitt. d. kais. deut. archäol. Instit. Röm. Abt. 11. 3). C. Pascal: La leggenda latina e la leggenda etrusca di Servio Tullio. (R. Accad. delle Scienze di Torino 32, 13) — старає ся витягнути з них історичну правду. Soltau W.: Die römischen Laudationen und ihr Einfluss auf die Annalistik (Deut. Zeitschr. f. Geschichtswiss. N. F. 2 Jg. st. 105—121). Автор знаний зі своїх розслідів в обсягу римської хронології та аналістики, розбирає питанє на яких жерелах опирали ся римські історіографи, пишучи свої широкі оповіданя про перші століття республіки, коли найстарші аналісти починають писати доперва від часу 2-ої картагенської війни, та й то їх відомости сухі а імен у них майже зовсім нема. С. відповідаючи на се опирає ся на Полібію, 6, 52—54, де сказано, що при похоронах знаменитих осіб держано похвальні бесіди (laudatio) при тім говорено і про предків. Автор висказує здогад, що істнували родинні хроніки, окремо для того писані. Такі родинні хроніки Ліцініїв, Фабіїв, Деціїв і ин. були головним жерелом Лівія. A. Räder: Det romerske colonats udvikling (Nordisk Tidsskrift for Filologi 3, 6, 1) — простора розвідка. Про те саме: A. Schulten: Der römische Kolonat. (Histor. Zeitschr. v. Sybel 78 1—17 ст.). Справа римських арендарів опрацювана вже досі Фюстелем, Сегрем і ин. Сеся розвідка стоїть о стілько висше иньших, що виводить колонат IV-го ст. від старинного арендного договору. W. Soltau: Der Annalist Piso (Philologus 56, 1) — обговорює его яко жерело Лівія. W. Soltau: Claudius Quadrigarius (Philologus 56, 3) — жерело третьої декади Лівія.

Епоха картагінських воєн є більш від усіх иньших улюбленим предметом розслідів: O. Meltzer: Zur topographie des punischen Kartago (N. Jahrb. 67 4/5) — навязує до французьких дослідів особливо Delattres-a і доповнює опис поданий в 2 томі своєї історії Картагінни. G. Chappuis: Annibal dans les Alpes (Annales de l'univers. de Grenoble 9, 2) — про дорогу Ганнібала. Fuchs: Hannibals Alpenübergang, Wien. Montlahuc: Le vrai chemin d'Annibal à travers les Alpes. Paris. G. B. Grundy: Trasimene (Journ. of. Philology) забирає ще раз слово против Гендерсона, про положенє поля битви. Edw. Fry: The field of Cannae (Engl. Historical Rev. 48) про положенє сего поля; рішає ся по розсліді терену за полудневою частию високорівні над Авфідом. Th. Hartwig: Das Schlachtfeld von Cannä (Berichte des Hochstiftes

zu Frankf. a. M. 14, 1). Zielinski: Passagio di Scipione in Africa nell'anno 204 (Riv. di storia antica 2, 3) — означає хронологію подій. Eg. Filek v. Wittinghausen: Ort und Zeit der Schlacht bei Zama (Wiener Studien 19, 2). Автор займає ся питанєм піднеселим недавно Lehmann-ом і приходить, на основі нових французьких топографічних означень, до виводу, що битва була на захід від східної Зами в долині ріки Сіліяна 19 жовтня.

A. Körte: Gordion und der Zug des Manlius gegen die Galaten (Mitt. d. kaiserl. deut. Archäol. Instit. Athen. Abt. 22) на основі опису Лівія походу конауля Манлія против Галатів (38, 12—17) і на основі топографічних розслідів в краю, означає положенє старого Гордіону коло села Шебі над Сангарієм; заразом оголошує 38 чисел написів. Ed. Schwartz: Die Berichte über die Catilinische Verschwörung (Hermes 32, 4) — докладна їх аналіза. B. H. Henderson: The grant of immunitas to Brundisium (Classical Rev. 11, 5) — обговорює значінє ἀτέλεια, яку Сулля, як каже Аппіян 1, 79 надав сему городови. Franchina: Le condizioni economiche della Sicilia ai tempi di Verre — розвідка, на думку критиків, без вартости. I. Kromayer: Die Entwicklung der römischen Flotte vom Seeräuberkrig des Pompeius bis zur Schlacht von Actium (Philologus 56, 3). Простора критична розвідка, де автор малює велике значінє і наглий розвій флоты при критичнім освітленю побільшених чисел. В двох додатках зупиняє ся він на флотах мітридатійських воєн і на числі епібатів на римських воєнних суднах. Unger G. F.: Zu Josephos (Sitzbr. d. phil.-hist. Cl. k. b. Akad. der Wissensch. zu München, st. 189—244). Се продовженє давнійше вже початої розвідки: часть I (Senatusconsulte) появила ся в 1895, р. ч. II і III (Regierungsjahre) в 1896. Наступає часть IV. Про єрусалимську республіку. Тут доказує автор, на основі Йосифа, що коли сирийський намістник Габіній 57 р. пер. Хр. успокоїв Палестину, не прилучив єї до Сирії, лише полишив пятьом мійським республікам повну незалежність. На основі, що Єрусалим був республікою, він зачисляє сюда і т. зв. „Seckel-Münzen“, про які перечать ся нумізматики. Промавляє за тим те, що датованє на тих монетах обіймає лише роки 1—5, а республіканські міста все вживали датованя від початку своєї автономії. Далі доказує, що зміна устрою республік по бунтах 56 і 55 р. обмежала ся лише на Єрусалим і то імовірно в тім напрямі, що замість одного стратега поставлено цілу коллегію. За бунт в р. 53 відбирає Кассій Єрусалимови право бити монети — тому лиш роки 1—5. В V-ій части: Затрачений історичний твір, обговорює можливість істнованя сирийської історії написаної Йосифом

а то на основі деяких відкликів та цитатів в його інших творах. Против тої гіпотези виступив в р. 1882 Destimon: Die Quellen des Flavius Josephus — проте автор старає ся її наово полерти. Gloecker: La campagne de César contre Arioriste en Alsace (Rev. catolique d'Alsace) — кладе битву під Штольцгайм у довшій Альзациї. Wittich Werner: Die wirtschaftliche Kultur der Deutschen zur Zeit Cäsars. (Hist. Zeitschr. v. Sybel N. F. 43 Bd. ст. 45—67). Тамтого року появила ся праця: Hildebrand: Recht und Sitte auf d. verschiedenen wirtschaftlichen Kulturstufen, Jena — де поставлена задача розелідити загальну історію права і звичаїв в зв'язку з поступом господарської культури та вивести перше з другого. Отже Вернер розбирає тут те, що Гільдебранд сказав про культуру Германів з найдавніших часів. Він збиває преміссу, на котрій Г. опирає свої висновки а то, що рівні ступні культурні мають все рівні інституції, отже що права і звичаї старих Германів можна собі вивести знаючи яке сучасне пів-кочове племя, прим. Кіргізів. Саму методу розеліду признає В. вельми хосенною для науки. Проти сих обох розвідок звертає ся L. Erhardt: Staat und Wirtschaft der Germanen zur Zeit Cäsars (Hist. Zeitschr. v. Sybel ст. 292—298) закидаючи їм, що вони не цитають ся чи висліди етнологічного порівняня Германів з Кіргізами годять ся зі свідодтвами історичних жерел. W. Dettliffen: Zur Kenntnis der Alten von der Nordsee (Hermes 32, 2) — навязує до Мюлленгофа Alterthumskunde т. I. F. Mark: Die Beziehungen der klassischen Völker zu dem keltisch-germanischen Norden (додаток до монах. Allg. Zeitung 23 і 24 липня) — про обопільні впливи культурні.

Через сконцентрованіє сил дослідників старина на часи дохристиянські терпить історія і література періоду цісарів брак просторійших зіставлень. Се висказав Hermann Peter в праці Die geschichtliche Literatur über die römische Kaiserzeit bis Theodosius I und ihre Quellen, 2 томи Leipzig. 8° ст. XI + 478, VI + 410. Автор подав не лише дати про зв'язь поодиноких жерел і засобів тодішньої історіографії, але й умови та причини її розвою. Особливо важні уступи про цісарську канцелярію і двірську історіографію. C. Schweder: Über die Weltkarte und Chorographie des Kaisers Augustus (Philologus 56, 1) — говорить про римську хорографію яко головне жерело географів Мелі і Плінія. W. M. Ramsay: The census of Quirinus (Expositor 5) — означає час володіння Квірина в Азії на роки 5—2 пер. Хр. Wilms: Das Schlachtfeld im Teutoburgerwalde (N. Jahrb. 1—3). Критикує гіпотезу Кнока

про „Habichtswald“, при тім обговорює ще раз его розвідку про „Pontes longi“ — і ставляє свої погляди, що борба рішила ся в лісі Ліпийським та що лїтній табор Варра був у Детмольді. Про гіпотезу Кнока пише ще Wolff в „Korrespondenzbl. des Gesamtver. etc. 45, 7: „Das Warusslager im Habichtswalde“ також неприхильно. Спорови про битву в лісі Тевтобурьським і про „Pontes longi“ посвячена більша часть 21 тому „Mitteil. des Ver. f. Gesch. u. Landesk. v. Osnabrück“. В довшій розвідці „Prejawa: Die Ergebnisse der Bohlwegsuntersuchungen in dem Grenzmoor zw. Oldenburg u. Preussen etc.“ — долучено цілу серію рисунків, карт та поясень технічних. Про те саме пише там Platner і інші. Tuxen: Kejsler Tiberius. Kopenhagen. Ch. Huelsen: Der Umfang der Stadt Rom zur Zeit des Plinius (Mitt. d. kais. deutsch. archäol. Inst. Röm. Abt. 12, 1) — нове поясненє знаного місця hist. nat. 3, 66/67. Edm. Groag: Zur Kritik von Tacitus Quellen in den Historien (Suppl. zu d. Jahrb. 23, 2) вказує, що Тацит не так мало хиснував ся жерелами як загально думають, що побіч сенатських актів і устної традиції користував ся і численними авторами, але не компілятивно, лише критично. A. Gudemann: Notes on the Agricola of Tacitus (Class. Rev. 11, 7). Schultze Wolt: Principat, Comitatus, Nobilitas im 13 Cap. der Germania des Tacitus (Deutsche Zeitschr. f. Geschichtsw. N. F. II). Тут мова про епірну точку як розуміти 13 розділ Тацита Германії. Автор виступає проти толкованя Weissner-a і подає своє; при тім старає ся доказати, що „princeps“ не означає пана дружини а лише вожда, та що „nobilitas“ не була родова а маєткова, соціальна. То останнє твердженє виглядає дивно з огляду на земельну спільність у старих Германів. Paul Allard: Le christianisme et l'empire Romain de Néron à Théodose. Paris 8° ст. XII + 307. Важний, зі знанєм жерел і літератури написаний підручник. Особливо добре змальована реакція за Юліана та остаточне християнізованє держави за Теодозія. Jul. Asbach: Der Sieg des Cerialis an der Moselbrücke bei Trier. (Westdeut. Zeit. 193—199 ст.) — безпретенціональний відчит, не подає нічого нового, лише висказує сумнів чи Римляни надійшли дійсно з лівого берега, як се розказує Тацит. Ritterling: Zu Domitians Chattenkrieg (Korespondbl. d. Westdeut. Zeit. ч. 2 і 3 — про грецьку напись на камені з Тлос в Ликиї. A. Stein: Ägypten und d. Aufstand d. Avidius Cassius (Archiv. Mitteil. aus Österr. Ung.) — звертає увагу, що его спільник Maecianus не був тотожною особою зі знаним юристом сего імени. H. de Villefosse: Diplôme militaire de l'année 139,

découvert en Syrie (Acad. d. Inscript. май-червень) — публікація і поясненя. A. Schulten: Ein römischer Kaufvertrag auf Papyrus aus d. J. 166 n. Chr. (Hermes 32, 2) — публікація і розбір папірусу, що тепер в британському музею. Otto Hirschfeld: Decimus Clodius Albinus (Histor. Zeitschr. v. Sybel N. F. 43 ст. 452—484). Особа, котрій посвячена ця студія, не має великої історичної ваги. Се один із тих полководців, що піднесені на стіл імператорський встигли лише в малій частині держави вибороти собі признанє, а потім мусіли уступити перед сильнішим противником. Автор з бистроумною критикою розбирає жерела писані та опирає ся в выводах своїх також на епіграфічний матеріал, що в останніх часах привів до тільких несподіваних вислідів. M. Rostowzew в Mitteil. d. kais. deut. archäol. Instit. Röm. Abt. 11, 3 обговорює значінє Anabolicum, про мита на товари в Єгипті, до них завшувано пльомн, що й досі переховались. Groag: Patricier u. III viri monetales (Archäol. epig. Mitteil. aus Österr. Ung.) — про обсаджуванє сего уряду патриціями від Веспасіяна до Александра. Schweinfurth: Die Steinbrüche am Mons Claudianus in d. östlichen Wüste Ägyptens (Zeitschr. d. Gesellsch. f. Erdkunde in Berlin 32, 1) — опис сих римських гранітних ломів і доволі добре задержаного города в часів римського цїсарства. W. Haerens: Zum Edictum Diocletiani (N. Jahrb. 353—366). Вже Blümner ужив гльоссарів для обясненя сего едикту; ще основнійше вихисновавш се жерело дає нам автор деякі новости для студії византийсько-грецької мови. K. Niemeyer: Zu Ammianus Marcellinus (N. Jahrb.). Th. Mommsen: Consularia (Hermes 32, 4) — вступні роботи до виданя консулярних фастів 4 до 6 ст. від Діоклєціяна до Юстиніяна.

Переходимо до публікацій по історії літератури римських часів: H. de la Ville de Mirmont: La vie et l'oeuvre de Livius Andronicus (Rev. des Universités des Midi 3, 3) — зїставленє фрагментів Одиссеї. Додаток до монах. Allg. Zeitung з 7 мая містить статю: Inschrift aus Coptus in Ägypten und Juvenal — обговорює напись оголошену в жовтневім зошиті 1896 Bullet. de Corresp. Hellenique, що містить податкову тарифу на оплати перевозу. Автор думає, що згаданий там Ахобарх є ідентичний з тим, на котрого накинув ся Ювеналь в одній із своїх сатир. W. Christ: Beiträge zur Erklärung und Kritik Juvenals (Sitzungsber. d. phil.-hist. Cl. k. b. Akad. d. Wissensch. zu München ст. 119—164). Автор починає від обговореня найновішого виданя сатир Ювенала Friedländer-ом, признає его велику вартість, однак пробує додати дещо нового. Обяснює деякі місця, головно історичного і мітологічного змісту доволі бистро-

умно; особливо просторо розводить ся над XV, 33 і д. C. Barth: Zur Provenienz von Ciceros Briefen „ad familiares“ (Hermes 32, 2) — доказує, що для сеї збірки вихисновано по частини концепти Ціцерона. Th. Zieliński: Cicero im Wandel der Jahrhunderte. Leipzig, ст. 101 — представляє точно вплив і значінє Ціцерона на всі дальші столїття аж до нинішнього, особливо на епоху ренесансу і гуманїзму, та на часи революції. Деякі тези, як та, що доперва через Ціцерона знов відкрито форму особистого листу, ідуть за далеко. K. Schrader: Die Zeit der Verbannung Ovids (N. Jahrbücher зошит 8) — початок осени року 8 по Хр. H. Omont: Un nouveau calendrier romain tiré des fastes d'Ovide. (Biblioth. de l'école des Chartes 58, ст. 15—26) — публікація сего калєндаря з новозакупленої рукописи XV-го ст. до Bibliothèque nationale ч. 632. F. Marx: Ein Pamphlet aus d. römischen Kaiserzeit (монах. Allg. Zeit. 28 липня) виступає за авторством Сенеки знаного пашквіля на цїсаря Клявдія. H. T. Karsten: De Horatii carminibus ad rempublicam et Caesarem pertinentibus (Mnemosyne 25, 3) — початок розвідки про політичні поезії Горация. I. Müller: Kritische Studien zu den Briefen Senecas. (Sitzungsber. d. kais. Acad. d. Wiss. phil.-hist. Cl. Wien 136 т. ст. 1—32) вишукує спірні лекції деяких місць в листах Сенеки та старає ся уставити відносини поодиноких рукописей до себе і їх вартість для зложеня тексту. G. Ferrini: I commentarii di Gaio e l'indice greco delle Istituzioni. (Byzant. Zeitschr. ст. 546—565). В Лиську появил ся 1 том від давна приготовлюваної великої публікації пруської академії наук: „Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrh. herausgeg. v. d. Kirchenväter-Kommission. Від тепер має виходити 3 томи річно — в загалі коло 50 томів по 30—40 арк. друку. Тут будуть печатані не лише отії церковні, але всі иньші грецькі памятки старохристиянської доби. Рівночасно перейшло видавництво Gebhart-a і Harnak-a „Texte und Untersuchungen z. Geschichte der altchristl. Literatur“ в руки пруської академії і появил ся під новою назвою: „Archiv f. die älteren christl. Schriftsteller. E. Klostermann: Die Schriften von Origines in Hieronymusbrief an Paula (Sitzber. d. Berliner Akademie ч. 39) — виданє спису сих писем по 4 рукописям і поясненє. M. Manitius: Beiträge zur Geschichte römischer Dichter im Mittelalter. (Philologus, 56, 3).

З літератури історії штуки подамо лиш важнійші річи. A. Furtwängler: Neue Denkmäler antiker Kunst (Sber. d. phil.-hist. Cl. k. b. Akad. d. Wissensch. zu München ст. 109—144). Обго-

горює новіші находки важні для історії штуки: 1. Мікенський скляний ланцюжок з 23 огнив. 2. Голова бронзова зі Спарти з перед р. 500 пер. Хр. 3. Статуетка молодця з Олімпії, в котрій автор бачить пельопонезийську роботу. 4. Три грецькі бронзові статуї хлопців — походять з V ст. пер. Хр. і належать до йонсько-аттицької штуки. 5. Дві терракотові голови з Таренту. 6. Старойонський терракотовий фрив. 7. Голова з вапневого каменя з Кипру. 8. Бронзова голова з Риму; — автор думає, що сей утвір датує ся з послідних часів республіки і представляє Ромуля-Квірина. H. Degering: Über etruskischen Tempelbau (Nachr. d. Göttinger Geselsch. d. Wissensch. 2 зошит) старає ся поставити нове правило конструкції етруссько-італійського храму, незалежне від грецької. Про те саме Scheller v. Erkheim: Beitrag z. Gesch. des ersten etruskischen Tempelfundes bei Alatri (додат. до монах. Allg. Zeit. 9 грудня). Valeton: De templis Romanis (Mnemosyne 25, 4). G. Pinza: Sulle mura romane attribuite all' epoca dei Re — котрі, на думку автора, належать до пізнійших часів. Henkel Fr.: Ein römischer Viergötterstein als Hausaltörchen (Westdeut. Zeit. 16 ст. 109—118) — займає ся описом пам'ятки римської скульптури, що попала минулого року у музей в Дармштаді і належить до 4-го ст. по Хр. Eug. Guillaume: Les ruines de Palmyre et leur recent explorateur (Revue de Deux-Mondes 1 липня) — оповідає про унадок Пальмири 273 р. і подає опис пам'яток, що там переховали ся. В зошиті за лютий „Notizie degli Scavi“ находимо статті: E. Brizio: Scoperte di antichità romane nella provincia di Bologna — головно про мозаїки. P. Orsi подає просторе справозданє про Esplorazioni archeologiche in Noto vecchio — на Сицилії (Notum); про різні находки від часів передісторичних аж по византийські. Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit herausgeg. v. L. Lindenschmidt Sohn IV Bd. XI Heft. Сеї гарної публікації римсько-германського центрального музею в Мюнхені появил ся новий зошит. Табл. 61: 4 бронзові шеломи, табл. 62 присвячена „німецьким домашнім урнам“ себ то урнам найденим в Німеччині, котрих подоба пригадує дім. Всі вони ліплені рукою, чорні або брунатні, не артистичні. Табл. 63 зіставлене 8 статует і 2 бюстів Марса. На табл. 64 наступають прикраси знярядів і бронзові начиня, що мають подобу чоловіка. На табл. 65 представлені римські фібулі а на табл. 66 франконське залізне оружє з прикрасами. Wolff Georg: Römische Strassen in der Wetterau (Westdeut. Zeitschr. 16, ст. 1—46). Розвідка вельми сумлінно опрацьована. Автор обговорює при тім спосіб будови доріг, трасованє, будову мостів а в кінці рисує систему доріг

римських в Wetterau. Popp D.: Linearer Verlauf und Bauart d. alten Strassenzüge in Hinterlande des rhätischen Limes (Westdeut. Zeitschr. 16 ст. 119—145). Докладний огляд доріг: 1) зі Сольногороду до Автсбурга, 2) з Ірвінг через Пфінц до Limes і 3) з Фельдкірхена до Трайхлінгену. При тім приходиться автор до виводу, що римські дороги в Реції не все простолінійні, та що простолінійність тут не може служити критерієм чи яка дорога походить з часів римських чи ні. Також подає деякі уваги про структуру римських доріг, на основі своїх довголітніх студій. Ed. Anthes: Die römischen Steindenkmäler des Odenwaldes (Westdeut. Zeitschr. 16, ст. 200—223). Збирає всі римські написи і твори скульптури, досі найдені в Оденвальді, що належать до часу від кінця I ст. до половини III ст. по Хр. Ціль его — доповнити образ культурного життя тих сторін з старину.

III. Середньовічні часи.

A. Перша доба до р. 1250.

1. Мандрівки народів і держава Каролінгів. Обняти цілий рух на поли середньовічної історії неможливо навіть в приближеню. Кольосальна маса видавництв і публікацій льокальних, особливо в Німеччині та Франції появляє ся що року. Детайльне справозданє з сего руху найти можна в „Jahresberichte der Geschichtswissenschaft“ куда й відсилаєм цікавих. Тут обговоримо лиш найважнійше. K. Penka: Zur Paläthnographie Mittel- u. Südeuropas (Mitteil. d. anthropol. Gesell. Wien). Автор говорить про 1) Кельтів і Галлів; їх напад на Іспанію був в звязи з рівночасним посуванєм Германів у Кельтійські краї. 2) Про Іллірів і Італіків; Ілліри се найстарша верства арийська в Італії; напад Італіків наступив в XI ст. пер. Хр. 3) Про Траків і Гелів: Траки витворили мікенську культуру а грецькі мандрівки її знищили. Сі висліди дуже сумнівної вартости. L. Friedländer: Das Nachleben der Antike im Mittelalter (Deut. Rundschau) — вказує як у всіх галузях, в державі, культурі, літературі, штуці і практичним житю середні віки стояли під впливом старини. O. Zöckler: Askese und Mönchtum 2-te gänzlich neu bearbeitete etc. Auflage der „Kritischen Geschichte der Askese“. I Bd. Frankfurt a. M. 8° ст. 322. В сім виданю використав автор з найбільшою докладністю всі розсліди на сю тему за останніх 30 років. На вступі обговорює істоту аскези, котру він зі свого догматичного становища вважає за стремління людскости відпокутувати вину через поборюванє тілесних потреб. Історія аскези у народів пехристиянських написана

з незвичайним знанєм і читанєм в спеціальних розвідках. Особливо гарно змальований контраст між аскетами та монахами буддйськими і браманськими. Несправедливо, здається, вважає поваджене від вина, обрізане і правні закони у хаміто-семитських народів аскетизмом. Ми бачили б тут приписи гігієнічні, тим більш, що у тих народів аскези не можна зовсім сконстатувати для часів давніших. Праця кінчить ся змалюванєм аскези християнської в 2 і 3 ст., де важний розслід організації аскетичної в Византії особливо чернечої атонської республіки. Höhler: Die Berufung der allgemeinen Konzilien des Alterthums (Scinzer theol. prakt. Quartalschr.) — звернене против виводів Funke. C. Heyman: Beiträge z. Geschichte der altchristl. Literatur (Philologus 55). Bainvel J.: L'église; histoire du dogme; l'évolution des idées (Études religieuses etc. 5 січня). „Archiv. f. kathol. Kirchenrecht“ 77, 2. — подає продовженє розвідки: Stiegler: Dispensation u. Dispensationswesen in ihrer geschichtl. Entwicklung bis z. 9 Jh. Автор відкидає погляд, що перед XI-им ст. не уділювали диспензації за задумані діла; за се були диспензації аж до XI ст. все загальної натури і не знали ще усунення значеня якогось закону в поодиноких случаях. F. Ehrmann: Der kanonische Process nach der Collectio Docheriana (Ibidem). Аналіз жерел колекції зложеної між 774—831 р. і систематичне розробленє частин, що дотикають канонічного процесу. P. Fournier: La propriété des églises dans les premiers siècles du moyen âge (Nouvelle Rev. hist. de droit ливень-серпень) навіязує до розвідки Штуца. I. Kreyher: Prophetische Gestalten aus d. Zeit d. Völkerwanderung (Allg. konservat. Monatsschrift — вересень) про Северипа, Бенедикта, Орозія, Сальвіана. K. Mommsen: Eugippiana (Hermes 32, 3) — вважає справедливим погляд Sauppe в его спорі з Knöll-ом що до критики рукописий Vita Severini. A. Mancini: La storia ecclesiastica di Eusebio e il „De mortibus persecutorum“ (Studi storici 6, 1). N. Tamassia: Fonti gotiche della Storia longobarda (Atti della R. Accad. delle Scienze Turin 32, 12) — автор доказує, що початків льонгобардської історії можна дошукувати ся не лиш в льонгобардських переказах, але й в готських. A. Crivellucci: Le chiese cattoliche e i Langobardi ariani in Italia (Studi storici 6, 1). Nostitz Rieneck: Die Briefe Papst Leos I im Codex Monacensis 14540 (Hist. Jahrb. d. Görres-Gesellsch. ст. 117—133) — критичний розбір сеї найстаршої з більших збірок папських листів. I. Strnadt: Die Unechtheit der Passion des Hl. Florian (монах. Allg. Zeit. 9 вересня)

опирає се на виводах Круша. Противно Duchesne в „Bulletin critique“ ч. 20 звертає ся против гіперкритики Круша і ставляє сю пам'ятку в 5 або 4 ст. по Хр. Magliari G.: Del patriziato romano dal secolo IV al VIII. (Studi i docum. di storia e diritto 18, 3, 4). Патриціят перемінює ся за Константина з родової шляхти в уряд двірський привязаний до особи. Дуже основно об'яснено звязок патриціяту з екзархатом. У Остроготів патриціят стає цивільною титулатурою, у Меровінгській державі творить орган військового і горожанського заряду. Karl Zeumer: Geschichte der westgothischen Gesetzgebung I. (N. Arch. der Gessell. f. altere deut. Geschichtsk. 23, ст. 419—516). Розвідка ділить ся на дві часті: в першій представлена історія законодавства в загалі, в другій мають прийти студії про поодинокі закони, їх жерела і їх історію. Перша частина має докладнійше підкріпити погляди на час повстаня і значінє тих законів, погляди, що автор висказав при великім виданю Leges Visigothorum в Monum. Germ. Про се писали й давнійше студії: Gaupp, Brunner, Dahn. Karl Zeumer: Über zwei neuentdeckte westgothische Gesetze (Ibidem 23, ст. 75—112) — се про закон для процесових коштів короля Тевдеса з 24 пад. 546, поправний передрук з критичними замітками і просторими поясненями. Автор збиває погляд мовби сей закон був виданий виключно для Римляни. В другім уступі не говорить ся про ново-відкритий текст, лише о доказ що давно відомий (De nuptiis incestis — кодексу Еврицианського) є заголовком найдавнішого візиготського збірника заковів. Fr. Kaufmann: Der Arianismus des Wulfila (Zeitschr. f. deut. Philol. 30, 93—112) — виступає рішучо против погляду Jostes-a, що Вульфїла належав до православної церкви і доперва в році смерті (383) перейшов на арианїзм. H. d. Arbois de Jubainville: Notice sur un texte concernant l'histoire de la Gaule au V siècle de notre ère (Bibl. de l'école des chartes 445—449). Один важний уступ компіляції, що становить коментар до Лукана, опубл. з рукописи Берненської ч. 370. Автор датує сю нотатку р. 475. A. Ruppersberg обговорює в „Bonner Jahrbücher“ 101, місце і час побіди Хльодвіка над Алеманами. Силкує ся оборонити дотеперішній погляд, що місцем битви було Zülpich, однак нещасливо. Ліпше випала его полеміка з Vogel-ом, против котрого він признає р. 496 датою битви. A. F. Lièvre: Le lieu de la rencontre des Francs et les Wisigoths sur les bords du clain en 507. (Rev. historique 1898, 1, 90—104 ст.). Відкидає погляд немовби Vocladum або campus Vocladensis, де по свідоцтву хроністів наступила стріча Франків з Візиготами, відповідало нинішньому Vouglé або Vouillé. На думку автора

битва відбула ся коло теперішньої місцевости St.-Cyr. Ad. Harnak: *Über die „Ordinationes im Papstbuch“* (Sitzber. d. Berlin. Akad. ч. 35) — приходить до виводу, що записи ординацій для років 468—536 і від початку VII ст. є менш-більш імовірні; менше стійности мають записи з років 336—468 і від 536 до початку VII ст.

G. Chisholm: *On the Distribution of Towns and Villages in England* (Geographical Journal 10, 5) — про початок і розвій англійських міст від найдавніших часів. Особливо докладно опрацьовано часи римського володіння. Ed. Jenks: *The county, a comparative study* (Contemporary Rev. 381) — порівнява студія про графства в Англії, Франції і Німеччині.

Martens: *Beleuchtung der neuesten Kontroversen über die Röm. Frage unter Pipin u. Karl d. Gr.* München. Lelio Ottolenghi: *Della dignità imperiale di Carlo Magno.* Verona. Автор представив ясно початок і значінє каролінгського цїсарства. При змалюваню папських переговорів з Піпіном і суперечок які з сего вийшли, не слідно вихиснованя розслідів Scheffer-Boichorst-a. Нових, самостійних поглядів тут нема. Tangl M.: *Die Urkunden Karls d. Gr. für Bremen u. Verdun.* (Mitt. d. Instituts f. österr. Geschichtsf. 53—68). Що єї документи є фальзифікатами, та що оба стоять зі собою в звязку — се річ загально відома. Автор з'упинює ся над питанєм пріорітету сих фальзифікатів — вердунський походить з XII ст., бременський сягає 2 ст. назад. Dietrich Schäfer: *Die Hinrichtung der Sachsen durch Karl den Gr.* (Histor. Zeitschr. v. Sybel ст. 18—38). Звернена против розвідки Birpen-a, котрий висказав ся, що історична традиція не вистає, аби сю справу вважати доказаною. Автор переводить доказ, що різня Саксів є доста підперта свідочтвами так, що можна єї вважати історичною подією. Hodgkin: *Charles the Great* (Foreign Statesmen) London. G. Gareis: *Oberpfälzisches aus d. Karolingerzeit* (Forschungen z. Gesch. Bayerns 6, 1). Автор доводить, що була вже в каролінгських часах заснована мархія в баварській Нордгау і єпископство Eichstätt. Кароль Великий передав франконські королівські добра: Інольшадт і Лявтергофен Тасільонови. В початках IX ст. поділено мархію на 2 части, через виділенє з неї граничного графства для оборони від Чех. Lindner: *Zur Fabel v. d. Bestattung Karls d. Gr.* Aachen 8° ст. 12.

В доповненнях до критики жерел готського переводу Біблії (Zeitschr. f. deut. Philol. 30, 2) висказує ся Fritz Kaufmann против сего мовби Вульфїля уживав Codex Alexandrinus і казує на повий завіт уживаний й Золотоустим яко основний текст готського євангелія Ма-

тея. Manitius M.: *Zu Dynamius v. Masilia* (Mitt. d. Inst. f. öster. Geschichtsf. ст. 225—232) — подає деякі дати з життя сего поета. При тім відріжняє двох людей сего імени: патрицій Динамії (поет) був внуком того Динамія, що писав лист до Віліка. Рік уродження поета назначає коло 535 по Хр. Вкінци передруковує его вірш: „De Lerine insula laus Dynanami“. В „Sitzungber. d. phil.-hist. Cl. d. k. Akademie zu Wien“ ч. VII ст. 34—38, вертає M. Büdinger ще раз до справи відносно між Бедою і Ізидором і показує, як тамтої прийняв від сего останнього систему поділу на 6 періодів відповідно дням сотворення сьвіта і розширив єї, додавши 7 і 8-ий. В видавництві Mon. Germ. появил ся 3-ий зошит II-го тому відділу Leges Sectio II, Capitularia regum Francorum. Тут поміщено Walahfrid Strabo de exord. et increm. rer. ecclesiast. та Hincmar de ord. palatii, видані Kraus-ом. Br. Krusch: *Die Zusätze zu den Chroniken Isidors.* (Mitt. d. Inst. f. öst. Geschichtsf. ст. 362—365) — замітки про хронологію літописей, що надають ся Ізидору з Севілли. M. Manitius: *Nachträge zu Einhards Stil.* (Ibidem ст. 610—615) — замітки про стиль і цитати місць літописця, взятих з Вульгати, Historia Augusta та класичних авторів, як Лівія, Цезара, Светонія, Ціцерона, Теренція і Вергіля. Sarrazin G.: *Der Ursprung der Siegfriedsage.* (Zeitschr. f. vergl. Literaturgesch. N. F. 11). Дошукує ся історичної основи сєї саги знову в життях короля Сіриберта з Австралії і его жінки Брунгільди. Schönbach A. E.: *Über die Sage von Biterolf u. Dietleip.* (Sitzungsber. d. kais. Akad. d. Wiss. zu Wien phil.-hist. Cl. ст. 1—39). Автор з'упинює ся над просторим (13500 віршів) середновічним епосом про Бітерольфа і Дітляйна. Бітерольф удає ся з Іспанії до Ецеля, короля Іунів. Его син Дітляйн вниравляє ся туди по роках, щоб відшукати батька. В битві з Поляками пізнають ся батько з сином і оба дістають від Ецеля Стирїю. З розвідки виходить, що оба герої були предметами окремих саг, що потім в епосі сполучено.

E. Vacandard: *Encore un mot sur la scola du Palais Mérovingien* (Rev. des questions histor. 32, 546) — боронить свій попередний висказ, що schola palatii мала мілітарний характер, при чім опирає ся на Бруннера. S. Müller: *Die S. Salvatorkirche in Utrecht. Eine merovingische Kathedrale.* (Westdeut. Zeitschr. 47—78). Автор опираючи ся на перехованих жерелах (описі і малюнку) старає ся подати реконструкцію церкви капітули С. Сальватора в Утрехті, котру розібрано в р. 1587. Відтак старає ся доказати, що та церква сягала аж меровінгських часів і що від початку аж до збудованя головної катедри була катедрою єпископства. Ілюзоричну суперечність

з жерелами обясняє тим, що церква та носила в 8—10 ст. імя св. Мартина. St. Beissel: Die römischen Mosaiken von 7 Jh. bis zum ersten Viertel d. 9 Jh. (Zeitschr. f. christl. Kunst 10, 4—6) — їх історичне значінє і вагрієть для штуки.

Wilhelm Sickel: Die Privatherrschaften im Fränkischen Reiche. (Westdeutsche Zeitschr. 47—78 ст.). Се продовженє просторої розвідки дотикає справи досї мало розслідженої в історії суспільного устрою середних віків. Автор змальовує згубний вплив комєндації для свободи низших верстов населєня. Відтак переходить до відносин свободних еслян до панів, говорить про пожички, обтяженє ґрунтів. Особливо звертає увагу на впливи римського і германського права на уложєне дальших відносин.

2. Середновічні національні держави. Сєго року не появилє ся ані один новий загальний підручник до німецької історії. Нотуємо лише новє (3-тє) виданє популярного учебника: Bornhak: Unser Vaterland. Illustrierte Gesch. des deutschen Volkes. Berlin. 8°, ст. XIII + 762. Також зазначаємо появлєне дальшої серії видавництва: Historische Studien, veröffentl. v. E. Ebering: том V: Studien zur Geschichte Papst Nikolaus IV, v. O. Schiff; VI. Geschichte Manfreds von Tode Friedrichs II bis z. seiner Krönung v. Aug. Kaerst; VII. Kaiserin Mathilde v. Osk. Röessler; VIII. Zur Geschichte des XII u. XIII Jh. v. Paul Scheffer-Boichorst. IX. Castruccio Castriani, Herzog v. Lukka v. Fr. Winkler. Berlin, 8° ст. V + 84; XIV + 184; VIII + 443; IX + 419. Weinhold Karl: Die deutschen Frauen in Mittelalter. Wien 8°, ст. V + 393; III + 353.

В Münster появилє ся новє обробленє звісної праці Гамса: „Series episcoporum“. Обробленєм зайняв ся мінорит Conrad Cubel і видав єго під заг. Hierarchia catholica medii aevi. Противно як Гамс, котрий опирав ся лише на друкованих жерелах, користує ся Кубель матеріялом ватиканського архива. Праця починає ся понтифікатом Іннокєнтія III і має сягати до р. 1550. Для часу перед і по сій добі зістає ся все ще Гамс одинокою компетенцією. A. Freytag: Studien zu Gottschalks Leben und Lehre (Zeitschr. f. Kirchengesch. 18, ст. 1—22, 161—182). Автор ставляє для листу Грабана до Ебергарда пізнійшу дату як Шредер, іменно 847 р. Однак найважнійше жерело до сєї праці, новє виданє творів Готтшалька єму зовсїм невідомє, через се й розвідка не має великої стійности. Wimmer Fr. P.: Kaiserin Adelheid, Gemahlin Ottos I, 2 Aufl. Regensburg, 8° ст. III + 104. Heger: Zum Gedächtniss Adalberts, des ersten Apostels der Preussen. Königsberg 8° ст. 109. В „Ar-

chiv. f. österr. Geschichte ст. 137—282 випечатана інтерєсна студія: F. v. Krones: Die Markgrafen von Steier, ihre Anfänge, ihr Verwandtschaftskreis und ihre kärntner Markgrafschaft vor 1122. Вона стоїть в звязку з иньшою студією, виданою в „Forschungen zur Verfassungsgesch. etc. der Steiermark“ т. I, де обговорює ся внутрішній устрій стирійської марії. Призбирані там матеріяли до політичної історії вихиснує автор тут. Заголовок сєї праці є заравом єї диспозицією. Перш за все подана генеалогія Отакарів, від таблиці в рукописи форавській (Vogau) з XIV ст. аж по нинішній день, в єї найголовнійших вислідах. За тим іде розлід про походженє і посілієть Отакарів, особливо від р. 959, де автор доказує, що вони від самого початку володіли як в Хієм, так і в Сундер- та Траунгау, і що з округом стирійським прийшли в звязки, яко імовірні фундатори Стірабурґу. Докладно оброблена частина про звязи родинні Отакарів, особливо з Епенштайнами. В кінци лучить автор всі свої висліди в суцільнє представлєнє історії Отакарів перед р. 1122. і звертає увагу на похибки у працях Pritz-a, Strnand-a та Friessa. Долучена генеалогічна таблиця помагає орієнтувати ся. Heinrich Otto: Zu den Vorgängen in Canossa im Januar 1077. (Mitteil. d. Instit. f. österr. Geschichtsf. ст. 615—620) — старає ся доказати, що Генрих IV не стояв три днї в покутничім одязу перед дверми каноскої каплиці, лише пробував з дружиною в шатрі коло замку, ждучи результату переговорів з папою. Гадку ту подав вже Meyer v. Knopau, однак против неї виступив Holder-Egger. Ся стаття є отже лиш полємікою против сєго останнього. Schrader: Die Pilgerfahrten nach d. Hl. Lande in dem Zeitalter vor den Kreuzzügen. Mersig 8°, ст. 47 — представляє їх яко одну з головних причин хрестоносних походів. Jastrow und Winter: Deutsche Geschichte im Zeitalter der Hohenstaufen, I Bd. Stuttgart. В „Zeitschr. d. deut. Palästina-Vereins“ 20, 56, ч. 5 вказує R. Röhrich на дося невідомє свідочтво про гріб Фридриха Барбаросси в Тирі у Surius-a: Le pieux pèlerin, Bruxelles, 1666, ст. 274. Сєй оповідає, що в Тирі поховані Фр. Барбаросса і Оріґінес і каже: „On voit encore leurs sepulcres dans l'Eglise cathedrale, où on monte par 36 degrez, qui sont presque ruinez“. Libelli de lite imperatorum et pontificum saec. XI et XII conscripti, том XIII, Hannover. Велика книга, над котрої виданєм працювали крім Dümmler-a і Wattenbach-a ще E. Sackur, I. Dietrich і H. Böhmer — містить богато річий досї не печатаних. Winkelmann E.: Kaiser Friedrich II, 2 Bd. Leipzig. Сєй том видав вже по смерти автора єго син Альфред. Обіймає час 1228—1233. Особливо важні тут:

Експурс IV про датованє листу Томи з Ацерри до цїсаря (на кїнець мая 1239) і експурс V про королївську печать Генриха VII. J. Schwalm: Ein unbekanntes Eingangsverzeichniss von Steuern der königl. Städte aus d. Zeit Kaiser Friedrichs II. (N. Archiv. d. Gesell. f. ältere deut. Gesch. 23 ст. 517—553) публікация сего важного документу знайденого автором в монахїйськїм Reichsarchiv. Вага тої находки тим більша, що до кінця XIV ст. крім „Indiculus curiarum ad mensam regiam pertinentium“ з р. 1064—1065 маємо лише 2 локально обмежені записки про доходи королївських дїбр. Aldinger: Die Bischofswahlen in d. J. 1245—56 (Zeitschr. f. Kirchengesch. 18, 2) — вказує на зріст впливу папи а притім справляє і доповнює Clouet-a: Histoire de Verdun. H. Zimmermann: Geschichte der Stadt Wien, I Bd., Wien — містить цілу серію факсимілів документів і рукописей, репродукції мініатур з гайдельберзької рукописи і численні відбитки печаток. G. Seeliger: Forschungen über die Entstehung des Kurkollegs (Deut. Zeitschr. f. Geschichtsw. ст. 1—24). Суперечка про початок колегії електорів заострила ся останніми роками і перейшла на остру полеміку між Лінднером і Зеелігером. Лінднер оголосив 1893 р. розвідку на сю тему, і стрів ся з критикою Зеелігера в XVI т. Mitt. d. Instit. f. österr. Gesch. На се відповів Лінднер в XVII т. сеї часописи, а отся розвідка є знов відповідею Зеелігера Лінднерови. Лінднер перечить істнованє голосованя при виборі короля і каже, що один викликав короля а иньші лиш складали єму чолобитню. Зеелігер боронить тезу голосованя. Ціла суперечка крутить ся коло толкованя слів „laudare“ і „collaudare“ і обясеня Вінона. Wutke Konrad: Studien über die Entwicklung des Bergregals in Schlesien, Berlin, ст. V + 211. Від появи праці А. Арндта: „Zur Geschichte u. Theorie des Bergregals u. der Bergbaufreiheit“, де переведений доказ, що в XII і XIII ст. гірничя монополія була признана в цілій Німеччині, не появила ся досі ніяка розвідка про сю справу, а й сесея праця не розбирає питання про початок і розвій гірничої монополії, а тільки як розвивала ся ся монополія в Шлезії, коли шлезькі князі стратили свою незалежність в хосен Чехії. Автор полемізує зі Штайнбеком і єго теорією немов би ius ducale, що зістало ся й надальше князям шлезьким, було рівнозначне з ius regale. Доказує, що документи, на котрих опирає ся Штайнбек, або фалшовані, або не кажуть того, що він з них виводить. Rietschel: Markt und Stadt in ihrem rechtlichen Verhältniss. Leipzig. E. O. Schulze: Die Kolonisierung und Germanisierung zw. Saale u. Elbe. Leipzig. Schmidt H.: Der Einfluss d. alten Handelswege in

Niedersachsen auf die Städte am Nordrande des Mittelgebirges. Hannover. Tarda F.: Kulturní styky Čech s čizinou až do válek husitských, Praha 8° ст. XVI + 436. Heinrich Boos: Geschichte der rheinischen Stadtekultur von den Anfängen bis z. Gegenwart. Звістий видавець вормьських документів сповнив свою задачу як не можна лїнше, притім і интересний спосіб оповіданя заслугує на признанє. Само по собі, не міг автор опирати ся виключно на жерелах, але й в виборі літератури був щасливий. Місцями лише, де за сильно тримає ся жерел, разить аналістична форма оповіданя. Найслабше вийшов роздїл про салїйських цїсарів. Liesegang Erich: Niederrheinisches Städtewesen vornehmlich im Mittelalter. Berlin 8° ст. XX + 758. Detten G. v.: Die Hansa in Westphalen. Münster 8° ст. VIII + 206. A. Bielenstein: Art und Geschichte lettischer Siedelung (Baltische Monatschrift 39, 6) — против него забирає слово А. v. Trausche і відповідає на питанє: Waren die sog. Bauernburgen od. Burgberge Livlands ständig bewohnt oder nicht? — рішучо негативно. H. Schumann: Die Kultur Pommerns in vorhistorischer Zeit, Berlin 8°, ст. 106. Тут зібрано все, що можна було сказати на основі звісних матеріалів. Разить лише велике число гіпотез, поставлених в тій ціли, щоб образ випав можливо всесторонно. Се відносить ся перш за все до роздїлу про до-історичні мандрівки. Fr. Ludwig: Untersuchungen über die Reise- und Marsch-Geschwindigkeit im XII u. XIII Jh. Berlin.

Згадуємо ще кілька дрібніших публікацій з історії культури: G. Grupp: Die Anfänge der Geldwirtschaft (Zeitschrift f. Kulturgeschichte) — починає від кінця XII ст. Friedrich Gustav: O kancelari a listinách markrabi moravských Vladislava a Premysla 1198—1239, Praha 8° ст. 43. Chizzola A.: Kriegshistorische Wanderungen in der engeren u. weiteren Umgebung v. Olmütz v. 1110—1866, Teschen, 8°, ст. VI + 130.

З публікацій по історії літератури обговорюємо попередю ті, що тикають ся історичних жерел. Edw. Schröder: Urkundenstudien eines Germanisten. (Mitteil. d. Instit. f. österr. Geschichtsf. ст. 1—52). Автор переводить доказ, що на поли студий середновічних німецьких жерел, конечно потрібний засіб відомостий з германістики. Відтак розсліджує: 1) герсфельдський виказ десятин, котрий він на ново перепечатує і датує єго поодинокі частин на язиковій основі; 2) доку-

менти герсфельдські Оттоів. Н. Bloch: Die Urkundenfälschungen Grandidiers (Zeitschr. f. d. Gesch. des Oberrheins 12, 3). Виказує фальсифікат 17, переховааних лише у Грандідієра, цісарських і королівських дипломів, аж до Генриха V. P. Altmann Altinger Dr.: Die zwei ältesten Nekrologien von Kremsmünster (Archiv. f. österr. Gesch. ст. 1—135). Супроти Ебнера і Герцберга-Френкля стоїть автор на становищі, що некрольоги мають свій початок в брацтвах монастирських (Klosterverbrüderungen) і підносять, що такі брацтва заключали ся частно устно, отже могли істнувати, хоч на се нема документів. Оба некрольоги з Кремсміюстер згадані вже у Шварценбруннера і Гаґна. Автор справляє дату повстання тих пам'яток, поставлену ними і ставить для першої половину XII-го ст. а для другої копець XIII-го. За тим слідує докладне описанє некрольоів, їх передрук та перістр. Nachträge zu den beiden ersten Bänden der Diplomata-Ausgabe (Neues Archiv, etc. ст. 113—172). М. Meyer, Н. Bresslau і Н. Bloch подають цілий ряд дипломатів пропущених в згаданім виданю. S. R. Dietrich. Die Geschichtsquellen des Klosters Reichenau bis z. Mitte des XI Jh. Giessen. Розсліди свої починає автор від Chronicon Würzburgense. Сю хроніку виводить він із сего самого (затраченого) жерела, що з него користали також хроніка Германа з Райхенау, та Chron. Suev. universale. Авторство сего жерела приписує самому Германови і вважає его першою рецензією хроніки; Герман навіть імовірно написав і Chron. Suev. universale. Протино, Віпо має бути не лише незалежний від першої рецензії хроніки, але й її жерелом. Kleinpaul J.: Das typische in der Personenschilderung der deutschen Historiker d. X Jh. Leipzig. Студія має деякі щасливі гадки. Однак автор не розрізняє між тим, що було дійсно характерне для тих часів, і тим, що являє ся типичним лише ізза „недостаточних способів штуки“ тодішніх писателів. Через се мішавина прикмет типичних і індивідуальних. М. Maks: Luitprand und Juvenal (Philologus 56 ст. 525—534). Дає зіставленє всіх, по більший части вже давійше виказаних, місць Лютпранда, забраних із Ювенала і показує як богато користав сей перший від поета, про котрого ніде й не згадав. Виданя „Geschichtsschreibern der deut. Vorzeit“ вийшло: 2 заг. вид. том 75, літописи і хроніка з Кольмару, перевів Pabst, 2 вид. ново оброблене Wattenbach-ом. Koegel: Geschichte der deut. Literatur bis zum Ausgang des Mittelalters I, 2. Strassburg. P. v. Winterfeld: Verse auf Ludwig den Deutschen (Neues Archiv, etc. 23, 1, ст. 177—179) — висказує здогад, що вірші найдені в Cod. Monacensis lat. 19413. дотикають ся Людвика німець-

кого. Grimme: Geschichte der Minnesinger I. Padeborn. Eine neue Hypothese über die Heimat Hartmans von Aue (Zeitschr. f. deut. Alterthum 41, 3) — обговорює гіпотезу Schulte і Zeller-Werdmüller, що Гартман був слугою рицаря з Тентен та мешкав в Еллізау. Kettner: Die österreichische Nibelungendichtung.

Старинна німецька штука ще мало розроблена. Hugo v. Preen: Keramik der Hügelgräber aus d. Hallstattzeit am Gamfluss. (Mitteil. d. k. k. Central-Commission f. Erforschung etc. der Kunstdenkmale 23, ст. 200—222). Fach Ad. Kreuzmann M.: Die Kathedrale in St. Gallen. Zürich fol. ст. 20. Émile Bertheaux: Castel del Monte et les architectes français de l'empereur Frédéric II. (Acad. des inscript. et belles lettres 25. липень-серпень). Сей замок в чисто-французькім стилю збудований Філіпом Чинардом в 1240 р. Се був французький seigneur, котрого Фридрих II забрав з Кипру. Потім іде опис иньших пам'яток держави сего імператора, збудованих французькими архитеками. L. Cloquet: Les grandes cathédrales du monde catholique. Lille. 4° ст. 380 табл. 280. Автор, секретар часописи Revue de l'art chrétien, архітект і археолог, з'умів зібрати найліпші жерела, обяснити їх і з боку історії і з боку штуки та представити коротко докладно історію християнської архітектури. Праця ся дає більше, як каже заголовок. Будівлі тут поділені по епохам і категоріям, характер кожної точно означений. З деякими подробицями можна би не годитись, так прим. за сильно марковані тут заслуги Бенедиктинів в некористь Цистерців. З методичного боку було-б бажаним, щоб поділи були не так численні і більш загальні.

З загальних праць по французькій історії вичисляємо: Brandt: Trois siècles de l'histoire de Languedoc. Toulouse. Adams G. B.: The Growth of the French nation. London 8° ст. 350. Більш ріжнородна змістом, хоча переважно для французької історії, є праця: Pierret Emil: Les Amants célèbres. Correspondence amoureuse 1120—1874. Paris. 16° ст. XXIII + 261. Зі спеціальних розвідок опускаємо льокальні зовсім а нотуємо лише ті, що відносять ся до важнійших подій і осіб. Hampe Karl: Reise nach Frankreich u. Belgien im Frühjahr 1897 I. (Neues Archiv etc. 23 ст. 375—417). Ціль сеї подорожі була, зібрати листи з перших часів середніх віків, особливо розслідити листи Гінкмара і Николая I та Гадряна II. При тім однак звертав автор увагу й на иньші річи, уміщені по кодексах, котрі мав в руках. Тим способом віднайшов деякі незнані досі й інтересні річи, котрі тут печатає: 1) формули з каролінгської доби для судів божих;

2) уривки з просьб ігумена Ерлюїна I з Gembloux до імперського двора з часу 962—987; 3) один документ Пасхалія II, з якого виходить, що Тома з Morigny був автором другої книги Chron. Mauriacense; 4) звістку про договір в Адриянополі між Барбаросою а Ізааком Ангелом в лютім 1190 і вьші. Hampek: Zum Streite Hincmars v. Reims mit seinem Vorgänger Ebo u. dessen Nachfolgern (Ibidem 23, ст. 180—195). В сій довгій суперечці мало важне значіне письмо папи Григорія IV. Автор наводить нові докази, що се письмо фальзифікат Ебона. При тім печатає незвісний досі лист папи Николая I до Кароля Лисого. E. Vacandard: La vie de Saint Bernard et ses critiques (Questions historiques 123) — відповідь на критику свого твору про Бернарда з Клерво. A. Louchaire: Hugues de Clers et le „De senescalcia Franciae“ (Bibl. de la Faculté des lettres de Paris 3) — се остатне імовірно фальзифікат з року 1158, при нагоді наділення Генриха II титулом „senescalus Franciae“. Критичним розслідуванням відомостей у Gottfried-a з Villehadouin про похід Латинян на Впзантію займає ся бернеська дисертація Н. Moser-a (Breslau). I. Guiraud: Saint Dominique et la fondation du monastère de Pronille (Revue historique 64). Засноване монастиря 1205 р. св. Домініком, головно щоб відтягнути жінщини від впливу Альбігензів, та історія сего монастиря. Fr. Funck-Brentano: De exercituum commentibus tercio-decimo et quarto-decimo saeculis p. Chr. n. Paris XI+121. І після праць Bouratic-a про мілітарні інституції Франції, справа ся досі не роз'яснена, бо ми все ще уявляємо собі, немов би середовічні війська записали собі в поживу з дня на день через грабежу. Ся розвідка кидає промінь світла на сю справу, про військо сухопутне і флот. P. Fournier: Les collections canoniques attribuées à Yves de Chartres (Bibl. de l'école des Chartes LVIII 26—77, 293—326, 410—444 ст.). Се продовженє просторої студії, початої в понер. році. Автор доказує, що Panormia в головнім є витягом з Decretum; окрім сего втягнені тут і иньші жерела: Coll. Britannica, перші части Tripartita і ин. Лише для яких 60 чисел жерел не можна виказати. З'явилась вона коло р. 1095, зараз по Decretum. Авторство Івона вважає за безсумнівне, і догадує ся, що й Decretum та перші части Tripartita походять від него. Gross H.: Gallia iudaica. Dictionnaire géographique de la France d'après les sources rabbiniques. Paris, 8, ст. X+767.

Між працями про історію Італії далеко більша часть дотикає ся до папського питання та церковної історії, бо се дійсно найважнійший момент в історії сего краю першої половини середніх віків. Bertolini: Storia generale d'Italia i il rinascimento e le

signorie italiane. Milano. Conferenze di storia milanese, tenute per cura del circolo filologico milanese. Milano. 16°, ст. VIII+550. Hort F. J.: The Christian ecclesia. New-York, 8°, ст. VII+306. Hurst John: History of the Christian Church I. New-York, 8°, ст. XXXVI+949. Nielsen: Haandbog i Kirkens historie. II. Middelalderen, Kjoebenhaon, 8°. Weingarten H.: Zeittafeln u. Überblicke zur Kirchengeschichte. 5 Aufl. ergänzt v. Carl Franklin Arnold. Leipzig, 4°, ст. IV+290. В „Mélanges d'archéol. et d'hist.“ 17, 1, забирає знову слово L. Duchesne: Notes sur la topographie de Rome au moyen âge.

Цілий ряд розвідок займає ся історією поодиноких орденів і ересий. Ramseyr: Histoire des baptistes, depuis les temps apostoliques jusque à nos jours. Paris, 8°, X+640 ст. Huck Chr.: Dogmenhistorischer Beitrag z. Geschichte der Waldenser, Freiburg i. B. 8°, ст. VII+88. Cartulaire général de l'ordre des Hospitaliers de St. Jean de Jerusalem (1110—1310) par I. Delaville Le Roulx. II (1201—1260) Paris, 4°, ст. 923. В „Studi storici“ 6, 1, починає F. Mucciaccia жерелову історію ордену: Cavalieridell'Altropascio від его заснованя в XI ст. з публікацією 22 документів до XII—XIV ст. з мійського архіву в Люці. Histoire abrégée de l'ordre de Citeaux par un moine de Thymaden. St.-Briene, 8°, ст. II—168. Balme, Lelaidier: Cartulaire ou histoire diplomatique de St. Dominique. II. Paris, 8°, ст. 494.

Появив ся перший випуск першого тому нового архівального підручника: G. Mazzatinti; Gli Archivi della storia d'Italia. Rocca S. Cassiano — містить між иньшим опис архівів в Cividala del Friuli, Belluno, Gubbio (Отто IV і Гогенштауфи) і Rimini. W. Lenel: Die Entstehung der Vorherrschaft Venedigs an d. Adria. Strassburg. Розвідка містить інтересні замітки про найдавніші венеціанські збірки документів, уваги до критики Дандоля, де підносить его тенденційність. Зовсім нове світло кидає на генезу „великої ради“. Battistella: La repubblica di Venezia dalle sue origini alla sua caduta. Bologna.

Picavet F.: Gerbert, un pape philosophe, d'après l'histoire et d'après la légend. Paris, 8°, ст. XI+228. Wappler Paul: Papst Benedickt VIII, 1012—1024. Leipzig, 8°, ст. 103. Pellegrini Carlo: I santi Arialdo et Erlembaldo: storia di Milano nella seconda metà del sec. XI, Milano, 8°, ст. 530. Vincent M. R.: The age of Hildebrand, Edinbourgh, 8°, ст. 480.

Gigalski: Die Stellung des Papstes Urban II zu den Sakramentshandlungen der Simonisten, Schismatiker u. Häretiker (Theolog. Quartalschrift 79, 2) — звертає ся против погляду Мірба, що Урбан II не лише теоретично, але й практично стояв за неважність таких відправ. Valenti: Urbain II et le concile de Clermont. Troduit de l'Espagnol par M. Migret. Arras, 8°, ст. 27. E. Schaus: Beiträge zu den Papstregesten des XII Jh. (Neues Archiv. etc. 23, 1, ст. 199—203). P. Santini подає в „Archivio storico italiano“ ser. V, XIX, ст. 276 і далі документи досі непечатані до історії устрою Фльоренції 1190—1230. Що дійсно спалено булла „Ausculia fil.“ Боніфация VIII а не підроблену на її місце Филипом Красним „Deum time“, доказав R. Holzmann в „Deutsche Zeitschr.“ N. F. 16 і д. Accame P.: Notizie e documenti per servire alla storia delle relazioni di Genova con Bologna. (Atti e mem. della R. Deput. di Storia patria per le pror. di Romagna 3, 14, 4/6) — про політично-торговельні зносини з публікацією 31 документів і актів з р. 1225—1448. F. Güterbock: Die Urkunden des Corio (213—227) про так'зв. Bundesakten — ряд документів з р. 1226, для доповнення історії льомбардського союзу. C. A. Garufi: Di una monetazione imperiale di Federico II, transitoria fra Tari e gli Augustali (Rendiconti della R. Accad. dei Lincei 5, 6, 1 — вступна розвідка до більшої праці. C. A. Garufi: Ricerete sugli usi nuziali nel medio evo in Sicilia (Arch. storico siciliano 21, 3/4) — культурно-історична студія про початок звичаїв і їх зміни. Додано 7 документів з XIII—XIV ст. O. Langer: Die Annales Pisani und Bernardo Marangone. Zwickau (прогр. гімназ.). Розвідка дотикає ся справи, давно вже обговорюваної, про відносини „Ann. Pisani“ (до р. 1174) до анналів Бернарда Марангоні. Автор виступає против погляду Schaubе, що Марангоні був також автором Ann. Pisani і наводить багато важних доказів против сего. E. Dümmler: Wese u. Satire auf Rom. Найдені у віденській цісарській бібліотеці ч. 609. Против погляду Ранке кладе їх в XIII і навіть у XII ст. Novati Fr.: L'influsso del pensiero latino sopra la civiltà italiana del medio evo. Milano, 16° ст. 178. До історії італійської штуки важні праці: Cavalcaselle G., Crowe J.: Storia della pittura in Italia dal sec. II al sec. XVI, vol. VII Firenze 8° ст. 543. Hewlett: Introduction to the study of the old Italian masters in the national gallery. London, 4°, ст. 90. Becket F.: Florentinske Kunstnere fra Giotto til Fiesole, Köbenhavn, 8°, ст. 128.

I. H. Round: La bataille de Hastings (Rev. Historique 65) — навязує до розвідки Spatz-a ще раз остру критику на представлене сеї справи Freeman-ом. Maitland F. W.: Domesday book and beyond, London, 8°, ст. 542. F. Baring: Domesday and some thirteenth century surveys (Historical Rev. 46) — для визначення орної землі в Domesday. I. P. Gilson: Two letters adressed to William Rufus (Ibidem) — листи Гугона з Ліону і Гільдеберта з Le Maus. I. H. Round: The earliest fines — від 20 лип. 1175 до 9 грудня 1180. Mason Arthur: St. Augustin: his mission to England according to the orig. docum. Cambridge, 8°, ст. 272. Bron le R. P.: Saint Augustin de Canterbury et ses compagnons. Paris, 18°, ст. XI + 212. Maxwell H.: Robert the Bruce and the struggle for Scottish independence. New-York, 8°, ст. 402. Hartwright H.: The Story of the house of Lancaster. London, 8°, ст. 322. „Archaeologia Cambrensis“ 54 містить початок розвідки: I. Rogers Rees: Slebeth commandery and the knights of St. John з публікацією пам'ятки: Notationes evidenciarum sen munimentorum pertinentium ad preceptoriam de Slebeth. Confirmatio Domini Anselmi episcopi з року 1230. Нове видане: Fel. Liebermann: Gesetze der Angelsachsen, Halle, 4°, ст. 191, вийшло з початком р. 1898. В перших трех відділах містить закони королів з Кента, книгу законів королів Альфреда-Іне, та оба договори з Данцями в Ост-англії. З 4-ої части, що має містити закони королів Едварда I, Етельстана, Едмунда I, Едгара та Етельреда I, находять ся в тім зошиті закони 3-ох перших. Видане подає в колюмвах побіч себе апільосаський і латинський текст та можливо дословний німецький переклад. Видане се перевиснає в многім даввійше видане Шмідта. Schenkl Heinrich: Bibliotheca patrum latinorum Britannica VIII. (Sitzber. d. k. Akad. d. Wiss. zu Wien, ст. 1—80) — продовжене студії; займає ся бібліотекою колегії в Кембрідж. K. Horst: Beiträge zur Kenntniss der altenglischen Annalen — силкує ся подати класифікацію старо-англійських анналів. В продовженю своїх студій над канонічним англійським правом подає проф. Maitland в „English Historical Rev.“ 12, 645 і д. — великі витяги зі „Summa aurea“ Вільгельма з Дрогеди (1239) на основі двох рукописий найдених в Cains-College. Engel Ed.: Geschichte der englischen Literatur, 4. Aufl. Leipzig.

В обсягу дослідів по византийській історії і літературі, так до недавпа занедбаннх, з'явив ся послідними часами живіший рух заін-авгурований особливо двома спеціальними часописями посвяченими сій

справі: „Byzantinische Zeitschrift“ і „Византийській Временник“. А й в інших часописах появили ся про се ціла серія статей. Gerhard Rauschen: „Jahrbücher der christlichen Kirche unter d. Kaiser Theodosius d. Grossen. Versuch einer Erneuerung der „*Annales ecclesiastici*“ des Baronius für d. J. 378—395. Freiburg. 8°, ст. XVII + 609. Ся студія, сумлінно опрацьована, розпадає ся на 3 часті: 1) перегляд жерел; 2) анналістичне представленє подій і 3) 26 екскурзій. В другій часті заведено 8 відділів: 1) про цїсарів; 2) про римських урядників; 3) про релігійні права; 4) про культурні права; 5) собори; 6) про отців церковних; 7) про єпископів; 8) про єретиків. В доповненю обговорено літературу діяльність Івана Золотоустого перед єго виступом в Антіохії провідником. Veith: Die Martyrologien der Griechen (Stud. u. Mitteil. aus d. Benediktiner u. Cisterc. Orden 18, 1). A. Semenov: Eine Inschrift mit d. Namen Kaiser Justinianus v. d. Halbinsel Taman (Byzant. Zeitschr. ст. 387—391). Напис сїю напечатав Латішов в „Византийській Временнику“. Семєнов дає свої уваги і поправки тексту. E. W. Brooks: On the lists of the patriarche of Constantinople from 638 to 715. (Ibidem ст. 33—54). На основі многих жерел, особливо Ксантопуля і першого віденського катальогу, оголошеного Фр. Фішером, старає ся автор уложити докладний катальог патріархів в тій темній добі. Лише що до чотирох останніх єму не вдалось поставити певні дати. Hagenmeyer H.: Der Brief des Kaisers Alexios I Komnenos an den Gf. Robert I von Flandern (Ibidem ст. 1—32). Сей лист вельми важний з огляду на становище Византиї до западу перед першим хрестоносним походом. Сам лист не переховав ся в оригіналі, лише в латинській верзії і то в Gesta Dei per Francos, Gilbert-a з Nogent, в Historia Hierosolymitana, Robert-a з Reims та в Liber de modernis regibus Francorum, Hugo-na з Fleury. Цілий ряд учених осудив сей лист яко фальзифікат, один лише Васілевський боронив єго автентичности. Автор прилучує ся до него і вважає сей лист родом зиву до військ на виправу в Царгород. Conder: The latin kingdom of Jerusalem 1099—1291, London, 8°, ст. VIII+443. Otto Seeck: Das deutsche Gefolgswesen auf römischen Boden (Zeitschr. d. Savigny Stiftung f. Rechtsgesch. ст. 97—119) — особливо інтересні виводи про відділ протекторів і про букеляріїв, та деякі додатки до обясненя Прокопія і Малали. Jireček Const.: Das christliche Element in d. topographischen Nomenklatur der Balkanländer (Sitzb. d. k. Akad. d. Wissensch. ст. 1—98). Вплив християнства на номенклатуру не лише осіб, але й географічних назв, се річ доволі відома. Монастирі, церкви, місцевости дїста-

вали свої імена від святих. До сего приходять імена взяті з Палєстини. Автор обговорює номенклатуру іллірійського, трацького, гелленського, славянського і ин. походження а також розпростореня і вік назв місцевостей утворених під впливом християнства.

Далеко більше розвідок посвячено розробленю історичних жерел і византийської літератури. Lundström Wilh.: Studien zu spätgriechischen und byzantinischen Chronisten (Eranos ст. 150—168). Від 30 років морочать ся в византийській літописній літературі працею Марцелліна і Гінполіта, про котру недавно Моммзен заявив, що се відпис пасхальної хроніки Cod. Vat. Gr. 1941 а імена авторів фальшовані. L. віднайшов рукопис сєї хроніки в Штокгольмі і доказує, що імена авторів підсунув Дармаріос. Fr. Vogel: Chronologische Untersuchungen zu Eunodios (Neues Archiv. etc. 23, 1, ст. 52—74) — доповненє давніших студій учених C. Tanzi і B. Hasenstab. Із 470 кусників Евнодія доси лише 4 мож докладно означити що до часу їх повстаня. Автор доказує, що оба римські синоди за конзуляту Фавста Авієна скликані Теодориком для полагодження спору між антипапами Спммахом і Ляврентієм, відбули ся того самого року себ то 501. З того виходить, що Фл. Авієн junior був конзулем доперва в р. 502. Далі іде доказ, що Фавст, з котрим переписував ся, був квестором в 505—506 р. Diekamp Fr.: Das Zeitalter des Erzbischofs Andreas v. Casarea (Hist. Jahrb. d. Görresgesell. ст. 1—36). Річ іде про автора найдавнішого коментаря Апокаліпса, який взагалі переховав ся. Справа тим важніша, що досі не означено навіть часу, коли сей коментар написаний, бо ніякий хронограф про митрополита Андрея з Цезареї не згадує. Перший, що основніше зайняв ся сею справою, був Удін; він старає ся доказати, що згаданий Андрей жив не в VI-ім, але імовірно аж в IX ст. В сїй розвідці старає ся автор визначити час через детальний розбір самого коментаря і підкладуване єму відповідних подій. Приходить до висліду, що коментар повстав безпосередно по р. 515. Dräseke Joh.: Prokopios' v. Gasa „Widerlegung des Prokles“ (Byzant. Zeitschr. ст. 55—91). Прокопій, християнський ретор з Гази, займав ся горяче платонською філософією. Він зладив против Прокля, прихлонника геленізму письмо: Ἀντίρρησις εἰς τὰ Προκλου Θεολογικὰ κεφάλαια. Се письмо найдено в однім збірнику з підписом Николая з Метони. Автор доказує, що не той останній, а Прокопій з Гази є автором сего письма. K. Praechter: Eine unbeachtete Quelle in den Anfangskapiteln des Zonaras (Byzant. Zeitschr. ст. 509—525). Adolf Schmidt і Dindorf вчиселяють яко жерела Зонари в першій книзі лиш Йосифа і кн. Витія. Одначе Зопара подає в перших трьох розділах більше, як згадані жерела.

Він хіснував ся коротким нарисом історії, котрий в кількох верзях дійшов до нас. Ті верзві або анонімні, або звістні під іменем Симеона Льоготета, Льва Граматика і ин. E. Patzig: *Über einige Quellen des Zonaras* (Byz. Zeitschr. ст. 322—356) — продовжене розвідки з попереднього року. В першій часті виказав автор, що Синописі є важним жерелом Зонари і старав ся при помочи его та Сиккелля виділити головне жерело, се-б то Льва. З історією Діоклетіяна уступає Сиккелль а входять нові. Перш за все Теофан, а крім сего ще четверте жерело, котре що до вартости не гірше було від Льва. В сій другій часті автор поклав собі задачку показати се жерело і подати его зміст і обсяг. F. C. Conybeare: *Ananias of Shizak* (A. D. 600—650) I. (Ibidem ст. 572—584). В тій першій часті печатає автобіографію сего армянського ученого і его розвідку про великдень. Praechter Karl: *Quellenkritische Studien zu Kedrenos* (Sitzber. d. phil.-hist. Cl. d. k. b. Akad. d. Wiss. zu München II. Bd. I, ст. 1—108). З початком нанована Діоклетіяна виступає в компіляції Кедрена головним жерелом Теофан. Що ся залежність є посередна, і що безпосередним жерелом для Кедрена була анонімна хроніка Cod. Par. 1712 — се доказує автор, а також представляє о скілько Кедрен найшов материял переробленим і сполученим чужою рукою і які зміни він в тім материялі поробив. На основі сеї рукописи він подає й важні замітки до критики тексту Теофана. K. Krumbacher: *Eine neue Vita des Theophanes Confessor* (Ibidem ст. 371—400). Вже в розвідці „Ein Dithyrambus auf Theophanes Confessor“ вказав автор на дві, досі невидані, життєписи хроніста Теофана. Одна написана патриярхом Методієм а друга невіданим анонімом. Автор обговорює тут сю остатню і приходить до висліду, що вона є витягом з життєписи написаної Методієм. H. Hubert: *Observations sur la chronologie de Théophane et de quelques lettres des papes* (726—774). (Byzant. Zeitschr. ст. 490—505). Дати року від сотвореня сьвіта і індіктів у Теофана не згоджують ся зі собою в роках 726—775. Автор старає ся вяснити сеї обяв тим, що хроніст числив після місяцевих років. В загалі не радить павязувати до докладніших дат Теофана великої ваги. K. Krumbacher: *Kasia* (Sitzber. d. phil.-hist. Cl. k. b. Akad. d. Wiss. zu München, ст. 305—370). Короткий перегляд визначних жінок у старинних і середновічних Греків і їх значінє. Залучений текст творів Касії що писала в IX в. C. de Boor: *Die Chronik des Logotheten* (Byzant. Zeitschr. ст. 233—284). Дотеперішній погляд на сю хроніку опирає ся на розвідці F. Hirsch-a „Byzantinische Studien“ — се-б то, що автором хроніки був урядник на стано-

вици льоготета, котрий стояв в зносинах з Романом I, та що діло своє писав він за Накифора Фоки (963—969). Ся хроніка потім послужила до розширення діла Геортія. De Boor опирає ся на новій редакції продовження хроніки Laurentianus plut. LXX cod. 11, відомий досі лише з опису а вельми важний. Автор розбирає єї текст критично, виділює сколії і иньші додатки і дошукує ся жерел і доходить до висліду, що Льоготет хіснував ся Львом Граматиком і Теодозієм, а не, як досі думали, противно. J. B. Bury: *Johannes Malalas: the text of the codex Baroccianus* (Ibidem ст. 219—230) — обговорює сю рукопись, що має служити основою до коректного тексту Малали. Подає цілу серію лекцій сего тексту, що справляють оxfordське виданє. E. Rohde: *Φιλῶπατρις II* (Ibidem ст. 475—482) — закінченє довшої студії, де автор полемізує з Gutschmid-ом, немов би сеї діяльот мав поветати за Гераклія. По его думці, твір сеї належить класти по р. 961. G. Wartenberg: *Leo Diakonos und die Chronisten* (Ibidem ст. 285—317). Хоч як детально оброблена вже історія Романа II і Василя (959—976), однак вартість жерел і їх відносини до себе ще не розяснені. Тій задачі посвячена ся розвідка. Автор полемізує з Hirsch-ом, доказує, що Кедрен був жерелом для Зонари. Противно Лев Діякон і Скиліца описували свій час зовсім незалежно від себе. D. Kaufmann: *Die Chronik des Archimaaad über die Kaiser Basilios I u. Leon VI.* (Ibidem ст. 100—105). Хроніка писана в р. 1054 в дол. Італії, містить інтересні дати до історії Жидів в долишній Італії під володінєм визант. та арабск. від пол. IX до пол. XI ст. Heisenberg: *Nicéphori Blemmydae curriculum vitae et carmina* — интересна автобіографія як до історії византийської літератури, так і до релігійних спорів XIII ст. I. B. Bury: *Inedita Nicéphori Blemmydae* (Byzant. Zeitschr. ст. 526—537). Попередно згадана публікация Heisenberg-a спонукала д. Б. видати два досі ненечатані твори сего з Cod. Baroccianus 131. Се є один лист і один имн. H. Christensen Dr.: *Die Vorlagen des byzantinischen Alexandergedichtes* (Sb. d. phil.-hist. Cl. k. b. Akad. d. Wiss. zu München ст. 33—118). Про виданє сеї поеми і імовірний час єї зложеня (1200—1350) писав автор вже в Byzant. Zeitschr. Тут зупиняє ся над питанєм авторства і приписує єї духовному Византийцеві. Що до жерел, докладає, що вона опирає ся на ділі Псевдокаллістена, яке в першій часті опирає ся на давніших, в другій на новіших переказах. Крім того хіснував ся автор поеми також Георгієм Монахом. Wartenberg Georg: *Das mittelgriechische Heldenlied von Basileios Digenis Akritis.* Berlin 4° ст. 20. *Vetus testamentum graece; Codicis Sarraviani-Colbertini quae super-*

sunt in bibliothecis Leidensi, Parisiensi, Petropolitana, phototyp. edita. Leidae. K. Krumbacher: Geschichte der Byzantinischen Literatur von Justinian bis z. Ende des oströmischen Reiches. (Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft herausgeg. v. Iwan v. Müller 12, 1). München. Між першим виданєм сеї праці і теперішнім вицвила кольосальна література про ріжні галузи византиїки. В міру сего зріє підручник проф. Крумбахера зі ст. 495 на 1193. Ціла праця відповідає найвибагливішим вимогам часу.

Для византийської штуки важна праця: Richter: Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte. Wien 8° ст. LIII+432.

Розвідки по славянській історії обговоримо в другій частині всі разом. Про инші народи небогато що появило ся замітнішого: В „Egyetemes Philologiaiközlely“ (заг. фільольог. журнал) 21, 6—10 подає Wilh. Pecz: Adalék Arpád családjának genealogiájához — поправки і доповнення до генеалогії Арпадів на основі 40-го розділу Const. Porporog: „De administrando imperio“. Szabó Károly, Hildebrandt Arpád: Regi magyar könyvtar III; Magyar szerzőktől külföldön 1480—1719, megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok nak könyvészeti közikönyve (бібліографія писателів угорських 1480—1719). Budapest 8° ст. XIII+810. Wittmann: Abriss des schwedischen Geschichte. Breslau. Blok: Geschiedenis van het Nederlansche Volk III. Gronwigen. L. de Valbroger: Moeurs et institutions de l'ancienne Islande (Nouvelle Rev. Histor. 21, 3) — навіязує до праці Geffroy. A. Geffroy: L'Islande avant le christianisme d'après Gragas les Sagas. Paris 12° ст. 199. Се доповнена репродукція праць печатаних давнійше в „Acad. des Inscript“ ученим, що знаменито знає північні краї. Щоб нас познакомити з характером і установами давних Ісляндців, автор не вдоволяє ся писаними жерелами. Він малює і сам край. Особливо інтересні уступи про першу колонізацію острова Скандинавцями і розбір саги про Ніяля. E. Rey: Résumé chronologique de l'histoire des Princes d'Antioche (Rev. de l'orient latin 4) — від здобуття сего города 1098, до упадку самостійности 1268. I. B. Bury: The Turks in the sixth century (Historical Rev. 47) — подає доповнення і спростованя до розвідки Паркера, котрий опирав ся на китайських жерелах, не беручи під увагу й византийських.

(Кінець буде.)

Др. М. Кордуба.

БІБЛІОГРАФІЯ

(рецензії й справоздання).

Труды восьмого археологического съезда въ Москвѣ 1890, подъ редакціей графини П. С. Уваровой и М. Н. Сперанскаго, Москва, т. II 1895, т. III 1897.

В другім томі Трудів московського ювілейного археологічного з'їзду подані майже виключно статі, посвячені мові й письму; статей, що дотикали-б більше чи меньше України, дуже не багато — всего дві. А. Соболевський в замітці на двох сторонах „Грамота ки. Иванка Берладника 1134 г.“ (ст. 173—174), розібравши сю памятку з погляду правописи і мови, признає її фалшованою і думає, що автором фалшу був румунський патриот, котрий бажав документально доказати старину і торгове значінне кількох румунських міст; він, очевидно, зовсім не знав старорумунських памяток і для своєї підробки мав за взір молдавські документи XIV і XV в.

Ө. Ө. Лашков у статі „Крымскія шертныя грамоты XVI—XVII в. хранящіяся въ Московскомъ Главномъ Архивѣ М. И. Д.“ (ст. 191—208) звертає увагу на такі памятки, що можуть бути дуже цінним жерелом для докладного виясненя відносин Москви і Крима; автор подає коротко зміст кількох шертних (договорних, присяжних) грамот; із них для нас спеціально інтересні грамоти Адиль-Гирея 1668 і 1670 та Мурат-Гирея 1681 р. В грамоті 1668 р. хан, згоджуючи ся з московським урядом на обопільний посольський з'їзд для договорів, між иньшим пише: „Мы съ прежними своими подданными нашими холопи съ запорожскими казаки соединеніе учинили, и мы для того имъ милость учиня государство ихъ оберегать не съ большими людьми брата своего калгу царевича къ немъ послали“; дальше він пропонує: „отъ казаковъ

бы отступитца, покажѣть межъ нами обоими великими государи послами ссылка будетъ и наша дружба подкрѣплена будетъ, потому что съ обоихъ сторонъ ратные люди сходятъ, какова бы вла не учинили; и буде походите съ нами Ханова величества въ братцкой дружбѣ быти, и вамъ бы подданнымъ нашимъ холопомъ черкасомъ налоги не учинить, а буде они излюбя васъ къ вамъ найдутъ, и мы тому не запрещаеми"; у другій — 1670 р., після ріжних з'обовязань згоди, Адиль-Гирей робить ось яку умову: „а будетъ Черкасская земля намъ Адиль-Гирееву цареву величеству учинится въ подданствѣ и вамъ брату нашему ихъ не воевать и ратныхъ людей войною не посылать. А будетъ вамъ брату нашему учинитца въ подданствѣ и для того намъ войны, ссоры не вчинить, другъ другу недружбы не дѣлать“. В договорі, що уложив у Бахчисараю в 1681 р. хан Мурат-Гирей, інтересне ось яке місце: „границѣ быти рѣкѣ Днѣпру договорились, а по сю сторону Днѣпра всеславный святый Мекки и свѣтлосіяюще Мединскаго Бѣломорскаго и Черноморскаго государя славиѣйшаго и страшнаго побѣдителя Салтанова Величества быти подъ властію“. Огсі короткі виписки доволі говорять за те, на скілько цінні матеріали, що на них вказав д. Лашков.

З поміщених у сім томі статей загальнішого характера згадаємо про розвідки М. Н. Сперанского „Славянскія апокрифическія евангелія“ і А. І. Кірічичікова „Взаимодѣйствие иконописи и словесности народной и книжной“.

III-й, дуже запізнений том Трудів VIII археологічного з'їзду, що відбув ся в Москві ще в 1890 р., ділить ся на статі й матеріали. Ми вазначимо тут те, що дотикаеть ся до України або має загальний характер.

Проф. Самоковасову, належать дві статі. Одної заголовок „Основанія хронологическаго распредѣленія этнографическихъ матеріаловъ открытыхъ въ могилахъ южной и центральной Россіи“ (ст. 44—54); тут автор, вказавши на багатство добутого вже археологічного матеріала і на доконечність розкладу його по історичним епохам, пропонує для могил південної і центральної Росії ось які підрозділи: I. Кимерійська епоха, до VI ст. перед Р. Хр., сею епохою зве автор час до переходу з Азії в припонтийські країни племені Скитів-Сколотів, бо вони виперли звідти, по свідощтву Геродота, племя Кимеріян, що стояло на дуже низькому ступні культури; всі могили, що належать до кам'яного віка автор і зве могилами кимерійської епохи; II. Скитська епоха, від VI до I ст. перед Р. Хр., могили сеї епохи визначають ся від передущої як своїм устроєм, так і тим, що в них стрічають ся металічні вироби і грецькі річи штуки, які Скити діставали від Греків-колоністів; III. Сарматська епоха, від I до V ст. по Р. Хр.

сюди належать могили, де є річи римської штуки імператорської епохи; IV. Славянська епоха, від V до XI ст. по Р. Хр., по імені, як каже автор, зверхнього народа тої епохи, всі могили, де знайдено византийські, арабські і західні монети вказаного висше періода; V. Половецько-татарська епоха, від XII до XVII ст. — могили фінські, половецькі, монголо-татарські. Ми згожуємось з автором, що для ориєтовання в археологічному матеріалі доконечна систематизація його, але запропонована ним схема, на нашу думку, не годить ся, вона надто загальна і мало може помогти справі. Невдатним видаеть ся нам і означінне епох етнографічними назвами; хоч автор і каже, що назви ті „мають історичне, а не етнографічне значінне, означають тільки належність якого кургана і всеї могили до історичного періода, а не якого етнографічного типа“, але в викладі він усе таки стараеть ся за підмогою давних писателів прикроїти певні похоронні типи до певних народностей, а треба в загалі завважати, що таке прикроюванне річ дуже небезпечна; аби не помилитись, треба мати чимало позитивних відомостей, а не заплутаних по-найбільше вказівок давних писателів. Уживанне етнографічних термінів теж ненаручне тут іще ось чому: у нас є вже кілька типів могил, що їх валежність певним народностям міцно уставлена, є н. пр. ознаки, що характеризують славянські могили; коли-ж, ідучи за автором, під його „Славянську епоху“ підводити, як він радить, усі могили від VI до XI ст., де-б вони не були¹⁾, то з сього вийде тільки плутанина. Таким чином „Основи хронологічного розкладу етнографічних матеріалів“ виходять не зовсім пригожими і навіть зовсім не пригожими, та з огляду все таки на доконечність систематизації треба було знайти иньший спосіб, иньші основи; сій справі на тім же з'їзді був посвячений реферат проф. Завитневича „Къ вопросу о выработкѣ критерія для классификаціи кургановъ“²⁾, де референт зовсім оправдано хилаеть ся до думки, що при ґрунуванню на перше місце треба покласти археологічний матеріал, а не історичні відомости. Клясифікація такого матеріала, з огляду на величину простору, де розкинені могили, поки що можлива тільки в формі льокальної клясифікації, зразком якої може служити реферат проф. Антоновича, прочитаний на тімже з'їзді — „Типы кургановъ въ Киевской губерніи“, а для загальних клясифікацій, як запропонована д. Самоковасовим, нема ще міцних основ, через те вони в практиці і не пригожі.

¹⁾ Н. пр. у реєстрі могил „Словянської епохи“ автор помістив катакомбну могилу у Тагаурськім вертеці на Кавказі (ст. 53).

²⁾ Надрукований у „Київській Старині“ 1890, т. XXIX.

Друга стаття проф. Самоквасова „О происхождении русских и польских Славянъ и причинѣ появления кладовъ римскихъ монетъ древнихъ Руссовъ и Ляховъ“ (ст. 31—43) починаєть ся ось якою тезою: „Первостепенные вопросы русской истории и археологии о происхождении русской народности и причинѣ появления кладовъ римскихъ монетъ императорской эпохи въ землѣ древнихъ Руссовъ, по моему убѣжденію, итѣють между собою тѣсную связь“. Теорія ся була висловлена д. Самоквасовим іще раніше в його розвідці „О происхождении Русскихъ Славянъ“, що ввійшла у 2-гу частину його „Исторіи Русскаго Права“ (Варшава, 1884) і вже тоді була основно скритикована. Не вважаючи на те, д. Самоквасов знов виступив з нею. Ся теорія ось яка: коли римський імператор Траян завоював придунайське царство Гетів і обернув його в римську провінцію Дакию, то Гети і Даки — предки руських і польських Словян — покинули батьківщину і оселили ся на просторі межі Волгою і Ельбою; виселяючи ся з Дакиї, вони обернули своє майно у гроші, забравши їх з собою на нові місця; сим і поясняєть ся те, що знаходять ся скарби римських монет імператорської епохи як у Польщі, так і в південній і центральній Росії. Пояснення се основано лише на однім „переконанню“ і через те далеко більше підстави в думках критиків теорії Самоквасова, що поясняють сї скарби посередними і безпосередними торговельними зносинами.

Стаття д. Н. Біляшевського „Слѣды пребывания первобытнаго человека на берегахъ р. Днѣпра вблизи г. Кіева“ (ст. 19—30) описова. Автор поклав собі мету систематично розслїдити піскові горби по берегахъ р. Днѣпра; на такихъ горбахъ звичайно є слїди доісторичнихъ мешканців — усякі камінні знаряди, посуда, останки їди й т. п. Місцевість дослїджена автором на протязі коло 50-ти верстов, починаючи від Кієва вниз; місця давнихъ осель або, як їх називають „стоянок“ знайдено в ось якихъ пунктах: на правім березі Днѣпра, 1) коло передмістя Кієва Приорки, 2) коло другого передмістя Верхньої Самоленки (ся місцевість була вказана автору проф. Антоновичем), 3) між с. Широковим і Литовською Вітою, 4) між м. Триполем і с. Злодївкою — все Київської губ. і пов.; на лївому березі 6) коло с. Вигуровщини, 7) коло с. Никольської Слобідки, 8) коло с. Гнідїна, 9) коло с. Вишеньок (три останні стоянки були авісні раніше) — Чернигівської губ. остерського пов., 10) коло с. Жеребятина і 11) коло с. Койлова — Полтавської губ. переславського пов. Найвизначніші стоянки по скількості знайденихъ річей — горби коло Никольської Слобідки та горбъ межі м. Триполем і Злодївкою, на нихъ автор і зупиняєть ся, докладно описуючи знайдені тамъ річи: кремінні ножі, вістря, виправлені кінці стріл, скребки, гончарські вироби в виді горшківъ ріжної форми

ваги до мереж і т. п. На стоянці коло м. Триполя знайдено і бронзові вироби, але дуже небагато. В тексті статі подано пляни місцевостей і рисунки деякихъ річей, окрім того на двохъ фототипічнихъ таблицяхъ зразки орнаментики подібані на гончарськихъ виробахъ.

Велика й докладна стаття Г. Скадовського „Бѣлозерское городище Херсонскаго уѣзда, Бѣлозерской волости и соседнія городища и курганы между низовьямъ р. Ингульца и началомъ Днѣпровскаго лимана“ (ст. 74—168). Ся праця складаєть ся з розвідки і дневника раскопок; стаття тимъ цінніша, що до неї додана карта могил і останківъ старихъ осель, що обіймає простір міжъ рр. Ингульцем і Днѣпромъ від села Городка коло Роксандрівки на Ингульці до с. Широкої Балки на Днѣпровому лимані. Описані д. Скадовськимъ городища лежать по правому березу рр. Ингульця і Днѣпра від села Михайловки на Ингульці до Золотого рога на Днѣпровому лимані; лежать вони в ось якихъ пунктах: городище коло с. Городка на скалистому березі, городище коло с. Оленовки з останками давньої оселі коло місця, де р. Білозерка вливаєть ся в озеро Біле, городище коло м. Білозерки, городище на Великому Потьомкінському (або Масловому або Галухиному) острові, останки запорозькихъ землянокъ коло Кебихи і на просторі між Білозерськимъ городищем і с. Касперовкою; з усіхъ вичисленихъ городищъ зроблено пляни, подані в тексті. З численнихъ могил, що лежать у сій місцевості, д. Скадовський раскопавъ 52. Могили бувають тут по більшій частині групами або ще частіше гробовищами в кілька десятковъ або сотень могил, що лежать на висшихъ горбахъ, паралельно течії ріки або балки, або на висшихъ пунктахъ горбів, що лежать між двома балками; по формі могили бувають конічні й куполоваті; що до величини, то вона ріжна: найбільші доходять до 2—3 сажнів, найменші ледви підвисшені; д. Скадовський власне найбільше раскопавъ сихъ останніхъ могил, що вже ще зають. По внутрішньому змісту раскопані д. Скадовськимъ могили ділять ся на насипані над однимъ небіжчиком, і па могили, що мають кілька похоронів, що належать до ріжнихъ народностей і епох; яко зразокъ останнього рода д. Скадовський наводить одну могилу, в насипі котрої знайдено 7 однороднихъ скелетів, віркуючи по знайденимъ коло нихъ річам, сучасників Олівїї і під ними знайдений скелет, похований у човні, а ще низше, в землі — похорони камяного віка, з креміннимъ знарядєм.

Похоронні типи, що стрічають ся при раскопці могил, д. Скадовський ділить на 7 груп. До першої групи належать похорони камінного віка. Покійників хоронено по більшій частині в неглибокій ямі, виритій у землі, могильні ями вкривали вноді великою камінною плитою, скелети зігнені в колїнах і закрашені червоною краскою, під потилицю

иводі клали камінь, іноді-ж череп скелета оточений дрібним камінням у формі півкруга, головами скелети лежали в різні боки, при скелетах знайдено 8 кілців стріл, зроблених з місцевого вапняка, кремінний кінець ратища, прикраси в виді черепашки, продірявлених зубів вовка і лиса, і в одній разі кістяні, доволі делікатної роботи; в одній могилі під каменем, що вкривав могильну яму, знайдено невеличку мідяну заострену річ. При розкопці могил цієї групи д. Скадовському наведено помітити одну дуже цікаву річ що до способу, як виривалися могили; для того служили острі камені, мабуть прироблені до ручок, ними вертіли діри до 2-х вершків глибини на скісь, земля між ними дірами збивалася великими каменями. Одну могилу із цієї групи д. Скадовський зачисляє до палеолітичного віка, покладаючись на те, що на знайдених там знаряддях нема слідів відбивки, — думка ця, на нашому, ризикозна, — те, що нема відбивки (імовірно автор має на оці повторну відбивку), ще нічого не доказує, бо н. пр. сотки таких відбиваних знаряддів є на стоянках зовсім певно неолітичного віка, для зачислення-ж цієї чи тої знаходки до палеолітичного віка треба більше рішучих фактів, як знахідки з кістками звірів, яких тепер нема, і положення в певній геологічній верстві. Не зовсім переконують і докази, що наводять ся автором на користь того, ніби закрашення скелетів роблено вже після того, як м'які частини трупа згнили; хоч питання це ще не зовсім вичищено, але більшість учених хилить ся до думки, що закрашував ся труп, і після знищення тіла краска осідала на кістках. Друга група похоронів теж належить до камяного віка; скелети були скорчені і лежали на боці; тим часом як могили передньої групи були вириті все в землі, в сій вони часто зроблені вже в готовому могильному насипі і все над могилами першої групи; при скелетах знаходили ся кістяні вироби, привіски і нарешті примітивна посудина, зроблена без ножки гончарського круга; більшість скелетів цієї групи головою обернена на південний захід. Третій тип похоронів, що знайдено тільки в одній могилі — похорон у дерев'яному човні з заостреним носом і кермом; обшивка човна зітліла, зберігли ся лише дубові бруски від зруба і скелет, що лежав головою на півн. схід, зверху був прикритий другим човном, коло скелета лежали кости коня, в річці тут знайдено мідяну пряжку і залізні вудила. Четверта група — похорони в насипі курганів, що вже існували; скелети на хребті, руки й ноги витягнені, головою на схід; при скелетах знайдено посудину, примітивну і делікатну теракотову, мідяні обручки, перстені, ковтки, намисто, мідяні зеркала — річчї схожі з найденими в Ольвії, і на сій підставі д. Скадовський думає, що могили цієї групи належать бідним ольвійським колоністам. У п'ятій групі коло скелетів теж знайдено річчї грецького виробу: делікатна посу-

дина і між ними мальована урна із сценою з грецької мітології, цегла з грецьким знаком, мідяні й золоті ковтки, обручки, перстені, зеркала і золоті намисто, в одному разі знайдено мідяні стріли; але могили відрізняють ся від передньої групи своїм устроєм: для кожних похоронів призначали ся особні могили, де ніколи не стрічали ся інші похорони; хоронено в великій ямі, один бік котрої мав форму півкруга з заглибленнями з боків; могильне дно застеляно було тканинами або березовою корою і на ній кладено дерев'яну домовину в формі скриньки; коло кожного небіжчика завжди кладено їду — частини вола; д. Скадовський, адаючись на різницю сего і переднього типу, головню на західку їди коло небіжчиків, відносить ті могили до варварського племені. Шестий вид похоронів дуже схожий з нияким, але в него є й особливі прикмети, що дозволяють покласти його особно, а власне устрій могили визначаєть ся оригінальністю: на дні ями, що йде прямою в глїб, роблено з боку міну, куди й ховано небіжчиків, іноді по кількох; і при сих похоронах поруч з небіжчиком кладено їду, коло скелета знаходили головню волину зброю: мідяні стріли, залізні ратища, списи, далі — теракотову посудину, прикраси: сї могили д. Скадовський теж уважає за варварські, а власне скитські. Сему групі чинять похорони, де форма могильної ями як човен; при кістяках знайдено кости коня, кістяні, мідяні, срібні й золоті прикраси, кіньську упряж, зброю (дерев'яний лук), з прикрас варто звернути увагу на срібні прикраси від пояса й упряжі, зо склами й гранатами. Статя д. Скадовського і докладні дивники його розкопок дають багатий археологічний матеріал і явно показують як багато різнорідности є в могилах України, що чекають ще многих і многих дослідників.

Зо статей, присвячених археології зазначимо ще одну: „Къ вопросу о каменных бабах“, Н. Е. Бранденбурга (ст. 13—18); автор не тикаючи властиво справи про належність камінних баб тому чи иньшому народу, має на меті лише зазначити скілька нових фактів; вказавши найперше на те, що баби тепер нищать ся або переносять ся з місць, де вони стояли від непамятних віків, і думаючи, що досліді культури могили з бабами може мати значіння для встановлення часу останніх, автор в отсій статі викладає результати своїх розкопок могили в Маріупольському повіті між сс. Покровським і Темрюком, на котрому зберіглась іще нерушена камінна баба: похорон, що знайдено в могилі, належить до т. зв. скитських, і д. Бранденбург на кінці своєї статі ставить питання — чи нема звязку між бабами і могилами Скитів і чи не є вони частиною похоронного обряду останніх? На се питання відповісти потакуючи, не дозволяє поки що скупість відомостей.

Зо статей, що не дотикають ся археології, вкажемо на статью Д. Прохоровского „О славяно-русскомъ до-христіанскомъ счисленіи времени“ (ст. 200—217), де автор, покладаючись головно на писані пам'ятки, розбирає по черзі різні розділи часу, як вік, рік, літо, времена, місяці, радуниці, русалії, дві; чималою хобою статі можна вважати те, що автор дуже рідко звертаєть ся до відомостей народної словесности, а вони в справі, про котру говорить автор, повинні займати важійше місце. Болючу справу зачіпає стаття А. Львова „О печальномъ положеніи нашихъ архивовъ, особливо губернскихъ и о необходимости упорядоченія всего архивнаго дѣла въ Россіи“ (ст. 275—277). Наводячи кілька прикладів неможливого стану архивів, автор запропонував з'їздови обернути ся з просьбою до правительства, аби переглянуло законодавство про архиви і приладило його до того значіння, яке мають архиви, та тих нравничо-наукових вимог, що до них ставлять ся. З примітки до сеї статі дізнаємось, що така просьба була подана Археологічному Інституту, а сей останній, в особі пок. директора Андреевского, просив міністерство народної просвіти, та справа ся й доси зовсім не рушила з місця.

Серед „Археологічних матеріалів“, уміщених в кінці сего тома, ми знаходимо лише дві цікаві для нас замітки. Д. І. Еварицький в замітці „Курганы у рѣки Орели Екатеринославской губерніи“ (ст. 328—329) дає коротке резюме про розкопки могил коло м. Котовки на лівому березі р. Орелі; знайдені тут похорони належать до неолітичної епохи камінного віка; похорони трьох типів: 1) могили низше поверхні, в кожній могилі по одному скелету; 2) в насипі могили — спаленне трупа і під ним похорон, по 2 люде в ряд; 3) цілий скелет в насипі могили, під ним, на лійї поверхні, частину скелета в трьох дерев'яних арубках; в могилах всіх сих видів коло кістяків знайдено політеровані кремінні ратища, стріли, ножі, скребла, камені до кидання, ручні жорна, амулети, глиняну посудину і кусники ясно-червоної краски. Е. К. Витковський в замітці „Отчетъ объ раскопкѣ кургана Франтыха“ (ст. 326—327), подає результати розкопки великої могили коло м. Білої Церкви Васильк. пов. Київської губ. На різній глубині, як у насипі, так і низше рівня, знайдено 6 кістяків, лише коло одного з них на осібному припічку з твердої землі знайдено глиняну миску до гори дном, коло иньших нічого не знайдено; розкопка могили не доведена до кінця.

М. Кн.

Труди дев'ятого археологического съѣзда въ Вильнѣ 1893, подъ редакціей графини Уваровой и С. С. Слущакого. Том II, Москва, 1897.

Статі сего тома, що доторкають ся України, можна розділити на 2 групи: до археології та мови й письма. С. В. Люба-Радзімінський в короткій замітці „Памятники каменнаго вѣка части Западной Волыни“ (ст. 79—82) вказує на дуже інтересні річі камяної культури, добуті ним із могил у маєтности Радзімін-Сівки та його околиці, острозького пов., фототипічні знімки з частини тих річей займають три додані до замітки таблиці, тут особливо варті уваги криві кремінні ножі (на нашу думку, їх швидше можна уважати пилами), типом дуже схожі зо скандинавськими; такі ножі-пили знайдено і в иньших частинах України, а через те заява д. Люби-Радзімінського, що тип сей появляєть ся майже виключно в нашій країні (себто в частині західної Волині) не зовсім вірна. Докладні справоздання про свої розкопки (від 1876 до 1882 р.) д. Люба-Радзімінський помістив у виданню краківської академії „Zbiór wiadomości do antropologii krajowej“ (т. I—III і VI), тут-же дає лише характеристику розкопаних могил: для похорону вибирали ся підвиснені місця, небіжчика кладено на рівені землі, головою на захід, під голову підсипали білу глину, роблячи немов подушку коло трупа клали глиняну посудину і кремінне знарядє; особливо характерні для сих похоронів качалки або циліндри, зроблені з тої-ж білої глини, кілька (5—6) таких качалок клали попереk на трупа; зверху над трупом насипала ся могила; тип людности часу сих могил — довгоголовий; признаки палення трупів дуже рідкі; один раз трапила ся плитова домовина, де боки домовини були зроблені з цегольного камя і зверху прикриті такою-ж плитою; могили иноді стрічають ся в давній місцевості і дво-поверхні з подвійним похороном. На решті позволяємо собі завважати, що думка д. Люби-Радзімінського буцім-то і всі численні, не розкопані ще могили, що лежать межі р. Гориню і допливами її Вілїєю, повинні належати до камінного віка, виходить передчасною.

Докладністю і старанністю визначаєть ся велика стаття С. Гамченка „Городище і могильники р. Корчеватый“ (ст. 89—137). Тут, як і в давнійшій праці автора „Житомирскій Могильникъ“ (вид. в 1888 р.) з добросовістністю аж надто великою, зазначена кожда дрібниця, не пропущена ні одна прикмета, як при описі місцевостей і при розкопках могил та городища, так і при зводі та поясненню добутих відомостей. В сій статі автор говорить про невеличкий закуток східного Поліся межі зіллянем рік Верхлужі і Бистрівки, перерізаний

крутою долиною ріки Корчоватий; місцевість ся горана, і на ній розложені майже кругом села Видибор, Горбилів, Торчин, Камінний Брод, Слипчиці та дві Корчівки; на с'їм просторі досліджено городище і три групи могил, що автор зве слипчицькими могилами, торчинськими могилами і могилами в слипчицькій лісі. Городище лежить на невисокім горбі, се земляне укріплення з заокругленими кутами, так що формою воно наближаєть ся до круга, обведене валом і ровом, зі сходу є в'їзд; як розкопувано городище, знайдено: поміст із залізної жужелиці і залізної болотяної руди, скалку з жорнового каменя, точило, скалку зі скляної обручки, залізний ніжик, залізний перстїнь, черепки з посудини, кусники цегли і скалку з кремєня. Коло городища знайдено слїди давньої оселї, тут теж розкопувано і знайдено черепки з глиняної посудини, залізні цвяхи, кусники з червоного лунка, угілля і перегнілі кости звїрів. У трьох групах автор розкопав 14 могил (в 58-х); могили конуловатї, окружені рївчакми; похорони такі: в неглибокій ямі, инодї майже на поверхнї, кладено домовину з небїжчиком, що лежав головою на захід, домовину роблено з двох колод, випалених у серединї і покладених одна на одну; колоди збивали ся залїзними цвяхами; небїжчика прикрашувано каблучками нависки і перстєнями з лихого срібла, коло лївої руки його клали ніжик і кремїнь, в могилній ямі поза домовиною клали посудину; перед тим як класти домовину в могилу на днї її палено огнище; зверху насипала ся могила, на котрїй по всїй імовірности відбувала ся трїзна, на що вказують черепки й угілля, що знаходять ся в верхній верствї могили. В могилах бувають одинокі, подвійні і потрійні похорони. Крім сих могил розкопано ще одну-одиноку коло городища, що визначала ся своєю величиною; тут було знайдено 9 поверхів похоронів з 39-ма скелєтами, в перших двох поверхах небїжчиків ховано не в домовинах, і імовірно ті похорони пізнійші, в иньших же сїмох — в таких-же колодах-гробах, як і в иньших могилах і в однаковою з останніми культурою. На підставі річей, знайдених в могилах, городищу та оселї коло городища, автор вважає можливим зачислити всі ті памятки до одної епохи і робить деякі виводи; знахідка залїзних річей дає право зачислити культуру до залїзної епохи, та автор стараєть ся докладнїше означити епоху і каже: „Знахідки знярядя для домашнього ужитку, зробленого із кремєня, доказують, що то був час, коли для оселї тільки почав ся залїзний вік і що до останнього перейшли безпосередно з камяного“; теза ся вважаєть ся нам мало оправданою, при розкопках було знайдено всего один кремінний ніж (швидше пила), та знайдено його не коло скелєта, а в насипї кургана, далї знайдено ще кілька кремінних скалок, котрі, як каже сам автор, можна лише проблематично уважати стрїлами, ось і все; факти сї в порівнянню

з иньшими дуже незначні, легко можуть бути випадковими, і робити, покладаючи ся на них, які небудь виводи про час оселї доволї небезпечно; в дальшому викладї автор, покладаючи ся на численні знахідки иньших річей і беручи на увагу анальоґічні знахідки иньших місць, зовсїм справедливо називає могилу р. Корчоватий словянською, зачисляє її до VII—IX ст. після Хр., а племя, що заселяло сю місцевість в ту епоху, вважає древлянським. До статї д. Гамченка додано карти, рисунки і таблицї помірїв скелєтів та черепів (переважний тип — доліхоцефали).

Статя проф. Н. Петрова „Купятицкая икона Богородицы, въ связи съ древне-русскими энколпіонами“ (ст. 71—78) дотичить уже археолоґії великокняжого періода: купятицька ікона, що явила ся аразу в с. Купятичах, Пинського пов., Минської губ. і є тепер у Київсько-софійській катедрї, належить до числа мідяних складаних хрестів, що називають ся „энколпіонами“; розказавши історію купятицької ікони автор зупиняєть ся на виробі енколпіонів і описує кілька звїсних йому типічних екземплярів; походженне енколпіонів — византійське, потім і руські майстри переняли у византійських і вводили свої нові теми (напр. енколпіони в образах св. Бориса і Гліба); центром виробу був Київ і найближші йому місцевости, звідси хрести розповсюднені були, думаючи по знаходкам, в теперішніх губерніях Київській, Волинській і Полтавській і почасті заходили в Люблинську губ., Бессарабію та країну Війська Донського, ширили ся і в бассейні р. Припєти, до останніх і належить хрест з образом Богородиці з Спасителем на лївій руці, себто Одигитрії, що стали звати Купятицькою іконою Богородиці.

В певеличкій замітці „Еще нѣсколько словъ о дрогичинскихъ пломбахъ“ (ст. 325—328) Н. Авенаріус робить деякі загальні виводи з поводу т. зв. дрогичинських плѣмб, що наробили чимало розголосу в археолоґічній сьвітї; на мїлицї р. Зах. Буга, коло Дрогичина знайдено багато оловяних висячих печатей з ріжними знаками і навіть цілими словами; для пояснення сих печатей пропонували ся ріжні теорії, та справа все ще лишаєть ся не зовсїм виясною; в отсїй замітці д. Авенаріус, що головнo й поновив справу про дрогичинські печати, підняту в 1864 р. гр. Т. Тишкевичем і після того забуту, пропонує збирати відомости про знаходки подібних знаків в иньших місцях і рівнаючи дрогичинські печати межи собою, доходить до деяких позитивних виводів, а власне, здаючись на те, що на великій більшости плѣмб букви словянські, доводить, що вони виробляли ся в межах Руси і потім, що

вони служили для привішування до документів, бо про се свідчить їх зверхня форма.

Зо статей про мову й письмо вкажемо на отсі.

Ол. Соболевский в статі „Особенности русских переводов до-монгольского периода“ (ст. 53—61) вказує на признаки, по яким можна розрізнити переклади з грецької на загальну церковно-словянську мову, зроблені на Русі від зроблених південними Слов'янами; в основу автор кладе словарний матеріал і признаки руських перекладів такі: 1) слова словянські з походження, зо спеціальними значіннями: назви урядових осіб, монет, мір, ваг і віддалень, одежі й т. п., 2) слова, переняті руською мовою з інших мов, між иншим із грецької, з різними значіннями, як п. пр. тунъ, шелкъ, плугъ, укусъ, грамота, і 3) назви міст, народів і т. п., добре звісних Русинам і незвісних або малозвісних південним Слов'янам; на підставі таких відомостей автор у другій частині своєї статі наводить цілий ряд давних памяток, що їх уважає руськими перекладами до-монгольського періода.

Е. Карский в статі „Что такое древнее западно-русское нарѣчіе“ (ст. 62—70) наводить різні старі й новіші думки про те наріче, розбирає фонетичні прикмети як старого західно-русського наріччя, так і теперішнього білоруського і доходить до виводу, що старе західно-русське наріче має особливі характерні риси, що визначають його яко самостійний організм, і риси ті не припадкові, а годять ся з прикметами білоруського наріччя, що стало основою західно-русської мови, що прикмети білоруського наріччя що до своєї старости майже не подають ся перед иншими наріччями і в загалі вони не молодші XV ст., що в XIV—XV ст. західно-русське наріче було чистіше як у XVI—XVII ст., коли воно взяло в себе масу польонізмів і инших чужих наростів, хоч і в ту епоху мова не втратила своєї індивідуальности, і що через усе те західно-русське наріче, котре можна назвати білоруською мовою, також інтересне для історії руської мови, як і „східно-русське“ наріче.

Г. Богуславський в статі „Волинскія рукописныя евангелія и апостолы“ (ст. 277—337) докладно описує вигляд 11-ти евангелій і 2-х апостолів XVI і початку XVII ст., що зберігли ся в різних церквах Волині; до статі додано 5 знаменито зроблених красками і золотом заставок і частин тексту.

Нарешті згадаємо ще про статю П. Владімірова „Новыя данныя для изучения литературной дѣятельности князя Андрея Курбскаго“ (ст. 308—316), де автор зупиняєть ся на перекладі Курбського Симеона Метафраста, знайденому в збірнику XVI ст. московської синодальної бібліотеки, писаному письмом, що вживало ся на Україні, і про замітку його

„Рукопись „Апостола толковаго“ 1500 г., принадлежащая И. Л. Силвну“ (ст. 323—324); апостол сей, західно-русського письма, має в кінці після-слівє, де говорить ся, що він написаний в 1500 р.; післяслівє се автор вважає підробленим і доводить, що апостол зложений на підставі друкованого текста апостола Скориши 1525 р. *М. Кн.*

Мечиславъ Лехницкій — Историко-критическій очеркъ о существенномъ значеніи и происхожденіи имени Словяне или Славяне съ пѣкоторыми замѣчаніями относительно Волоховъ, Ляховъ, Полянъ, Дульбовъ и иныхъ народовъ по лѣтописи Нестора, К., 1896, с. 62+72.

Ся брошура, присвячена „незабутній памяти Словянського Геродота — київського літописця Нестора в 840-у річницю його смерті“, поділяєть ся на дві половини: в першій автор дає „критичний огляд“ теорій про початок Словян, в другій подає власні гадки в сій справі. Огляд автора одначе не зможе познайомити з питанням, бо тут обговорюють ся здебільшого перестарілі або лише дивоглядні виводи словянського імени, щож до власних виводів автора, то для прикладу вкажемо, що імя Словян він виводить з слов'янського село + вани = венди = вантї = анти, а слово слобода іде від село + бода, а се значить свободу, і з нього іде і Будда і буда, будник. Автор при тім дає уваги про словянську колонізацію, сформованне лехитської держави, звідки вийшли, виемігрували наддніпрянські Поляне і ин. *М. Г.*

Исторія Переяславльської землі съ древнѣйшихъ временъ до половины XIII столѣтія, монографія Василя Ляскоронскаго, К., 1897, с. 486+3+XIII+мапа.

Ще одна монографія, присвячена історії давній руській землі — князівству! Київ не перестає збагачувати ними історичну літературу: протягом трох останніх років вийшло аж чотири такі монографії, присвячені Смоленщині, Волині, Полоччині, тепер черга прийшла на Переяславщину. Ся полуднева частина території Сівері не була занедбана: вона входила разом з иншими сіверянськими князівствами в круг монографій проф. Вагалія й Голубовського, присвячених Сіверщині. Розумієть ся, була пожадана і після сього спеціальна монографія, яка-б вирізняла докладнїше історичні прикмети Переяславщини, ті причини, що вирізняли її в осібне князівство й ті обставини, які й далі витворяли в ній самостійне жите, бо власне бачимо, що Переяславщина багато в чім тримаєть ся цілком протилежного напрямку ніж Чернігівщина та Новгородщина

сіверська. Се була-б властива задача, яку повинний був би собі поставити кождий, хто-б узявсь за історію Переяславщини. Але се вже дозить висока міра для оцінки; мала-б чималу вартість і праця більш проста, що не задаючись ніякими задачами вищої категорії, поклала-б собі за мету: можливо повно зібрати, перевірити критично і й у певній системі розложити всі факти, які дають різнородні джерела для нашої землі-князівства.

В передмові автор обіцяє нам щось більше ніж такий безпретензийний звід. Він каже, що старався „вяснити ті обставини, в яких розвивалося суспільне життя краю і ті впливи, які мали при тім причини економічні, моральні й етнографічні... Студійованню історичних явищ давало нам спроможність прослідити, як за упадком торгівлі й промислу в краю став відчуватись упадок і її політичної сили etc.“ (с. V). Розуміється, хто обзнайомлений хоч троха з тим скупим запасом фактів, що маємо для історії поодиноких наших земель, того можуть тільки здивувати ці претенсійні заяви. Не диво, що автору не удалось відповісти докладно на поставлені ним широкі питання, але за ними він не зробив і того малого, що міг і повинний був би зробити.

Книжка складається з вісьмох розділів; перший (с. 10—79) присвячений географічному огляду краю й присвячений головно фізичній географії — геологічній будові, воді й лісу; сей огляд — розуміється як компілятивний — випав занадто многословно, автор занадто зайшов в загальні геологічні питання і деталі, маючи собі провідників в сій справі в монографіях Гурова (Геологическое описание Полтав. губ.) і Докучаєва (Наши степи); огляд рік випав теж занадто многословно; інтересне спостереження, що ліси були найбільше розвинені на границях землі, не переведено ближше й не використано відповідно; рівнож автор не використав докладніше того матеріялу, який дають для заліснення старі мапи, ним студійовані — се було б інтересно, а то тепер автор здебільшого сумарично покликається на ті мапи. Означення території й границь Переяславщини коротке (с. 73—6), дуже поверховне, автор собі покликається попросту на попередні монографії, не входячи в аргументацію, не наводячи фактів. З тим же занадто легким трактуванням різних питань стрічаємось не раз і в загальні в сій розділі, як і в цілій книжці (напр. с. 53 про Снопород, с. 55 про турецькі назви в гідрографії etc.; деякі цитати можуть здивувати — напр. нотка 4 на с. 69 (про „турів або зубрів“ на Україні — Правительственный Вѣстникъ з 1896 р.).

Другий розділ призначений на історію колонізації (с. 80—116); автор старанно зібрав археологічний матеріял і зроблений ним перегляд має свою користь (с. 83—7), але огляд колонізації в історичних часах

дуже недокладний, автор, видко, цілком не обзнайомлений з багатьма з тих питань, про які говорять, відомости беруться з других рук (напр. для Кимеріян цитується Сольовйов, „Скитів більшість учених (Грім, Бергман, Гільфердінг (!)) уважають кочовниками арийського племені — с. 91; для готської справи автору служать джерелом Соловйов, Бестужев Рюмін, Арцибашев (с. 102), подібне з Гуннами і Аварами (с. 104—5). На с. 112 автор цитує в тексті Карамзіна, що виводив Сіверу з Болгарії, без жадних застережень, а на с. 114 читаємо без найменшої аргументації, без цитат, що давніші Роксолани у Арабів вже стають Руссами (с. 114). Конвенціональне значіння скитського типу в археології зовсім не пояснене у автора, і він собі без всяких застережень і пояснень наводить „характерні ознаки скитського життя“ з „скитських“ могил (с. 93).

Було-б невдячною працею вичисляти всі похибки в фактах, в методі, в формальній стороні праці. В III розділі (с. 117—20) автор займається слов'янською колонізацією в Переяславщині; найбільш нове тут — археологічний матеріял; звід його користний, хоч поділ, який автор зробив між „скитським“ і слов'янським археологічним матеріялом, ледви чи міг би кого задоволити, і матеріял сей подано без всякої системи. Далі автор вичисляє переяславські городища (с. 137—151), а потім переглядає історичну топографію; факти зведено досить повно, хоч по працях Максимовича і Голубовського (Печевґи) тут не багато можна було сказати нового; не одно могло-б бути сказано коротше, перенесено з текста в нотки, інакше аргументовано, але се незручність в визисканню й розкладу матеріялу повторяється і в інших розділах.

Розділ четвертий — промисел і торгівля (с. 202—267); головна хиба, що автор збирає тут відомости не з самої Переяславщини зазначеного часу, а в загальні з давньої України і з нізнійших часів, при тім є й похибки, і перестарілі відомости (напр. на с. 242—3), несподівані виводи (напр. на с. 250 — „незвичайно щасливе положення“ Переяславського князівства що до торговельних дорог).

Розділи V—VII (с. 278—448) присвячені зверхній, політичній історії, оповіданий дуже поверховно, без вирішення важнішого з поміж другорядного, при чім спеціально переяславська історія часто губить ся серед оповідання про Подніпрове взагалі, не кажучи вже, що ті питання, які тут насувають ся і які я вище зазначив, не знаходимо відповіді.

„Надаючи в їх порядку подій в полудневій Русі при кінці XII ст., мусимо доторкнутись (коснуть ся) питання: хто сидів князем в Переяславі, або кому належала ся земля по смерті Володимира Глібовича (с. 431) — ся фраза може бути характерним прикладом, як автор трактує історію

Переяславщини; а от взірць стиля: „Часті напади Половців на Переяславську землю примусили її правителів попиклувати ся про можливо ліпше уфортифікованне її головного міста — Переяславля. Дійсно в сей період збудовано навколо міста сильні стіни, а в середині — кам'яні будинки, церкви і ин. Особливо діяльно піклувалось коло прикрашення й уфортифіковання Переяславля духовенство: 1090 р. докінчено й посвящено церкву св. Михайла...“ (с. 301).

Ще слабша остання глава (с. 449—486) — про суспільний устрій і побут: факти взяті без різниці й з Переяславщини й з поза неї, є багато довільного, хибного. Слідами „громадсько-вічевого устрою“ виступають громадські землі XVIII в. цехи, бої навкулачки! (с. 466); в укладах на Переяслав автор бачить доказ „широкого розвою“ земського елемента (с. 452). Віче мало під собою суд і адміністрацію, доказ: переяславський тисяцький (іменований князем) брав участь в редакції Мономахового закона про відсотки (с. 455—6) etc.

Я певний, що книга д. Л. і в теперішнім своїм виді не буде безкористна; але ся користь не відповідає масі довголітньої праці, вложеної в сю книжку. Скільки знаємо, д. Ляскоронський вперше отсе виступив з більшою працею, хоч досить давно працює в українській історії й археології; цінячи в ній відданого науці й пильного робітника, не можемо не побажати щиро, аби він увільнився від тих методологічних браків, що були піднесені вище, й обдаровав нашу науку глибше й основнійше проробленими працями. *М. Грушевський.*

Хр. Лопаревъ — Опытъ толкованія нѣкоторыхъ мѣстъ въ памятникахъ древне-русской письменности (Журналъ Мин. Народ. Просвѣщенія, 1897, VI, с. 406—420).

Під сим титулом д. Лопарев подає три замітки. Перша вимаає з числа давних руських палігримів Попа Леонтія, згаданого в Подорожжі Добрині Ядрейковича: д. Л. доводить, що треба замість „попъ Русинъ“ читати „попъ Прусинъ“, себто з малоазійської Пруси (теп. Бруси). Доводи автора, як на мій погляд, не вистають на те, аби довести, що тут справді треба прийняти того „Прусина“, але вистають на те, щоб поставити знак запитання коло того руського палігрима.

В другій замітці автор доводить, що про Григорія, згаданого в посланії Клима Смолятича, нема ніякого натяку, мов би він був природженням Смолянином, і зв'язує його з печерським чудотворцем Григорієм. Одначе нема ніякого натяку й на те, щоб Григорій був Киянином, а протиставленне Григорію учених Киян навіть промовляло-б проти сієї гадки. Інтересне толкованне неясних слів Посланія про

київських книжників, що можуть „реши алфу не реку на 100 или 200 или 300, — и 400, а виту такоже“, що тут говорить ся про знанє по кілька соток грецьких слів на кожду букву альфabetу, — об'ясненне дуже дотенне, але з ним трудно погодити слова про Григорія, що він анав „алфу и виту, подобно и всю 24 словесь грамоту“ — щоб воно значило тоді?

В третій замітці автор застановляє ся над погодженнем новгородської звістки про приїзд в Новгород в 1186 р. цїсаря Олексія з виантійською звісткою про перебуванне на Руси в 1183—4 р. принца Олексія Комнена, внука Мануїла, і доводить, як і треба, що згаданий в Новгородській літописи цїсар був в дійсности тим принцом. *М. Г.*

Древне-русскій приходъ (Краткій очеркъ церковно-приходской жизни въ восточной Россіи до XVIII в. и въ Западной Россіи до XVII в.) А. Папкова, 1897.

Нарис, заголовок котрого ми власне виписали, друкував ся в 2, 3 і 4 прах за сей рік „Богословского Вѣстника“, що видає ся при Моск. Духовной Академіи. Се не перша праця д. Папкова. Він написав розвідку „Церковныя Братства“, видану в 1893 р. і нарис п. з. „Епоха преобразования западно-русскихъ церковныхъ братствъ (1586—1700 г.), що друкує ся тепер у названім вище журналі.

Сї праці показують, що автор інтересує ся парохіяльним житєм із того його боку, що доси оброблений мало, можна сказати, майже зовсім не оброблений в церковно-історичній науці: ми розуміємо церковно-громадський елемент, той елемент, ігнороване котрого тепер викликає ненормальні появи в житю і примушує нарід творити свої форми релігійно-громадського житя. Через те нарис д. Папкова має безперечне право на увагу з боку всякого інтелігентного чоловіка, що інтересує ся громадсько-побутовим ладом народного житя, в його минулому.

Подаємо коротко самий зміст нарису.

Жерело, звідки взято взірці для засновання всяких добровільних суспільних спілок, а значить і братських церковних, то „вільна“ громада. Ще в поганські часи житя Славян (балтійських) вона завела суспільну добродійність (годоване „божаків“, себто бідних — ст. 1—4). З появою християнства громадські основи творять парафію, діяльність котрої дуже широка і многобічна. Парафіяне самі будують церкви й манастирі (ст. 4—8), відділяють кустики ґрунтів на користь їм і на удержанне служби (8—10), вибирають духовних, уставляючи обошільні відносини „порядними записями“ (10—11), для відповідної управи

вибирають зпоміж себе довірених людей для орудування парафіяльними справами (12—16). Природно, що парафія стає юридично-призваною адміністративною одиницею, до котрої приладжують ся певні функції державної управи (16—18). В середині ся церковно-адміністративна громада показує ще більшу здатність жити і робити. При станових (головних) церквах на цвинтарях устроюють ся „трапези“ або „схожі хати“. Сюди сходять ся селяне в неділі для світських обряд і постанов не лише по церковним, але й по горожанським справам; сюди посилає кожне скривджене з жалобою народови, аби сказати про насильства, притиски і неправди (трапезні появи — ст. 18—21).

Коло церкви групує ся і старо-руська добродійність: шпиталі, „келиї для убогих“, убогі доми для підкинутих дітей; тут же є й народний банк — церковна каса, з котрої церковні старости з громадського дозволу видають позики без лихви. Про характер добродійности найкрасше свідчать „скудельниці“, себто окремі цвинтарі для подорожних і тих, що скінчили жите не своєю смертю. На ті цвинтарі в певні дні йдуть набожні люде з домовинами, одіжю і сорочками для мертвих, а з найближших церков і монастирів — процесії, і тут на „скудельницях“, відправляють загальну панахиду по сих бідних людях (31—25).

Серед такої многосторонньої діяльности чимало уваги дають і піклуванню про письменність і освіту (26—42).

За тим автор показує звичаї й порядки, що були на громадських празниках і пирах, як: складкові пири (42—47) і самосуд братства (47—49). 60—77 ст. свого нарису він посвячує оглядови західно-руських братств.

Ще в XII ст. в західній Русі, по свідощтву Інат. літописи, існують при церквах спілки, або братчини, що в пізнійших, XIII—XV ст., історичних документах називають ся „медовими братствами“ (ст. 60). При них засновують ся, — як і в східній Русі, — різні добродійні заклади (61). В порівнянню з східною Русію світські люде тут користують ся в ширших розмірах правом вибору єпископів, священників і інших членів церковної служби (61—63). Найкрасша ілюстрація широкого розвитку громадських основ у західній Русі — братства Литви, Волині й Галичини (тут автор розказує дуже коротко і далеко не докладно історію братств (64—77).

Отсе зміст нарису. Для пояснення того значіння, яке повинен був би мати нарис і яке сам автор бажав подати йому, треба вияснити ціль його. Се, на решті, зовсім не важко, бо автор у „додатку“ ясно формує її. „Отсе історична розвідка — каже він — іде до доказу того факту, що руські громадські основи, а не магдебурське право, як ду-

мають декотрі, було підвалиною для заведення скрізь на Русі церковних братств“ (ст. 78). Та треба завважати, що автор зовсім даремно допускає таку непотрібну отвертість з читачом. Діло в тім, що коли розглядати нарис власне з погляду ціли, до котрої він іде, то виходить дуже некористне для нарису вражінє: нарис у своїй будові показує свого рода льогічну шараду. Більшу половину його автор уживає на те, аби доказати, що „в глибоку давнину братства існували в землях Новгородських, Псковських, Московських, Полоцьких, у містах Владимирі, Угличу, Ярославлю, в сільських побуті тай у городян Білозерської країни, в країні Онезькій, у городян Устюзьких, у волостях Двінських і т. д. (55—56).“ І після того автор відразу переходить до історії західних братств. Чути прогалину, скок. Сполукою для автора служить тотожність громадських основ парафіяльного життя в західній і східній Русі. Та тоді треба було довести сю тотожність фактами. А вже-ж годі робити так, як се робить д. Папков. Науковий метод вимагає вказати хоч один, два, три факти, з котрих воно само собою виходило би. Се раз. А друге, трактувати церковно-парафіяльне жите за XI—XVII ст. в обох половинах Русі так, немов би громада росла й розвивала ся при зовсім тотожних історичних умовах — се значить розходити ся з історичною правдою. Ся тотожність церковно-парафіяльного життя могла бути лише в домонгольський і почасти в монгольський період. А потім жите в Моск. і Литовській Русі йде в протиних напрямках. У Московській Русі з настанєм у Москві політичного центра, громадська самоуправа в границях сільської громади росте, обороняє ся правительством з певних адміністративних і фискальних мотивів (як відомо, саму громадську організацію великоросійську виводили з державного впливу). В Литовській же Русі розвиток боярського стану давить громаду, так що в XVI ст. „вони вже стіснені в границях стін міських і показують иноді або слабі сліди давньої спільности з землею або лише далеку згадку про неї (Арх. Юго-Зап. Вс. ч. V, т. 1, Антонович, 14—15 ст.). Природно, що коли громадська основа „все більше й більше тіснена воєнним станом, віддаляла ся від маси селянства і ставала міщанським станом, тоді переменяла ся внутрішня самоуправа і самосуд громади“ (Ibidem, ст. 22).

Далі автор отожднює парафію східної і північної Русі з західно-руськими братствами. Але се не одно й те саме. Перша — поява споконвічна, первісна, другі — новіша (ми маємо на оці ті братства, про котрі розказує д. Папков на ст. 64—77, а не давні братчини¹⁾). Відносини між ними — відносини рода і відміни. Членами братств могли бути не всі парафіяне. З уставної грамоти, даної „кушнірському“ брат-

¹⁾ Річ се суперечна. *Ред.*

ству, видно, що можна було записати ся членом братства і, на бажане, виписати ся з нього, що можна було „вкунити ся“ в братство навіть на один день. „Есть ли бы который шляхтич, або дворянинъ а иншый обчый человек, неписанный до того братства их, пришол, хотечи братскую бесѣду межы ними мѣти и на день ку трупку их братскому ся вкунити... таковъ не маеть мѣстцемъ изгоржати...“ (Акты относ. къ истор. Южн. и Зап. Россія т. I, N. 102, ст. 1539).

Безперечно, що братства при своїм повстаню не творили ніяких нових юридичних і побутових норм, а користували ся набутими від минулих століть, не користували ся тим, що перше було добром усієї парафії, всього селянства. Але сієї звязи, сього спадку побутових норм життя і правових народних поглядів і не поясняє нарис д. Папкова.

Великою хибкою, що проходить увесь нарис, — що невикористано історичного метода викладу, що вимагає докладности й острії консеквенції в розкладі матеріалу, і коли б автор розглядав життя церковної громади по періодам, то вірніше освітив би її прояви. Особливо важний в сій справі період до-монгольський, котрого по нарисови нема. Сказавши про те, як громадські основи виробили у Славян поганські суспільні празники і добродійність, він зараз після того, під рубрикою „Засноває парафії в епоху християнську“, каже: „під впливом християнства увесь давній руський побут повинен був переродити ся. Храм Божий, як дім загальної молитви, притяг до себе всі суспільні сили; він виробив „парафію“, себто таку морально-настроєну суспільну одиницю, міцніше котрої не може бути серед людської суспільности, що вважає заспокоєні релігійно-церковних потреб найголовнішою своєю справою“ (ст. 4—5).

Очевидно, що автор перескочив бодай через ціле століття. В результаті вийшло, що, раз він зовсім не пояснив, як засновували ся у нас на Русі парафії, друге, надто ідеальними представив відносини громад до християнства в першу епоху його на Русі і, третє, нарешті, дуже слабо освітив земське значінє старо-руської церкви. Для перевірки наших слів, ми наведемо невеличкі справки по всім трьом пунктам.

З виписаної нами тиради, навіть при міцно розв'язаній фантазії важко взяти відомости для того, аби уявити собі образ повстання парафій. І якби читач зацікавив ся, то йому можна порадити обернути ся до праці Знамєнського „Приходское духовенство на Русі (Прав. Обзор. 1866, т. I). З нього читач побачить, що цвинтарі, громади видавали з себе колонії, по тодішньому — виставки; що побільшаючи ся через колонізацію і багатіючи, громада виробила свою волость і будувала церкви, бо без церковної самостійности горожанська була не повна і не мала у себе церкви значило чути себе ще не досить повнокровною громадою; що

виставка посилала від усієї громади чолобитну з громадськими післанцями до єпископа, просячи його відділити їх церкву від старої (станової) церкви, і що після згоди єпископа виставка вважала ся самостійною парафією¹⁾.

Ми згадали, що автор з'ідеалізував первісні відносини громади до християнства. Він думає, що як тільки появило ся християнство на Русі, то зараз-же притягло до себе всі суспільні сили і „виробило міцну морально-настроєну одиницю парафію“. Се не зовсім так. Говорити про християнський моральний настрій руського народу можна тільки, нехай від часу татарського ярма. А до того, себто цілих 1½ ст. можна навіть періодом християнізованя — нехай вільно буде так виразити ся — народу. Коли й можна в той період говорити про моральний настрій, то вже зовсім не народу, а окремих людей і при тому здебільшого з висших клас. З історії видно, що при суспільних народних злиднях, як голоди 1024, 1070 р., поганські основи дають себе чути, що волхви виступають доволі сміливо на сцену, проповідуючи, немов би причиною недостатку є жінки, що ховають у собі достаток. У літописи (Лавр. сп.) під 1070 р. читаємо: „бывши скудости в Ростовстѣй области, встаста два волхва от Ярославля, глаголюще, яковѣ свѣвѣ, кто обилье держит, и поидоша по Волзѣ. Кдѣ придут в погостѣ, ту же нарицаху лучшіѣ жены, глаголюще, яко си жито держат, а си мед, а си рыбы, а си скору. И привожаху к нима сестры своя, матере и жены своя; она же в мечтѣ прорѣзавше за плечем, вынимаста любо жито, любо рыбу, и убивашета многы жены“.

Дальше, правила митрополита Кирила II (1246—1280 р.) і особливо митрополита Максима (1283—1308 р.) дуже проречисто кажуть, що нарід навіть у кінці XIII ст. ще не прийняв християнських ідей. Пости не держано, дружив ся нарід поза церквою і без благословенства св'ященника, „по господскому приказанію, по мірскому приговору“.

Нам лишає ся ще навести справку про земське значінє старо-руської церкви, котрим вона так рідко визнає ся від сучасної бюрократичної. Діло в тім, що християнство при своїй появі застало на Русі в значній мірі розвинуту громаду. Лад її був не чисто-юридичний, договорний, а релігійно моральний, братський, де зовсім зильляті з собою і право і мораль. Через те суд громади, його догляд і власть розтягали ся на все життя кожного члена не тільки суспільне, але й приватне, на всю його моральну поведінку, бо по давньому погляду неправий винюк одного члена наводив гнів богів на всю громаду. Природно, що церква покористувала ся сим ладом для морального вихованя народу і через те

¹⁾ Се оперто на фактах з Великоросії. Ред.

не руйнувала громаду, але сама ввійшла в неї як нова моральна сила, перебравши від неї земський характер. Отся поява руського народного життя незвичайно важна по своєму значінню і вяснити її як слід, треба би найперше. Нею поясняє ся, як руський нарід із поганського перероджував ся в християнський. Юриличні акти свідчать, що громади накладали на своїх членів обовязки морального характера — не красти, злодійським манатєм не промишляти, по ночах не волочити ся, не пити (цікаво, що такий-же характер свобідного громадського самодисциплінования став основою устава Львівського братства. Див. Педагогія древ. братських школь в Труд. Київ. Д. Акад. 1870 г., VII, IX). Ним, земським характером, поясняє ся апокріфічний напрямок духовної просвіти старої Русі і питомий склад народного релігійного життя. Ним поясняє ся, нарешті і боротьба українських братств проти католицького впливу. Тут зекство виступило навіть проти своєї єрархії, що встигла ополачити ся, і винесло православіє певно на своїх плечах.

Але, неважаючи на все више виложене, по правді треба сказати, що крім показаних прогалин, нарис д. Папкова має чимало безперечних заслуг. Із них найголовніші — повне знаєнє літератури справи; живість викладу. Пройнятий пошаною до громадських основ народного права, автор з любовю стежить ватим, як ті основи викликають до життя і творять такі дуже гуманні суспільні заклади, як келії для убогих, божі доми для нешлюбних, скудельниці, дешевий кредит для заплати державних і земських податків. Він прекрасно показує на прикладі церковно-парафіяльного життя, як громадські основи — свобода особи, зрівноважена в громадї, права самоуправи й самосуда — розвивають смак і інтерес до суспільного життя, обставляють умовами здоровий, нормальний, народний розвиток, не калічений ніякими зверхними quasi-гуманними силуваниями, що в основі своїй ховають найбільше лихо — насильство особи і непризнанє її моральної доспілости, так проречисто доказаної всею минулою історією.

I. P.

Sredniowieczne biskupstwa kościoła wschodniego na Rusi i Litwie, przez X. Jana Fialka (Kwartalnik historyczny, 1896, s. 487—521, 1897, s. 1—63).

Під сим заголовком подав д. Фіялек простору студию в органі львівського історичного товариства з нагоди 300-літнього обходу унії. На вступі треба зробити авторови закид, що не використовував докладно літератури, згадаєм: „О началъ Галицкой и Литовской митрополіи и о первых тамошнихъ митрополитахъ по византійскимъ документальнымъ источникамъ XIV вѣка“, А. Павлова, Москва 1894 і „Галицкая митрополія, цер-

ковно-историческое изслѣдованіе И. Д. Тихомирова, Сиб., 1895, іх не використав автор, хоч вони дотикають тої самої теми, яку собі поставив д. Фіялек. Рівнож годить ся зазначити, що автор не завсїгди стоїть на становищі об'єктивного історика, але часто-густо представляє річ зі становища латинського священника. Свої виводи опер д. Фіялек головно на офіціальних документах царгородського патріархату і праці німця Гельцера п. з. „Beiträge zur russischen Kirchengeschichte aus griechischen Quellen“ (Zeitschrift für Kirchengeschichte XIII, 1892). Се загальні замітки, а тепер перейдїм до подробиць.

На вступі подає автор реєстр єпископств, що належали до київської митрополії, на підставі урядових документів царгородської церкви в другій половині XIII ст. Потім переходить д. Фіялек до заложеня галицької митрополії і присвячує сему питанню цілий розділ. Початок заложеня митрополії в Галичи кладе д. Фіялек на 1303 р. В тім отже годить ся він цілковито з проф. Павловим і д. Тихоміровим; сей останній кладе дату основаня гал. митроп. на 1302—1303 р. Новіша історіографія відсунула сю дату на початок XIV ст. і як, бачимо, автор пішов за тм напрямом, коли протинно попередні історики, що займали ся сим предметом були сеї гадки, що митрополію в Галичи засновано значно пізнійше. Відомости про галицьку єрархію в часів заснованя бере автор з грамоти Казимира Великого до царгородського патріарха р. 1370 в справі відновленя митрополії в Галичи і уважає сей реєстр митрополітів за цілком певний. Першим митрополітом в Галичи — в сїм реєстрі — був Нифонт, другим Петро. Сего Петра відріжняє д. Фіялек від київського митрополіта того самого імені і уважає іх за дві цілком окремі особи. Проф. Павлов протинно є тої гадки, що ігумен Петро, котрого вислав князь Юрий до Царгороду за благословенєм на митрополіта, став найперше галицьким, а через якийсь час й київським та усїєї Русі. По Петрі наступає Гавриїл, а потім Теодор. За перших сих митрополітів в Галичи крім імен майже нічого не знаємо. За заходами сучасного московського митрополіта Теогноста попав галицький митрополіт в залежність від него, а в 1347 р. внесено галицьку митрополію офіціально і прилучено до київської.

Небезпечнішою суперницею Москви на церковному поли була Литва, що також бажала за всяку ціну добути собі окрему митрополію. Що до часу заснованя литовської митрополії, то д. Фіялек іде слідом Гельцера і годить ся на рік 1300, який подає записка з XV столітя. Виравді — доказує автор — всі иньші рукописи Андрюїкового каталогу грецьких єпископств подають згідно рік 6800, себто 1292 р. по Хр., але з огляду, що патріархом в той час не був іще Іоан XIII Гліка, котрого називають без виїмки всі записки, лише Атаназій — 1289—1293,

вдруге 1302—1309, а між тим (1294—1302) Іоан XII, проте більше імовірно має за собою прийняте помилки писарів в даті, як в переписанню цілком иньшого імени патріарха. З'ідентифіковане Іоана XII і Іоана XIII Гліки походить на думку автора з сеї причини, що перші звістки про литовських митрополітів маємо доперва з часів сього останнього патріарха. Проф. Павлов навпаки доказує в своїй праці, що митрополію на Литві засновано таки за патріархованя Іоана Гліки (1315—1320). За рік заснованя сеї митрополії вважає він рік 1317, бо маємо звістку, що сього року був у Царгороді литовський митрополіт. Про сього першого литовського митрополіта та про долю самої митрополії в найближшій часі по її початку не відомо нам нічо, а маємо лише звістки про Теофіла, що його усунув московський митрополіт Теогност і до смерті Теогноста († 1353 р.) литовська митрополія майже не існувала.

Оповідни історію Теодорита, автор переходить до історії змагань Литовських князів і заснованя осібної митрополії для їх земель після того, як митрополіти від часу свого фактичного переселеня в Москву стали попірати політику московських князів і в тій цілі використовували своє становище.

На домаганя Ольгерда висвятив патріарх Філотей в р. 1354 для литовської Русі на митрополіта Романа, не зважаючи на Алексія тільки що поставленого ним на митрополіта київського і цілої Русі. Між новими митрополітами повстав зараз спір про Київ, бо хто мав його в своїх руках, той уважавсь митрополітом цілої Русі. Сему змаганю обох митрополітів про границі своїх митрополій положив кінець в р. 1355 патріарший синод признавши Алексія митрополітом київським і цілої Русі, а до литовської митрополії прилучено ще пять епархий скасованої недавно галицької митрополії. Проф. Павлов є тої гадки, що Романови дістав ся лише Володимир, Луцк і Холм. Заохочений сим успіхом забажав Роман загорнути ще й Київ та Брянськ під свою власть і сю останню епархию признав йому навіть патріарх. Та смерть Романа в р. 1362 закінчила спори, а Алексієви удало ся привернути єдність митрополії. Але могучий Ольгерд хотів доконче увільнити ся від залежности в церковних справах від Москви і позбути ся від її впливу. По п'ятнадцятилітніх його заходах висвячено в Царгороді ще за життя Алексія в р. 1376. Кипріяна на митрополіта київського і цілої Русі з правом наступства по Алексію. По смерті Алексія дійсно став Кипріян митрополітом цілої Русі, переніс ся до Москви і литовська митрополія знову втратила фактично свою самостійність.

За прикладом Литви пішла й Польща; вона рівно-ж бажала мати у себе свого митрополіта. Се відновлене галицької митрополії перевів

в дійсність польський король Казимир, з тих самих причин, що й Литва. Він звертає ся до патріарха і ставить сю kwestію відразу на вістрію мечя: або Галичина дістане окремого митрополіта, або він наверне Русинів на латинство. Патріарх був отже приневольний вдоволити оправданому бажаню короля і висвятити єго кандидата Антонія. Так в р. 1371 одержала галицька Русь свого митрополіта, котрому дістали ся холмське, туровське, перемишльське і володимирське єпископства. Однак відновлене галицької митрополії і діяльність Антонія не були милі сучасному папі, що бажав сю частину Русі загорнути для себе. Ворожі руській церкві змаганя латинників проявляють ся в часі угорського панованя по смерті Казимира. Про митрополіта Антонія з виїмкою звістки з р. 1375 та що єго діяльність була дуже хосенна, не знаємо більше нічого, але мабуть жив він іще в р. 1391, бо в тім році дістав монах Симеон припоручене з Царгорода, аби по смерті галицького пастиря обняв заряд церкви. По Антонію рекомендовав король Ягайло зі своєї сторони лупького єпископа Івана на митрополіта. Хоч королівський кандидат, завдяки заходам Кипріяна, не одержав патріаршого благословеня, але в дійсности кермував він до р. 1397 справами галицької митрополії. Патріарх не знісив митрополії в Галичині, але й не допустив до її обсадження з огляду на Кипріяна, бо до него з початку яко до литовського митрополіта належали й галицькі епархії, а також з огляду на великого князя литовського, що грозив зірванем зв'язи руської церкви з Царгородом. Таким робом галицька митрополія не лише стратила свою самостійність, а навіть до 1593 р. не мала власного єпископа.

Вкінці обговорює автор остатній розділ київської митрополії в XV ст. та тогочасні єпископства на Русі і Литві. Кипріян був першим митрополітом „київсько-галицьким і всея Русі“ на гадку д. Фіялка (пр. проф. Павлов дійшов до иньших виводів в своїй праці), але заразом останнім митрополітом „київсько-московським і всея Русі“. Справді можна позавидіти Кипріянови енергії та зручності, що зумів получить під своєю зверхністю цілу Русь і рівночасно згодитись з трома володарями. Треба однак єму признати, що дбав про добро церкви і свою паству та совісно сповняв свої обовязки. Добрі відносини між Кипріяном та Витовтом пояснює д. Фіялек нахилом першого до унії на підставі листу патріарха в сій справі до Кипріяна і короля Ягайла, але ся гадка дуже проблематичної вартости.

Початок змагань Польщі до церковної унії кладе автор цілком справедливо на рік політичної унії Польщі з Литвою себто на рік 1386. Польща вставила сю точку до своєї програми і від сего часу прямувала вона консеквентно до витиченої мети. Однак заходи Ягайла в справі унії не мали бажаного успіху у патріарха.

За наслідника Кипріяна Фотія привернув вел. кн. Витовт литовську митрополію до життя, а митрополітом став Григорій Цамвлак. Григорія висвятили місцеві митрополіти самі без затвердження патріарха і цесаря. В тім часі належали до литовської митрополії отсі епархії: полоцька, чернігівська, луцька, володимирська, перемишська, смоленська, холмська і туровська, а митрополіча столиця була в Києві. В факті вибору митрополита самими єпископами добачує д. Фіялек крок в перед до унії, але-ж самі сї єпископи виразно вастерігають ся від подібних інсинуацій, а навпаки потверджують свою єдність з грецькою церквою. На бажанє Витовта і польського короля їздив Цамвлак в справі унії на Констанцький собор, але місія ся не повела ся, бо в той час в самій латинській церкві був розстрій. На другий рік по смерті Цамвлака († 1419 р.) утратила литовська митрополія самостійність, бо вел. кн. литовський погодив ся з Фотієм і сей правив нею до смерті († 1431).

Змаганя литовських князів до унії знайшли, по думці д. Ф., попере те в Царгороді, де панував Іван VII (VIII) (1425—1448), прьклонник унії. Там висвячено отже Гарасима, кандидата кн. Свидригайла, а по єго смерті накинено Ізидора. Ізидор публично прийняв унію, але за те утратив свою митрополію. Московські єпископи висвятили в 1448 на митрополита Йону, і його признав митрополитом і кор. Казимир. Короткими увагами про се кінчить свою працю автор.

П. Г.

Полное собрание русских летописей изданное по высочайшему повелѣнію археографическою комиссією, т. XI — летописный сборникъ именуемый Патріаршею или Никоповскою летописью, Спб., 1897, VII + 254, 4°.

Сей том обіймає роки 1362—1424, текст виданий на підставі тих самих кодексів, що й два попередні томи, з додатком кодекса т. зв. Древняго Летописца (XVII в.), виданого при кінці XVIII в., його ужито до рецензії й доповнення текста збірника. Метод видання звістий з попередніх томів; можна тільки пожаловати, що виданє посуваєть ся так помалу: попередній том вийшов ще 1885 р., а для закінчення сього збірника (вже неприступного в його давнім виданню з р. 1767—92) ще треба буде кілька томів.

М. Г.

Collectanea ex archivo collegii juridici — Archiwum komisji prawniczej, t. V, Краків, 1897, с. 574.

Сей новий том Архива правничої комісії Краківської Академії наук містить в собі кілька осібних документів або збірок; для нас більш інтересним можуть бути: поданий Б. Уляновским звід польських правних актів з XV в. (Najdawniejszy układ systematyczny prawa polskiego,

далі видрукована ним „Самбірська комісія“ — акт, уложений комісарами, висланими 1698 р. для вислідження причин, чому самбірська економія дає малі доходи коронному скарбу; тут є дещо інтересне з історично-побутового погляду. З передмови довідуємось, що сей акт автор виняв із збірки Львівського університету, він заповідає дальші студії над Самбірською економією, та дивно, що вчисляючи виданє досі для історії сїєї економії, очевидно не знає ані ревізії 1566 р., виданої в І томі Жерел до історії України-Руси, ані цікавих витягів з інвентаря 1568 р., поданих проф. Лівиченком в його звістній праці з внутрішньої історії Галичини XV в., не кажучи за незмірно важні материяли в російських архивах. Далі зазначимо: акти до судівництва по німецькому праву XV в. з Люблина і найдавнішу судову книгу мійського суду в Бечу (1398 р.), подані тимже д. Уляновским. Др. Рольни подав такси 1633 року на чужоземські товари, їх дві: перша — краківська обіймає товари „венецькі, генуезькі, фльоренські, лукські, сукна, річи шкотські і крамарські, швабські полотна“, металічні вироби і вина, друга — львівська — східні товари: „турецькі і волоські“. Обидві такси дуже інтересні для історії культури і побуту; краківська видана за тогочасним друком, львівська — з актів Львівського краєвого архива; зауважу ще, що в числі львівських комісарів бачимо і Адама Киселя, подкоморія чернігівського.

М. Г.

Акты, издаваемые Виленскою Комиссією для рабора древнихъ актовъ, т. XXI: Акты Гродненскаго земскаго суда, Вильно, 1894, ст. XXIII+418, 4°; т. XXII: Акты Слонимскаго земскаго суда, 1895, ст. LXIV+471; т. XXIII: Акты Холмскаго земскаго суда, 1896, ст. CCXIV + 399 + 2 табл.

У XXI-ому томі Виленських актів видані цілком три актові книги Гродненського земського суда, за час від 1555 до 1588 рр. і таким робом сей том продовжує XVII т. тихже „Актив“, виданого у 1890 р. що містить три перші що до часу актові книги Гродненського земського суда (1539—1548 рр.). Виданє актів таким способом, як се зроблено в згаданім висше томі, і як найчастійше практикує ся Виленською Археографічною Комісією, т. є. печатанє цілком актових і иньших книг, що зберігають ся в Виленськїм Центральнім Архиві, доволі наручно Комісії; такий спосіб виданя простійший і лекший в порівнаню до того, який практикує ся н. пр. Київською археографічною комісією, де акти добирають ся в певній системі й порядку і вибирають ся не лише з різних актових книг одного архива, але з різних бібліотек і архівів. А про те і сей виленський спосіб виданя має свою вагу, бо дає цілу купу всяких документів, що належать до певного місця й часу.

Безперечно, записи земського суда за чотири роки, маючи чимало різnorodности по своєму змісту, можуть дати ясний образ побуту тодішньої литовсько-руської суспільности, її звичаїв і обичаїв, її складових частин; можуть, нарешті, дати поняття про юридичні відносини й погляди того часу, про саму судову процедуру й т. п. Тут, у виданих актах, історик найде подробиці для історичного образа, подробиці побуту суспільного і домашнього, — без ясної уяви котрих не можливе і ясне розуміння історичних подій. Тут, серед многоти різних актів, иноді навіть нікчемних по змісту, може найти інтересний матеріал і юрист-історик, і археолог, і філолог.

У переднім слові до актів XXI т. поміщена стаття Ф. Добрянського, де поясняє ся декотрі риси суспільного побуту Литви в XVI ст., на скільки вони відбили ся в документах тому Актів, що ми розглядаємо. Автор показує суспільний і правний стан різних груп тодішньої суспільности — бояр, землян, Татар, Жидів. Бояре, н. пр. що були колись в Русі західній і східній наблизшими княжими порадниками, чинили вислу упривілебовану туземну класу в Західній Русі й Литві, в XVI ст. під впливом польських порядків, як видно з виданих документів, страшили давнійше значіння, стали станом середнім або навіть нижчим, людьми бідними, „уналими“, що стояли близько до селян, часто навіть своячили ся з ними. В той же час земляне або шляхтичі — по більшій частині власники великих земель з захожих Поляків, — жили самовільно, часто не хотіли навіть піддавати ся земському судови і признавати Литовський Статут, а домагали ся для суда над собою окремих комісій, що були визначувані королями і т. п. В кінці тома, так як і в усіх иньших томах; додані докладні показники імен особистих і географічних і річей.

У XXII т. Актів напечатано дальше окремі актові книги, що зберігають ся в Виленськiм Центральнiм Архiвi. В сiм томі поміщені цілком три найдавніші книги земського суда Слонiмського повіта від 1556 до 1571 рр. Видані документи дають багатий матеріал для побутової історії Слонiмського повіта, що займав південно-східний закуток теперішньої Гродненської губернії: він зразу входив у склад Троцького повіта, а в половині XVI ст. був відділений в самостійний адміністративно-судовий округ, центром котрого було місто Слонiм. Окрім місцевого характеру, видані акти важні взагалі для історичної науки. В початку актів поміщена стаття К. Снитка, зложена на підставі виданих у сiм томі документів. В ній автор показує устрій і порядок судової процедури земського суда, тай розбирає зміст декотрих інтересніших документів, розділяючи їх на категорії. Всі документи він ділить на два ряди: 1) ґрунтові акти і 2) заяви, процеси і судові присуди. До перших документів належать: заповіти, записи дарові, продажні, заставні, вінові,

роздільні, уступочні, мирові, мінові, довірні й т. п. До другого ряду документів належать судові акти і присуди в родинних і господарських справах різних обивателів Слонiмського повіта й т. п.

XXIII т. Виленських актів се продовжене виданого в 1892 р. XIX т., він містить документи холмських судових книг від 1604 до 1691 р. Відмінно від двох попередних по порядку томів (XXI і XXII), в сiм XXIII т. актові книги, що зберігають ся в Виленськiм Центральнiм Архiвi, видані не всі на куну, а з вибором документів. Хоч в актах Холмського Гродського суда незвичайно багато інтересного матеріала, бо захоплюваний ними час (XVII ст.) був дуже важний в історії Польщі й Русі, але з сего достатку матеріалів вибрані й видані лише тоті документи, що так чи сяк доторкають ся релігійної унії, заведеної в 1596 р. З огляду, що в 1896 р. сповнило ся тристолітє заведення унії, Виленська Археографічна Комісія, видаючи в тім році XXIII-ий том своїх Актів і маючи на увазі урочисте святковане і похвали унії в Австрійській Русі, бажала показати унію другим боком на основі документів старої Польщі, що зберігають ся в Виленськiм Архiвi. Таким чином сей XXIII т. Актів є немов би ювілейне видане, тільки не в користь унії. Видані документи проречисто говорять нам про унію, чим вона була в очах сучасників, якими способами вона заводила ся на Русі серед спокон-віку православних, характеризують людей, що просто або посередно брали участь в тодішній релігійно-політичній боротьбі, показують учинки і моральний стан репрезентантів як православної так і католицької церкви.

Перед актами напечатана чимала стаття В. Площанського про релігійні відносини Холмщини XVII ст. На підставі виданих актів автор говорить про управу російської Холмсько-Белзької єпархії, докладно спинає ся на особі кожного єпископа, на підставі різних печатних жерел подає біографії кожного з них, говорить про холмський жіночий монастир, про православні школи й маєтки холмської катедрі православної, а потім уніятської. Дальше подають ся звістки про римсько-католицьке духовенство Холмщини XVII ст., вичисляють ся католицькі єпископи, вказують ся способи їх удержання, говорить ся про римсько-католицьке чернецтво, про десятину, котру брало католицьке духовенство від православних і уніятів; нарешті вказує ся на декотрі ріжниці Холмських соймиків 1636—1681 рр. що належать до унії.

До книги додано два літографовані листи з факсімілями підписей декотрих визначних людей Холмщини, що виступають в виданих актах XXIII-ого тома.

Ю. С.

К. Харламповичъ. Острожская православная школа, историко-критическій очеркъ (Кіевская Старина, 1897, V і VI, стор. 177—207, 363--388).

Отся гарна і старанно написана монографія показує нам наглядно, як мало певного ми знаємо про такий факт, переважний в історії нашої освіти, як засноване, програма, діяльність і упадок православної школи в Острові, котрої існуванє звязано з іменем славного князя Константина Василя Острожського. Не вважаючи на досить багату літературу посвячену сій справі, позитивні її здобутки дуже малі. Д. Харлампович не дає нових матеріалів; його праця в головному — звід і критична перевірка думок висказаних доси в літературі і сю задачу він виповнив дуже добре. Можна дивувати ся ріжнородности та суперечности тих думок. Одні кладуть заснованє сеї школи на 1498 р., другі на 1554—1564, 1580 а то й на 90-і роки 16-го віку. Одні вважають її академією, немов би університетом, иньші середньою школою, а є й такі, що не признають її програми висшої над звичайну низшу школу. Так само нема згоди й на те, хто були вчителі в тій школі, коли і чого вчили, коли і чому вона підупала і коли була зовсім закрита.

Д. Харлампович розложив свою історично-критичну працю на чотири розділи. В першій він розглядає питанє, коли і з яких причин була заснована острожська школа і, відкинувши всі відмінні здогади, зупиняєть ся на тім, що ся школа була заснована при кінци 70-тих років 16-го віку, що вже існувала в 1580 р., що її діяльність була тісно звязана з діяльністю острожської друкарні заснованої рівночасно з нею і що на заснованє обох мав рішучий вплив докір єзуїта Окарги, висказаний 1577 р. в книзі „O jedności kościoła Bożego“, що серед Русинів „wszystka nauka upadła, a popi zehłopieli y nigdy z nich takiey iakiey trzeba pociechy owce mieć nie mogą. A gdy kacerstwo nastanie, bronie się pasterze nie mogą, ani umieją, ani owiec od błędow wybawieć mogą“.

В другім розділі автор збиває думку тих, що бачуть в острожській школі дійсну академію, і другу думку, немов то се була проста низша школа і доказує, що се була по тодішньому „школа наук визволених“, де вчили церковно-словянської, грецької і латинської мови. Годі заперечити, що задля браку позитивних і докладних документів автору дуже часто приходило ся конструувати собі свідощтва при помочи відповідного інтерпретованя коротеньких та побіжних згадок або натяків у сучасних чи троха пізніших писанях, а то вдовольати ся навіть посередними доказами per negationem противних думок. Певна річ, на разі мусимо вдовольити ся й тим, а авторові докази, особливо на те, що острож-

ська школа не була ніякою академією, нас зовсім не можуть переконати. Чим вона була на ділі, що давала сучасній руській суспільности, се може нам вияснити тільки публікація незвісних доси документів. Треба бажати, щоби публікація Сангушківського архіву як найшвидше дійшла до того часу; коли судити по багатві матеріялу опублікованого доси з архіву Острожських, то можна надіятися вельми багатого жинва і для історії сеї школи.

Вельми вбогий на позитивні факти й третій розділ, де автор зводить до купи все, що ми знаємо про зверхню історію острожської школи. Вона розвивала ся добре, тай то по здогадам, ледво 10 років. Уже в 1590 р. Острожський жалує ся на брак учителів. Учені Греки Кирило Лукаріс і протосінгел Никифор не багато помогли до її піддвиження. Коло 1603 р. Острожський носив ся мабуть з думкою перемінити її справді на академію, та швидко потім він умер. По его смерті ми не маємо ніяких позитивних звісток про сю школу. Коли вона й існувала за життя Константинового сина Януша Острожського, що хоч сам католик, шанував грецький обряд і любив руську народність, то впала певно по его смерті, коли Острог перейшов у руки завзятої католички Анни-Альойзи Острожської, що заснувала тут і багато обдарувала єзуїтську колегію.

Найцінніший в праці д. Харламповича четвертий розділ, де він зводить до купи і перевіряє критично звістки про вчителів і учепиків сеї школи і загалом про всіх виднійших людей, що громадили ся довкола Острожського і помагали піддержувати православіє та двигали руське письменство. Маємо тут такі нариси про Герасима Смотрицького, Кирила Лукаріса, Никифора протосінгела, Йова Киягиницького, безіменного „Клирика острожской церкви“, також незвісного ближше „пресвитера Василя“, котрого Стебельський називає Зураським деканом (Dwa wielkie światła II, 115 — д. Харлампович не добачивши сего місця сумніває ся, чи Василій був духовним, ст. 380), Дамяна Наливайка, Христофора Філлалета (Бронського), Лятоса, монаха Киприяпа, Андрія Римшу і ще кількох звісних тільки з назв. Кінчить ся монографія бажанєм, щоби була написана повна монографія про кн. Острожського, при чому автор виступає против обвинувачень, які авели на сего славного князя Костомарів, Куліш, Студинський й ин.

Відаючи повне признає старанности автора в збираню матеріялів і его критичній обережливости, поправимо тут одну його помилку: він ідентифікує А. Брікнера, Поляка, професора берлінського університету з небіжчиком Брікнером, російським Німцем, істориком.

I. Фр.

Н. И. Петровъ — Слѣды древней Никитской церкви въ Кіевѣ (Археол. Извѣстія и Замѣтки, 1897, N. VII—VIII, 221—225).

Під час каналізаційних робіт в Києві на В. Житомирській вулиці в 1897 р. знайдено було сліди якогось будинка (цегла) десь з XVI віку, дошки від могили й деякі побутові речі передтатарського періода. Може бути, що тут була кам'яна церква й в одній з аркасоп було когось поховано, але церква отся погоріла (бо речі з бронзи розтопили ся), ще давно, може в передтатарський же період а потім її поправлено було цеглою може XVI в.

О скільки можна судити по місцевості, то се не була замісцева церква, вона була в обсягу старого міста. З протестації Станіслава Судковського (1616 р.) ми знаємо, що існувала церква св. Микити, але до 1616 розвалила ся. Д. Петров вважає можливим локалізувати сю церкву на місці висше занотованої знаходки. Будову, сліди якої знайдено на В. Житомирській вулиці, було поправлено цеглою XVI в. себ то, виходить, вона ще існувала в XVI в.; з церквей сього віку не можемо ми локалізувати церков: Здвиженської, Спаської, св. Микити, але з отсіх трох для двох перших можно знайти більш відповідне місце, й таким робом лишає ся церков св. Микити. З другого боку, з протестації 1616 р. ми дознаєм ся, що церков св. Микити мала свій власний ґрунт, а в таким разі ледви вона існувала в центрі старого міста Києва, де було й без того досить церков, певно відомих нам, з їх землями. На підставі отсіх двох здогадів, автор для церкви св. Микити призначає місцевість на сучасній В. Житомирській вулиці. *О. Г-ий.*

Іосифъ Шумлянскій, рускій єпископъ Львовскій отъ г. 1667 до г. 1708. Біографическій начеркъ съ портретомъ. Написалъ Исидоръ Шараневичъ. (Відбитка Временика Ставропигійскаго Института на р. 1897), Льв., 1896.

„Осип Шумлянскій — безперечно один із найзамітніших, або, як то кажуть, цікавих людей в рускій історії XII в.“ справедливо пише автор найновішої праці про него, якої заголовок виписано висше. Друкована первісно в „Временику“ Ставропигійскім вона призначена для широкої публіки. Значить, з гори вже був, так сказати, подиктований їй популярний і патріотичний характер. Та про те, пишучи сю статю, шан. професор зумів придати їй також чималий науковий інтерес, влітаючи в оповіданє деякі нові факти, доси не визискані науково, по части відшукані крпн. Петрушевичем і опубліковані в єго Сводній літописи, а по части без сумніву відкриті самим проф. Шараневичем.

Щоби зрозуміти провідну думку проф. Шараневича, ми дозволимо собі троха докладнійше поговорити про особу і діяльність Шумлянського.

Чим був єпископ Осип Шумлянскій? На се, мовив би хто, просте питанє, можна дати кілька суперечних відповідей. Чи він був Русин чи Поляк? Проф. Шараневич відповість без сумніву, що Русин і подасть нам його докладну генеалогію та викаже чимало його ближних і дальших свояків, що займали високі уряди в рускій церкві в XVII віці, значить, стояли в рядах Русинів на тім полі, що тоді містило в собі майже все національне житє Русинів. Та з другого боку ми бачимо, як він разом з Поляками ходить бити козаків і руйнувати Україну, бере участь в поході Яна Казимира та Чарнецького за Дніпро, в тім поході, що по словам польського історика А. Ролле, зруйнував Україну гірш Батия та всіх Гирейів, — і здобуває собі королівське признанє в тім братобійчій поході. Він подає польському королеви плян, як звінечити православнє і сам при королівській помочи бере ся виконати сей плян, і виконує його безоглядно ломаючи все те, в чім сяк або так проявляло себе національне житє Русинів. Значить, який же він Русин?

Чи він православний? І так і ні. Зразу православний, він в молодости переходить на унію, та потім на ново приймає православнє на те тільки, щоби його підкопати, одягаєть ся ним як маскою і носить сю маску 32 роки, поки в кінці знов не перейшов на унію з разу тайно, потім явно, і не потяг за собою всю свою дієцезію. Чи він релігійний чоловік? Може яко єпископ він умів бути й богомільним, та в його діяльності ми не бачимо ані крихти того, що називаєть ся релігійністю в чоловіді, пошанованя для якогось висшого ладу, для моралі, для ідеалу. Він наскрізь польський державник, яркий розцвіт того типу людей, яким в часі Хмельниччини був Адам Кисіль, що то його запорожці схарактеризували влучним словом: у него руські кости поросли польським мясом. Супроти польської державної ідеї для Шумлянського нічим були огляди приязни, вдячности, моральности, віри, характеру. Признавши потрібним звінечити православнє в Польщі, він уживав для осягненя сеї ціли всяких способів, на які може зважити ся тільки дуже широке сумління. Ми не вагаючи ся назвемо його польським Валленродом на руськім єпископській престолі і на умотивованє сеї назви наведемо ось які факти.

Шумлянскій уніят переходить на православнє з тим виразним пляном, щоби зробити ся православним єпископом і знищити православнє. Ставши єпископом, він зараз же (1677 р.) обертаєть ся до папського нунція заявляючи, що готов прийняти унію, і подаючи ціллий плян її за-

провадження. Хоча прихильник унії, він не прибув д. 24 січня 1680 р. на скликавий королем до Люблина з'їзд уніятів і православних для переговорів про віру, щоби не будити супроти себе більшого недовіря православних. В р. 1681 він приймає на ново унію, та держить се в тайні ще цілих 19 років; як потайний уніят він виконує довгі роки зверхність над православним духовенством і вимагає собі послуху як для православного єпископа; як уніят він обіймає уряд „адміністратора київської митрополії“ утворений умисно на те, щоби задля неприсутности київського правосл. митрополіта в границях Польщі (він жив у Києві, що від 1686 р. належав до Росії) берегти інтереси і безпеченство православних у Польщі; як потайний уніят він випрошує собі у короля титул архімандрита правосл. Києво-печерського монастиря, щоби користувати ся його богатими добрами. Давно принявши унію, він „съ удивительнымъ безстыдствомъ“, як каже історик (В. Б. Антоновичъ, Монографія, I, 297), вдає з себе православного, запевнює про своє православіє константинопольського патріарха і російський уряд. Відсеіла цікавих до цитованої тут праці Антоновича, безперечно найкращої з усього, що було досі написано про Шумлянського, і до документів опублікованих в Архиві Югозап. Росії ч. I, т. IV, щоби поповнили отсей катальог фактів валленродизму Шумлянського цілою купою деталей із його внутрішньої політики, себто завідування підвладною йому церквою, а приведу ще лиш кілька фактів, що можуть ближше характеризувати його як чоловіка і політика. Як потайний уніят він просить православного патріарха московського відновити стародавню галицьку митрополію і зробити його митрополітом незалежним від київського, а залежним тільки від моск. патріарха (Наук. Сборн. Гал. р. Матиці 1868, стор. 82–85; Киевская Старина 1891, т. XXXIII, стор. 347). По смерті свого найвірнішого протектора, короля Яна Собеского, Шумлянський перший кидає каменем на його пам'ять і в листах до київського митрополіта та боярина Шереметьєва пише: „Умер король, умерла і унія; я яко-м бил неотмінно православним церкви святой сином, так естем і неотмінно в православіі смятом воставити“ (Величко, Літопись III, 389). За два роки потім Шумлянський явно переходить на унію і штурмом розбиває ставропігійську церкву у Львові! Дуже цікаві факти „дипломатичних“ зносин Шумлянського з Дорошенком і Мазепою подає проф. Шараневич (ст. 11); з них ми довідуємо ся, що власне в ту пору, коли Шумлянський просив московського патріарха поставити його галицьким митрополітом, він силкував ся підбунтувати гетьмана Мазепу до розриву з Москвою і готов був навіть перебраний за купця їхати до Чигириня, щоби побалакати з ним устно.

Як бачимо, фігура дуже інтерна не тільки для історика, але й для психолога. Який склад думок і чуття мусів бути у того чоловіка, коли після такого життя і такого поступовання він у своїм заповіті поперед усього дякує Божу за те, „że mię na tym dostojenstwie cerkwie św. niegodnego postawił, w życiu moim łaskami y dobrodzieystwy hoynie tyle razy udarował y przez wszystkiek wiek moy in omnipotenti umbra manus suae w różnych okaziach y niebezpieczeństwach protexit me, nec unquam delectavit inimicos meos super me“. Міцкевичів Валленрод є простим тектуровим, мельодраматичним героєм супроти сего дійсного польського Валленрода, що ціле життя, силетене зі зради, дволичности та фарисейства міг закінчити — подякою Божу за те, що щастив йому весь час аж до кінця. А яку оригінальну релігійність виявляє далі його „протестація“ в справі віри! „Protestuję się y oświadczam, że w wierze professiey moiey żyję, żyć y umierać mocno postanawiam; w wierze tey, za którą święci Apostołowie, Męczenicy poumierali; w wierze tey, w ktorey po doczesnym pożyciu do nieba są przeniesieni Bazili Wielki, Hrehory Nazianzeński, Jan Złotousty, Athanazy y inni święci Boży; w wierze tey, która ma w sobie zgodę powszechną, miłość y iedność chrześciańską starożytną Oyców świętych z cerkwią świętą wschodnią a cerkwią św. zachodnią“ (Наук. Сборн. Матиці 1868, стор. 88). І се писав чоловік, що був вибраний на православного єпископа і яко православний (про око людське) урядував мало що не 30 літ! Правда, ворухить ся щось мов голос сумління в його душі і відзиваєть ся в його заповіті в формі страху перед смертю та судом божим. „Daie się winnym, ingemisco tanquam reus“; — читаємо в заповіті. „Święci Boży Patronowie moi, ktorym zawsze przez życie moie w opiekę i osobliwą oddawałem się protectią, stawcie się mi w on czas straszny rozłączenia się ciała mego z duszą patronami, aby za wielmożną protectią waszą nie mógł mi nieprzyjaciel duszny szkodzić, a Bóg y Pan moy przez zasługi y przyczynę waszą nie pamiętał na grzechy moie, ale

Confutatis maledictis,
Flammis acribus addictis,
Vocet me cum benedictis.

Він бажає, щоби його поховано „absque omni pompa, przy iako nauwiększey jednak duchownych, zakonników, ubogich, kalek liczbie“; своїх свояків просить, „aby tak grzeszną duszę moją modłami y iałmużnami ratowali“; про те саме просить і підвладне йому духовенство, висловляючи надію, що хоча „lugere desinent, meminisse perseverabunt“. І кінчить знов виявленем передсмертною тривоги: „Biorę sobie teraz przy zdrowym umyśle on czas ostateczny y straszny, rozstania się ciała

z duszą termin... supplikuję gorąco do Boga żalując za wszelkie grzechy moje, aby na on czas ostateczny y straszny, kiedy już siły, duchy śmiertelne we mnie pasować się a zmysły ustawać będą, kiedy śmiertelność barwę z ciała zdzierać będzie, był miłościw duszy moiej... Niech terazniejszy akt skruchy y żalu mego za grzechy będzie mi w on straszliwy godziny śmierci moment peccatorum remissio". Raz y raz йому насувають ся на тяжку куплету знаменитого гимну „Dies irae, dies illa“, в котрому сильнійше ніж де инде висказав ся той жах смерти середньовікового людства, тривога душі, що бачила в Бозі страшного суддю і местики і почувала себе перед ним безмірно, непростиго винуватою.

В такім світлі виявляють нам фігуру Шумлянського історичні документи і його власні признання. Якжеж змалював її проф. Шараневич у своїй праці? Се буде видно з її змісту. На стор. 5 (початковій) своїй праці подає проф. Ш. відомости про вроджене, герб (Корчак) і рідню Шумлянського. На стор. 6 зібрано відомости про його стан маєтковий і піднесено не без певного вдоволення, що „був то отже шляхтич, а по смерти своїх родичів маючий пан... мав розгалужені знайомости, особливо між шляхтою“, а все се здобуло йому „численний засобъ политическо церковныхъ пріятелей и приверженцевъ“. Не знати на якій основі подає проф. Шар. число людей, що вибрали Шумлянського на єпископа; мало їх бути „коло 5000 шляхти і 300 осіб із духовенства“. Др. Лісевич, що описав боротьбу Шумлянського з Свистельницьким за єпископство на підставі архівних жерел (Dr. Zygmunt Lisiewicz, Walka o biskupstwo, Lwów 1888, стор. 4) не подає ніякого числа, та цитує сучасний акт, де сказано, що коли еп. Винницький як адміністратор дієцезії в церкві св. Юра запротестував проти вибору Шумлянського, його сторонники вийшли з церкви, пішли до приватної хати і там вибрали Шумлянського. В загалі сей вибір мусів бути доконаний без великої паради, коли його противник Свистельницький позиваючи Шумлянського перед королівським судом поперед усього закидав йому неважність вибору, „бо сей не відбував ся в урядовім місці“, а сам проф. Шараневич в иньшій своїй праці (Patryarchat wschodni, 122) подає, що перший вибір Шумлянського на єпископа доконаний був у Галичі, та також не вказує жерела, відки взяв ту відомість.

Проф. Шараневич дивуєть ся, що Шумлянський, вибраний в початку 1667 р. на єпископа, аж 22 червня того року дістає від скитського ігумена свідочтво моральности, потім постригує ся в монахи і аж 21 жовтня висвячуєть ся на священика. Справді дивно, та може би слід було подати читачам дещо на пояснене сего факту.

Проф. Шараневич підносить хоробрість Шумлянського в війську „в війні, що велась між Москвою і Польщею за Україну“ (ст. 7) і цитує ще кількох достойників руської церкви, що були первісно вояками „и богатырили или подвигами отличались“, на доказ, що в тім не було „нічого дивного“. Коли се був такий звичай у Польщі, то варто би знати імена тих латинських єпископів та аббатів, що були вояками і в протягу одного року від коней та шабель перейшли до мітри та пасторалу.

Проф. Шараневич подає на тім місці характеристику Шумлянського. Се був „як то черты предстоящего портрета доказовали бы“, чоловік молодий, енергічний, непосидючий і відважний до авантюричости, веселий, рухливий, смілий, говіркий, при тім амбітний, душею відданий інтересам польської Річи посполитої, а при тім і руської народности і східньої церкви“ (ст. 7). Яким способом міг проф. Шараневич усе те вичитати з рисів портрета Шумлянського, се трудно зрозуміти.

А хоча історичні свідочтва в деякій мірі й виправдують таку характеристику, то все таки дещо в ній рішучо не вірне. Бо чим наипр. виявив Шумлянський свою прихильність до руської народности, навіть хоч би і в такім шляхетським розуміню, яке було у Кисіля? Проф. Шараневич не доказує сего ані однісіньким фактом тай ми такого факту не знаємо. Ще гірше стоїть справа з його прихильністю до східної церкви. Проф. Шараневич умисно не розріжнює тут православія від унії, бо огидлива гра, яку Шумлянський провадив між сими двома паростями „східної церкви“ занадто вже ясна кождому. Сам проф. Шараневич зазначає, що швидко по виборі Шумлянського на православного єпископа дехто підозрівав у него прихильність до унії, та не входить в те, чи було в тих підозрінях зерно правди (що правда, в иньшій місці він констатує, що вже 1677 р. себто десять літ по своїм виборі Шумл. перший раз присягає на унію, значить, мусів і вперед бути до неї схильний), а тільки додає, що унія була тоді значно розширена в Польщі. На стор. 8 проф. Шар. говорить коротенько про труднощі, які мав Шумл. з висвяченням на єпископа, на стор. 9 про напад Шумлянського на святий Юр і побите та обраване єпископа Винницького, про боротьбу з Свистельницьким і процес з Винницьким; на стор. 10 про побіду Шумл. при королі Собеськім, при тім сказано, що король тільки „задля старости київського митрополіта Нелюбовича-Тукальського“ зробив Шумлянського адміністратором київської митрополії, немов би й не було того факту, що митрополіт мусів жити за границями своєї єпархії. Старістю митрополіта пояснює проф. Шар. також відданє Шумлянському київо-печерської архимандрії, котрої добра Городок і Обарів

він виарендував зразу своїй братови, а потім волинському каштелянови Ледуховському, а його спадкоємці не тільки почали притискати підданих і руйнували маєтності (*poddani aggravantur, bona desolantur* — нині Шумлянський у заповіті), але почали зовсім явно присвоювати їх собі, так що приходило ся ревіндікувати їх судовою дорогою. Про се арештою проф. Шар. не згадує, відсилаючи цікавих до тексту заповіту.

„Утвердивши ся на своїм становищі — нині проф. Шар. — Шумлянський розвиває дальше свої пляни, відбуває публичні служби і сповнює давно повзяті наміри, вказані обставинами, що так а не инакше зложили ся, або піддані йому його протектором королем“ (стор. 10). Проф. Шар. не говорить, які се були пляни і наміри і характеризує нам дальше (стор. 11) Шумлянського як дипломата, оповідаючи про його проби перетягти Дорошенка а потім Мазену на бік Польщі. В загалі проф. Шар. радить нам бачити в Шум. „аж до самої його смерти того, ким він був і виявляв себе за молоду: дипломата, вояка і єпископа“. Се певна річ, тільки шкода, що пр. Шар. показує нам дипломата і вояка (стор. 12, 13), а єпископа майже зовсім ні. Для проф. Шар. важне те, що Петро В. бувши у Львові кілька разів відвідував Шумлянського і він бачить в тім жерело пізнішої політики сего єпископа, що в часі боротьби між Лещинським і Августом II. „сильно держав ся партії Августа II, а тим самим і Петра В.“ Сей факт дає проф. Шараневичеві привід до радісної рефлексії: „Туть кончилось українофільство Шумлянського, которому далъ онъ выразъ въ знаномъ сочиненіи на гетьмана Самойловича, ибо Украина долгій часъ имѣла ажъ трехъ гетьмановъ: московского, польского и турецкого“ (стор. 12—13). Признаємось, отсе реченє для нас цілком незрозуміле. „Українофільство Шумлянського!“ Де і коли проявив сей польський державник щось таке, що можна би бодай *per nefas* назвати українофільством! Проф. Шараневич покликаєть ся на „знає сочиненіє“ Шумлянського на гетьмана Самойловича. Нова загадка. Про яке „сочиненіє“ думає тут шан. професор? Коли про ту віршу Шумлянського на Самойловича, про яку згадує Величко (Літопись, II, 536), то хібаж вона знана? Величко приводить із неї три куплети, з яких можна вирозуміти хіба те, що Шумлянський докоряв тут Самойловичеві за те, що сей не позволив козакам разом з Поляками іти на Татар. Ніякого українофільства не видно там ані сліду, противно, видно хіба польонофільство; автор вірші іронізує над Самойловичем, що юнаки-Поляки і без него побили Татар. Може бути, що в дальших куплетах вірші, котра по словам Величка була дуже довга, були якісь українофільські вискази і коли вони знані проф. Шараневичеві, то ми бажали-б дуже, щоб він познайомив з ними й ширшу громаду.

Із єпископської діяльності Шумлянського вичислює проф. Шараневич заснованє „Метрики“, себто реєстр всіх висвячених священників, що провадять ся й до нині в св. Юрі, висвячуванє священників і об'їзди єпархії, дбанє про монастирі і про пільги для євїтського духовенства та дбанє про єпископські добра (стор. 13—16). Все те в представленю проф. Шар. факти нічим не звязані з загальною політикою Шумлянського; що сей єпископ, ще яко православний (про око!) прогонював щиро православних священників із парафій та морив по тюрмах, щоби дати місце своїм прихильникам (гл. Антоновичъ, Монографіи I, 297), про се нема згадки; що він велів відбирати з правосл. церков антимінси посьвячені правосл. митрополітом, плював на них і топтав їх, а сам давав церквам инші (Антоновичъ, *ibid.*), про се також проф. Шар. не згадує. За те він з правдивим зворушенєм підносить, що „въ загалѣ мяловалъ и любилъ Шумл. своихъ родныхъ и старался радо для нихъ о вліятельннхъ становища, именно церковныхъ высокихъ степеней“ (14). Певна річ, у старій Польщі навіть се було заслугою, та в теперішніх часах се зоветь ся по просту непотизмом, а невеличкі проби сеї семейної чесноти, якими Поляки пробували пописати ся перед очима ширшого євїта, злобули їм дуже неприємні компліменти, а то й ще дещо гірше. Заслугою Шумлянського вважає проф. Шар. і те, що в своїй „Метриці“ упоминав руське духовенство, аби посилало своїх силів до шкіл (стор. 15). Певно, се гарна річ. та свою дбайливість про просєвіту був би Шум. далеко більше виявив закладаючи бодай одну таку школу, але сего він не зробив, хоч видавав багато грошей на закупуванє золотих та срібних прикрас, коней, меблів, повозів, навіть на засновуванє друкарень, коли йому треба було підкопати твердо православу Ставропігію, або на рестаурацію церков та монастирів.

Найважпійшим фактом урядованя Шумлянського по думці проф. Шар. було приняте унії, „що від того часу по нинішній день удержала ся на Гал. Руси“. Чи тільки для того се було таке важне? Проф. Шар. сумнівно вичислює дати, коли і де Шумл. тричі присягав на унію, але чому він се робив аж тричі і що зробив між одною і другою присягою, се лишаєть ся незвісним читачеві. Проф. Шар. говорить докладнійше тільки про один спосіб „підготовлюваня“ унії перед 1700 роком — ограничуванє свободи правосл. монахів, що „тисячами ходили по краю“. Шумл. „старался прекратити“ їх „свободу и самовольку“ і „привязати ихъ къ постояннымъ мѣстамъ“, бо вони були „готовы разойтись въ разные стороны за границу съ небезпечною для Польщи агитацією, если бы имъ зъ горы накинено унію“ (стор. 17). Нам здаєть ся, що вийшовши за границу Польщі ті монахи перестали-б бути для неї небезпечні; далеко небезпечнійші були вони в краю, несучи „небезпечну агітацію“ від

села до села, очевидно, коли-б було можна доказати, що їх справді було так багато і що вони справді займалися якою небудь агітацією окрім заохоти православних, щоби держалися своєї віри.

На стор. 18 - 19 доходить проф. Шар. до обговорення вельми дразливої справи, що є правдивим ключем для в'яснення його становища, занятого в тій праці. Ся справа -- боротьба Шумлянського зі Ставропігією, що скінчила ся побідою Шумл. і переходом Ставропігії на унію. Проф. Шар. очевидно був заклопотаний тим, як має в'яснити читачам сю нещільну справу. Як сеніор Ставропігії він почував, що Шумл. був найтяжшим ворогом сеї інституції; яко уніят він не рад би кидати за се каменем на Шумлянського. Злосливе і незаконне підкопуванє Ставропігії через закладанє власних друкарень в Уневі і у Львові він називає делікатно дипломатичною штукою, та про те відібране одної часті братського майна (дому педалеко Успенської церкви) він і сам мусить назвати „подступнимъ выманеніємъ“ (стор. 19). При всім тім проф. Шар. очевидячки вагаєть ся, як назвати отсю боротьбу єпископа з брацтвом: раз він називає її вельми делікатно „преніємъ“ (т. є. зовсім академічною диспутою), а другий раз надто вже грубо „дракою“ (т. є. бійкою на вукачки), що тягла ся цілих 7 років.

Проф. Шар. признає, що „дипломатичні“ (ми би сказали розбійницькі) пориви і забаганки не покидали Шумлянського до самої смерті, та рівночасно він цитує один факт, як горячо Шумл. упоминав ся за кривдою одного сьвященника побитого панськими пахолками (стор. 20). Проф. Шар. бачить в тім доказ „теплого спочутя для незавидної долі руського духовенства“ (стор. 19). Доказна сила сего факту могла-б бути належно оцінена аж тоді, як би його сконфронтовано з такими на пр. фактами, як арестованє в Коломиї Василянна Гедеона Струса, котрого Шумл. велів закувати в ланцюхи, держав три дні в хаті прикованого до стола а потім віз із собою до Львова, в день прикованого до воза, а в ночі або держачи його під возом на стужі, або де небудь у хліві, як на пр. у Герославичах, де той бідолаха пробув пять день у хліві між псами, прикований одним ланцюхом за ший, а другим оперезаний (Lisiewicz, op. cit. 10), як побите і обрабованє жінок Березовського і Кропивницького в Крилосі (ibid.), як пораненє багато духовних при нападі Шумл. на св. Юр (ibid. 15), врешті як пригуду з о. Ловецьким із Підгаєць, котру д. Лісевич ось як оповідає на підставі актів: О. Ловецький, парох Підгаєць, мав велике поважанє в цілій околиці. Він був прихильник Свистельницького. Довідавши ся про се Шумлянський заїхав до Підгаєць ніби на візитацію. Не надіючися лиха спросив Ловецький сусіднє духовенство і прийняв єпископа як найкраще, погостив його і виводив аж за місто. „Шумлянський був троха підпитий, то й не вмів

укривати свою нехить до о. Л. так, як по тверезому. Тож коли о. Л. просив у него благословенства і хотів вертати до міста, єпископ велів йому сідати на коня і їхати з собою. Парох не міг сісти на коня і сперечав ся, за се розгніваний Шумлянський велів своїм людям всадити його на сідло а потім скинути. Ловецький падаючи з коня зломав собі карк, а до простертого на землі мав ще Шумл. стріляти з пістолета (ibid. 26—27). А таких фактів було чимало, див. ще Описаніє Кієво-Софійського Собора 206 і 212, Lisiewicz, loc. cit. 25 (зневаженє Шумлянським Свистельницького в Галичі в церкві підчас служби божої), 27 (напад і обрабованє Дрогомирецького), 30 (новий, дворазовий напад на Свистельницького).

Кіичать проф. Шар. свою працю звісткою про смерть і похорон Шумлянського і висказує свій остаточний суд про него, прилучуючи ся до слів короля Собєского, котрий в однім своїм листі писав про Шумлянського, що він був „усе на своїм місці, а часто навіть знаменитий“. Від себе додає проф. Шар. тільки одно: надає Шумлянському почесну назву „мужа-патріота“. Розумієть ся, коли Шумлянський був патріот по серцю проф. Шараневича, то ми не маємо нічого против того. Та тільки для осягненя своєї мети — піднести Шумлянського до ранги сучасного руського патріота прийшлось проф. Шараневичеві окупити ся досить дорогою ціною. Він добровільно зрік ся користувати ся для своєї праці жерелами православними (Архивъ ЮЗР., капітальна праця Антоновича і иньші) і латино-польськими (Лісевич), бо ж не можемо допустити, щоби ті праці і виданя були шан. професору незвісні. Він добровільно ампутував своє оповіданє, промовчучи найважнійші факти з життя і діяльности Шумлянського, добровільно і навмисно позбавив ті факти, які прийняв у свій текст, всякого внутрішнього звязку, вистерігав ся дати їм яке небудь освітленє. Він оповідає щиросердечно та з вдволенєм такі факти, що обурюють наше моральне почутє, а не підносять таких, котрі би справді могли показати Шумлянського в користнійшій сьвітлі (дещо такого піднесено, хоч може без належної критики, в мойї статі про Шумлянського і єго Метрику, див. Кієвская Старина 1891, т. XXXIII, 337—362 і т. XXXIV, 1—21).

Про те ми не хочемо відмовляти праці проф. Шараневича деякої вартости. Вона цінна поперед усього тим, що докидає чимало нових деталів до того, що ми доси знали про Шумлянського. І так докладним розслідженєм родових і маєткових відносин Шумлянського заткав проф. Шар. раз на завсїгди рота тим, хто підозрівав у Шумлянського самі тільки користолюбні мотиви діяльности, даючи віру єго сучасним противникам, що в одній судовій протестації назвали його „hominem impro-

sessionatum et vagabundum“.*) Уперве в статі проф. Шар. довідуємося також про пактованє Шумл. в Дорошенком і Мазеною дещо більше, ніж в у Костомарова (Мазепа и Мазепинцы, 55—64), а також про два процеси за державну зраду, які виточені були Шумлянському в Польщі за політичні інтриги (стор. 11), хоча, на жаль, проф. Шар. не подає жерел, в відки черпає ті свої відомости (стор. 11). В усякім разі ся невеличка праця, написана більше для популярної, ніж для чисто наукової ціли, буде користна й для науки.

Др. Іван Франко.

Michał Rolle — Ateny Wołyńskie, szkic z dziejów oświaty w Polsce, Льв., 1898, стор. 397 (відбитка з Przewodnik'a Naukow'ogo i Literack'ogo).

Книжка містить історію кременецької школи, написану автором на підставі жерел бібліотеки ім. Оссолінських, Ягайлонської, а передовсім на підставі паперів Чацького, переховані в музею Чарторийських в Кракові. Свою працю попереджає автор коротеньким поглядом на історію освіти Руси поділивши її дуже оригінально на 5 періодів: перший починає ся за Володимира Великого і сягає до приходу єзуїтів на Русь 1612 р., другий обіймає час до заснованя едукативної комісії (1776 р.), третій кінчить ся з отворенєм кременецької школи 1805 р., четвертий — се час її істнованя, а в кінці п'ятий, ще не замкнений, тягне ся до нині.

Просвіта на Руси в останніх роках Польщі і перших по її розборі була дуже не велика і зі справозданя Чацького з р. 1805 видно, що в тім році випадав на Волині оден ученик на 226 голов людности взагалі, а на 4817 селян; на Поділю 1 ученик на 281 голов взагалі, а на 12.003 селян; а на Україні 1 ученик на 965 голов взагалі, а 18338 селян. То й не дивниця, що освіченійша суспільність в часах так невідрадних для просвіти приняла з певним ентузіязмом реформи Александра I на поли народного шкільництва. Почала ся горячкова праця над укладанєм плянів і засад загального вихованя. До попередніх університетів в Москві і Дорпаті прибувають нові в Харкові, Казани, Петербурзі та Вільні. Сему останньому університетови були піддані всі школи на Волині, Поділю і в Київщині, а візитатором всіх тих шкіл іменовано Чацького. Автор в цілій своїй праці малює дуже симпатичними красками стать сего в кождім разі незвичайного ученого, правника, економіста, історика і діяча, а при тім горячого польського патріота.

*) Проф. Шар. дав переклад довільний: „провозгласили его негодяемъ и забіякою“ (стор. 9).

Новий візитатор шкіл, разом з Коллонтаєм укладають плян заложеня нової середньої школи на Волині, раз тому, що Волинь не мала такої школи, а друге, що хотіли вони заложити таку школу, де би могла молодіж не лишень учити ся, але і готовити ся до публичного горожанського життя. Найкрасшим місцем до заложеня як раз такої школи признали вони Кременець і то з ріжних причин, передовсім однак тому, що стоїть він близько границі. В круг наук кременецької школи мали вийти і в значній часті вийшли: клясичні і нові язики, література, історія, географія, право, математика, фізика, практична механіка, природничі науки, хемія, а крім того мали там отворити ся курси для огородництва, рільництва, фельчерів, ветеринарів, народних учителів і гувернанток. Чацькому удало ся розбудити публичну жертволюбність і згромадити потрібні фонди на основанє згаданої школи, котра дійсно була 10/X 1805 дуже сьвяточно відкрита і в одній річи названа „твердинею народу і слави вікономною святинею“. Для сеї школи Чацький дуже старає ся придбати найздібнійших професорів і згромадити як найбогатші засоби до науки, а всі его пляни підпирають згаданий вже Коллонтай і могучий впливами у царя князь Чарторийський.

В дальших частинах праці знакомить нас автор дуже широко з професорами, її науковими творами, шкільними підручниками, фондами, пляном наук, шкільними святами та забавами. Богато місця присвячує автор дуже цікавій стипендії лікаря Лернета і інституції студентських судів, що мали вправляти молодіж до публичного життя.

По смерті Чацького в лютім 1813 р. розвивала ся кременецька школа, переіменована в лицей, але все ще вірна традиціям свого основателя, дуже гарно дальше, — коли одначе польська заверуха в 1831 пірвала за собою і деяких її вихованців — правительство, що й так гляділо на неї, яко на розсадник небезпечного польського духа, школу розв'язало, а всі фонди, бібліотеку і инші наукові засоби передало київському університетови. Історія долі останніх кременецьких професорів, дати що до вивезених з Кременця наукових збірок, полеміка з проф. Будановим та Шульгиним обіймають останні глави сеї праці, в усякім разі цікавої, завдяки багатому і сьвіжому матеріалу. В провідні гадки й освітленне, дане автором, не входимо.

С. Гл.

Указатель церковно-археологического музея при киевской духовной академии, составилъ Н. И. Петровъ, К. 1897 р., 292 ст.

Церковно-археологічний музей при київській духовній академії склав ся переважно з приватних жертв і тепер налічує в собі 24.893

річи. По кількості та важності річей, які він містить в собі, київський церковно-археологічний музей займає дуже поважне місце серед російських музеїв. Над придбанням та упорядкуванням його найбільше і навіть — можна сказати — єдине потрудився проф. київської академії М. Петров, що й довів його до сьогочасного стану. Зміст його по останньому показчику, складається з 12 розділів: 1) стародавні історичні речі, переважно поганські, 2) архітектурні моделі та малюнки, різбарські дошки та зразки акварелів, гравюр і літографій, 3) Муравєвська колекція старинностей та сьвятинь, 4) приналежності християнської служби божої та обрядів, 5) ікони, образки та хрестики, 6) Філаретівська (колишня Сорокінська) колекція образів, 7) картини та портрети, 8) статуї, 9) пам'ятки медальєрської штуки: монети, медалі та т. ін., 10) зразки письма і друку, 11) бібліотека музею, 12) Леонардівська колекція.

Як видно вже з сего загального змісту, поділ річей в музеї не дуже систематичний, але се залежало в значній мірі від браку місця в помешканню музею та практичних цілей в розміщенню всіх річей.

Поодинокі археологічні рідкості, що містяться у музеї, не будемо тут наводити через їх велику кількість і відсилаємо тих ш. читачів, що зацікавлять ся сим, до самого показчика. *О. Л.*

Списокъ дворянъ, внесенихъ въ дворянскую родословную книгу Подольской губернии. Изд. Подольскаго Дворянскаго Депутатскаго собранія. Камень-Под., 1897, 4°, ст. XXX+356.

Назване виданне має бути підручною книжкою як для урядових інституцій так і для приватних людей, а про те книжка може мати значіння і для історика для справок про теперішні шляхетські роди. Як звичайно, в сій книжці всі шляхетські роди розділені на 6 відділів, з яких кождий відділ записаний в окрему частину книги: в першу частину записані роди шляхтичів іменованих або дійсних, у другу — шляхта військова, в третю роди шляхетства придбаного на службі цивільній або через наданне декотрих російських ордерів; у четверту частину звичайно записують ся заграничні роди, але таких у Подільській губ. нема; в п'яту частину записані роди, визначені титулами (князі, графи, барони), в шесту старі благородні шляхетські роди. Всіх шляхетських родів у Подільській губ. є по виданій книзі 2304, з них у першій частині записано 822, в другій 197, в третій 198, в п'ятій 12 і шестій 1075. Для улегшення користання, до книги додано загальний альфабетний показчик усіх шляхетських родів. *Ю. С.*

Н. М. Мендельсонъ — Къ повѣрѣямъ о св. Касьянѣ (Этнографическое Обзорѣніе, 1897, N 1, ст. 1—22).

Досі мало зроблено в науці для аналізу апокрифічної фігури св. Касіяна й її генеалогії, а через те, здається, не буде зайвим занотувати деякі гадки автора в вище згаданій статі, хоч треба сказати наперед, що не во всіми його аналогіями і паралелями можна згодитись.

Зібравши до купи подробиці з різних апокрифічних оповідань, можна скласти такий загальний образ: Касіян сидить на стільці нерухомо, він має довгі вії, що досягають йому до колін, і через те нічого не може бачити, лише 28 лютого в переступний рік Касіян підіймає їх і дивить ся на сьвіт Божий, але усе гине під його поглядом. Іноді його вважають за пекельного воротаря і йому лише раз в 4 роки Біг дозволяє відпочинути. Цікаві відносини Касіяна до чортів: на одному варіанті він без устанку бє молотом чортів, на другому чорти його бють, але у всякім разі на 28 лютого дає ся відпочинок.

В деяких подробицях життя Касіяна нагадує бл. Феостірікта. Касіян родив ся „по сновидѣнію... во младенчестве украдоша его дѣмони... отнесоша во своя жилища и воспиташа его...“ се нагадує нам дуже відомий і росповсюднений мотив про відмінок: чорти піднімають немовля й узятую дитину виховують у себе. Далі апокриф оповідає, як чорти — а з ними і Касіян — перешкаджали св. Василю відправляти службу Божу, як сьвятий знайшов Касіяна, вдарив його хрестом і на чолі К. стала відзнака хреста. Після того чорти відцурали ся від нього; Касіян ходив по вулицям і не зміг балакати по людськи, лише після молитви св. Василя „отверзе ему Богъ языкъ“. Касіян вивчив ся читати і писати, а потім був навіть єпископом. Отсе вихованне між чортами нагадують д. М—у Феостірікта, а дивна відміна, що стала ся потім з Касіяном образи Хрістофора й Варвара, поганьців, що повернули ся в християнство.

День св. Касіяна буває лише раз на чотири роки, й народня фантазія хотіла знайти wyjaснення отсеу дивному факту: по досить розповсюдненому і відомому оповіданню — се кара Вожа Касіяну за те, що він не поміг в біді людині, чи — по білоруському варіанту — за те, що він підпалив вуса Івану Хрестителю. Касіян має на все шкодливі впливи, як свідчать про се народні епітети до його імені, прислів'я, приказки: Касіян на худобу подивить ся — худоба гине, на дерево — дерево сохне, Касіян на людей — людям важко etc. В звязку з сим стоїть, певно, і той факт, що Касіяну сьвяткують четвертки — три на рік. Четверток взагалі день недобрый, нещасливий, в той день нечиста сила має, в порівнянню, більш сили робити зло. В великий четверток

мерці не лякають ся молитви, ладану чи хреста, ще більш мавки в четверток на Зелені свята, а отсі два дні також присвячені Касіяну.

Д. М. нагадує ще дві паралелі до демонологічної фігури Касіяна. Довгі вії, що досягають до колін, до землі й не дозволяють дивитись на світ Божий ми бачимо у Вія й у Шолудивого Буняка. З другого боку удари молоту, що мають не останню роль в деяких варіантах, автор ставить в звязок з пережитками вірувань в велитнів, закованих в ланцюги. Амїран — грузїнської легенди, Артавазд — армянської, Шидар — персїдської — приковані великими ланцюгами, й ланцюги отсі все лиже чи гризе собака; щоб ланцюги не порвали ся таким чином й велитні не вийшли на світ Божий, ковалі чи в великий четверток, чи при кінці року, чи під неділю — бють молотом по ковалу. В українській легенді залізнї ланцюги, якими сковано чорта, що їх все гризе, знов поновляють ся на Великдень, як зцівають „Христос воскрес“. О. Г—ий.

Очерки народной жизни (1862 годъ) М. Чалого (Кіевская Старина 1897, VI, 484—512, VII і VIII 1—52).

Статя М. Чалого розпадає ся на дві частини. Перша обіймає характеристику народного життя на Україні в 60 тих роках, друга частина — мепьша дає ради і показує, як брати ся до просвіти народа, як її належито повести проти польонїзаційних змагань.

Автор починає з уваг над релігійним життям, над ненормальними відносинами духовенства до народа.

Одєн духовний журнал сказав, що святищенники — то найбільші товариші простолюдина, д. Чалий каже, що то все неправда. Противно, святищенник відсуває ся від народу як найдальше. Чи є бодай один такий примір, де би святищенник збирав або пісні, казки народні, або описав жите народа¹⁾. Він того життя не розуміє, він відокремлений від народа хітським муром. А всему тому винні школи, де виховують святищенників; треба їх зреформувати, а тоді будуть добрі провідники народа.

Дальше застановляє ся д. Чалий над громадською управою. Ті журнали, що виступали остро проти відданя самоуправи громадам, яко головний закид подали, що там нічого иншого не буде, як сварки і бійки. Автор перечить і оповідає про нараду громади, котрої був свідком. Нарешті д. Ч. висловляє уваги над забавами молодіжи.

Другою точкою в „Очеркахъ“ є: „Паны, жиды и хлопцы“ — автор ударяє на спідку пана і Жида та на жидівський виєиск; коло того обер-

¹⁾ Розумієть ся, того автор хіба не розуміє буквально, бо міг і в К. Старині бачити етнографічні матеріали святищенників.

таєть ся й III розділ — „Арендари и плантаторы“. Тут виказує автор яка се шкода, що наші люде не беруть ся самі закладати крамниць. Замість них роблять се Жиди. Вони беруть не так гроші за свої товари, як радше провадять торгівлю заміну. За горівку і иньші річи беруть у селянина по найбільшій часті збіже, котре мужик дає Жидови найдешевше, а Жид на тім дуже заробляє. Наколи знов наша людина возьме ся закладати крамницю, або торгівлю горівкою й иньшими напитками, то або сама без поради не зможе добре діла попровадити, або ніхто до того селянина не піде купувати.

В четвертїм розділі доторкає ся д. Чалий найважнійшої точки народного життя, а то шкіл. До 1862 р. були на Україні самі церковні школи, і то більше на папері, як істновали в дійсности. „Епархіальныя Вѣдомости“ подали в 1861 р., що церковних шкіл у Київській губернії є 1029. Число поважне, се правда, але як опісля переконали ся, то більша половина не істнувала зовсім, а в другій половині учили дітїй вислужені солдати, що і сами на нічїм не розуміли ся. Тож міністерство освіти було спонукане до закладаня власних шкіл. Що за крик піднесли тоді святищенники, на чолї котрих стояв крайній ретроград, неприятель простого народа, митрополит Арсеній. Сей митрополит удавсь наперед до синода, аби він вислав делегата по губерніях для оглядин церковних шкіл, і аби сказав, що міністерство не потребує своїх шкіл закладати. Що то за штуки не вироблялись тоді! Позичали дітїй з міністерських шкіл, перевозили їх з одного села до другого, і тим способом делегат сконстатував добрий стан церковних шкіл. А як по варварськи поводитись часом святищенники з учителями поставленими міністерством.

Закінчує автор жаданням від правительства, аби старалось зміднити „руський“ елемент на Україні, супроти змагань Поляків, на котрих д. Чалий в своїй статї сильно нападає, та проєктом бурс по містах, де-би виховувались селянські дітї і приготовлювались до гімназії.

М. Глиц.

В. Ястребовъ — Свадебные обрядовые хлѣбы въ Малороссіи (Київська Старина 1897, XI, ст. 281—288).

Ся статя д. Ястребова була вже друквана в паризькій часописи: *Revue des traditions populaires* 1895 і обговорена в „Записках“ т. XI (бібл.). Тепер повторена вона в Київській Старині з дуже малими змінами. На вступі наводить автор уступ (з газети По морю и суши) з оповідає про бурлаків, що живуть у „невінчаній губернії“, без церковного вінчання: весільний обряд обмежений тільки до обрядового хлїба і благословеня родичів; автор вказує на сей факт на доказ великого ритуаль-

ного значення хліба. Інші відміни цілком незначні. Згадати треба також, що до французького видання додані були ілюстрації — 3 фотографії ритуальних хлібів; в київськїх їх, на жаль, нема. I—а.

Т. Осадчий — Образованные земледельцы въ Южной Руси, К., 1887, стор. III+60°.

В Росії після знесення кріпацтва, найбільш протягом 70—80-х років, з'явився новий рух: часто інтелігентні люде кидають службу, посади по містах, ідуть в села для того, аби власними руками обробляти землю. Причини сьому — з одного боку незадоволення сучасним суспільним устроєм, а з другого — деякі чисто моральні дисципліни, напр., толстовщина, що вимагають від своїх прихильників фізичної праці на самого себе, і хліборобську працю уважають за найбільш відповідну для морального спокою. В російській пресі часто можна надібати звістки про такі „колонії культурних людей“. Але дуже рідко сї колонії існують довго, ширяться і розвиваються, — навпаки, частіше вони розпадаються і інтелігенти розходяться, зневірившись в тому, на що поклали такі великі надії. Справді, трудно „культурному“ чоловікови, чоловікови міста, що звик жити за готові гроші, ходити коло всіх тих дрібниць, які мають велику вагу в життю хлібороба. Тай потреби його далеко більші, ніж потреби звичайного хлібороба-селянина, і земля не може задовольнити своїм доходом всіх тих потреб. Все се такі причини, що не сприяють розвитку інтелігентних хліборобських колоній, хоч рух інтелігенції в села, до хліборобської праці, явище дуже симпатичне і могло-б стати ся вельми користним задля запровадження здобутків і придбань культури поміж народ; в справі хліборобській воно могло-б допомогти селянам від екстензивного способу господарювання перейти до інтензивного, а се підняло-б народний добробит.

Автор брошури, заголовок якої наведено в горі, з власного досьвіду хоче дати деякі поради тим інтелігентним людам, що бажали-б осістись на землі і стати хліборобами. Становище таких інтелігентів, як каже д. Осадчий, вельми прикре; спочатку і селяне-сусіди, і інтелігентні верстви дивлять ся на їх з погордою, з недовірем, — і багато їм треба перетерпіти лиха, заким стануть на власні ноги. Щоб осістись, треба попередити за все мати свою землю; як лічить д. Осадчий, для задоволення всіх потреб інтелігентного чоловіка треба не менш, як 20—30 десятин поля і окрім того 1—2 десятини для обійстя; далі треба поставити будівлі і для життя і для господарських потреб; треба інвентар і т. и., на все се потрібно не малі гроші — 3700 карбованців. Звичайно, що не кожен спроможеть ся на таку суму, тим-то д. Осадчий радить для купівлі землі і иньшого закладати товариства, спілки і сям способом

засновувати інтелігентні хліборобські колонії. Селитись радить д. Осадчий в глухих закутках, далеко від центрів, бо тільки там знайде інтелігент більш користні для себе обставини і вплив його на сусідів-хліборобів там буде більший. Треба мати наукову господарську підготовку, щоб і самому рационально вести господарство, і селянам допомагати своїми відомостями. В результаті всіх видатків і клопоту хліборобська праця дає дуже мале забезпечення. Д. Осадчий лічить, що дохід від господарства на ґрунті з 20—30 десятин в середні по урожайности роки виносить 283 карбованці; з них на податки і повинности = 183 карб. Лишається на власні потреби хлібороба на цілий рік 100 карб., бюджет занадто малий для інтелігента, що звик до більш-менш забезпеченого життя. Як можна бачити з сього, важка доля інтелігентного хлібороба, але хто витерпить її, той може робити велике, користне діло: стати ся провідником культурного світла поміж народом. С. С.

Записки императорскаго одесскаго общества исторіи и древностей, т. XX, 1897, ст. 169+100+16+16+80, 4°.

У відділі наукових розвідок на першому місці згадати треба початок широкої студії С. Петровського: Апокрифічні оповідання про апостольські проповіді по чорноморському побережю. Ся праця буде обговорена в „Записках“ окремо. З иньних занотуємо тут: фон-Штерна про походження готського стиля на ювелірних предметах; його-ж про graffiti на старинних українських суднах; Шкорнилла про перший каталог Нимфейських горожан; Латипова замітки до християнських надписів з Крима.

З частин, де поміщені матеріяли, заслуговують уваги: Проект для скликання комісії за Катерини II. Він складається з трьох частин. В першій мова про причини скликання комісії, в другій вичисляють ся шість припущених станів. Окремий пункт займає Україна. Прислане депутатів полишаєть ся її волі. В третій частині устанавляєть ся „жалованіє“ для депутатів, перівно що до стану. Документ виданий і пояснений О. Маркевичом. А. Скальковский подав кілька документів до історії відносно Румунії до Росії з початком нашого століття (1806—13). Далі подибуємо докінчене актів 1787—1797, виїнятих з кубанського військового архіва Е. Феліциним. Вільний інтерес мають матеріяли подані П. Ивановим до історії Запорожа в XVIII ст. Єсть тут 12 прів. N. 1 се урядове письмо з д. 29 мая 1739 отамана Івана Малашевича про зраду Запорожців Петрови В., про наслідки її, побут під кримською протекцією і прийняте в російське підданство. N. 2 се грамота Анни Ивановни з д. 6 марта 1735 що обдаровує „розкаляних“ Запорожців царською милостю. В NN. 3—7 подані грамоти тої самої цариці що до

служби Запорозжів в заміреній війні з Турками. N. 8 се интересна грамота Єлисавети з д. 16 вересня 1742, де означаєть ся війську хліба і грошова заплата та підмога на будову церкви св. Покрови на Січі. Один з пунктів сеї грамоти дозволяє Запорозжцям прислати в Петербург або Москву депутатів, раз на рік, і не більше 20 душ. Грамотою з 15 грудня 1744 установає цариця граничну лінію межі Польщею і запорозькими землями (N. 9). Грамотою цариці з 12 мая 1746 рішають ся спірні питання що до границі з землями донських козаків (N. 10). N. 11 містить універсал гетьмана К. Раушовського, де він дає знати Запорозжцям про свій вибір і про те, що тепер вони будуть під гетьманською властю, не так як досі київського генерал-губернатора. N. 12 складаєть ся з більшого числа документів, що обговорюють місцеві перорозуміння й притички, граничні й колонізаційні. Треба признати, що документи подані д. Івановим багато причиняють ся до зрозуміння історії Нової Січі, особливо тому, що надрукованих до того матеріалів досі не багато.

Посеред miscellane-ів згадаємо лише О. Маркевича опис паперів П. Бурачкова. Поміж некрольогами потуємо життєпис і огляд діяльності протоєрея Петра Лебедничева, заслуженого історика української церкви (под. С. Петровський).

Протоколи Товариства закінчують сеї том Записок. С. Т.

Харьковскій Сборникъ. Литературно-научное приложение къ „Харьковскому Календарю“ 1896 р., т. X, ст. 517.

В отсїм випуску скінчив ся друк праці д. Альбовського „Історія Харьк. Слободскаго козацькаго полка“, початок котрої був поміщений у IX вип. Збірника. На загальний характер праці ми вже вказали в попереднім огляді, і через те не будемо спинятись на нїй докладнїше. Зміст частини, поміщеної в X вип., то головню участь Харківського полка в усяких подїях поза краєм — у Північній війні, в приборканню Булавинського бунту, в Персидському походї, в будові Ладозького каналу, в будові Укр. Лінії, а надто участь слобідських полків у Турецьких війнах 1735—38 р. Автор мало зупиняєть ся на самих подїях, а головню на тому, яку участь приймали в них слобідські полки, як відбило ся се на них, які втрати мали вони. Сеї характер праці надає їй дуже воєнний дух. Наслідком усіх сих воєнних походів було зменшення числа слобідських козаків, на доказ чого автор наводить дві звістки — одну 1732 р., другу 1741 (ст. 65).

Вкінці автор зупиняєть ся на утвореню Слобідсько-Української губ. і переміні козацького війська на гусарські полки, чим і кінчать ся істнуваннє слобідських полків (ст. 109).

Спомини Г. Селіванова про 3-тю Харьк. гімназію мають дуже спеціальний характер: вони можуть бути цікаві тільки для колишніх вихованців 3-ї Харьк. гімназії, і через те ми не думаємо зупинятись на них. Запевне, у Харкові знайдеть ся чимало вихованців 3-ї гімназії, вони може й захочуть оживити свої спомини по споминам д. Селіванова.

Д. В. Іванов помістив цікаву для місцевих діячів статю про „Учеть земель Харьк. губ.“. Задля роблених тепер скрізь нових оцінок нерухомих маєтностей, що на них земство може накладати податки, поява такої праці дуже на часі. Автор порівнює дати генерального і спеціального межування, дати податкових книг повітових земських управ; на підставі сих дат автор уважає можливим зробити оцінку нерухомих маєтностей без нового, дуже дорогого, масового поміру всіх послістий в дійсність.

Цілий ряд таблиць, що наводить автор, рисує нам характер того матеріалу, що дає межуваннє генеральне і спеціальне: розміри ріжних ґрунтів, відношення ґрунтів до нежитків, про скількість рілі, сінокосів, лісів, хуторної, огородної землі; про скількість доріг, річок, пісків і т. н. (див. таблиці ст. 214—220).

Другий відділ — етнографічний, сим разом присвячений звичаєвому праву крестян Харьк. губ.

Нарисн, або краще сказати матеріал для них, зложені по окремим волостям, по такому плячу: поперед усього матеріал по цивільному праву, він ділить ся на: право сімейне (рідня, слюбні договори, віно, розводи); юридичні відношення між окремими членами сімї — право орудовання майном, заробленими грошми; право жінки при чоловіці, вдови при дітях і т. н. право спадкоємців, неслюбно рождених, участь одружених членів сімї в спадку після смерти батьків, усиловленнє, розділ, заповіт, кураторство, опіка — словом, усї боки цивільно-правних відношень і процесів. У таких порядку зібрано матеріал для 28 волостей повітів Старобільського і Волчанського, Харьк. губ.

Окрім того, на підставі справ повітового з'їзду Харківського, Сумського, Волчанського, наводить ся ряд юридичних звичаїв у Харьк. губ. Вкажемо на декотрі з них: напр. право хозяйна дому орудувати своїм майном на випадок смерти при умові спільної праці в спільному хозяйстві і відділенє одного з наслідників; спадок пасника в майні вітчима, про права прибраної за доньку дівчини, про право викупу проданого майна і т. н.

О. Р—ва.

Братская помощь пострадавшимъ въ Турціи армянамъ. Литературно-научный сборникъ, Москва, 1897.

Збірник сей — великий том, зложений дуже різнородно. Головна маса статей дотичить Вірмен, їх історії, літератури, життя й т. и. Крім таких статей є кілька ріжного змісту, що не відносять ся до них; між ними останніми значимо невеличку, але живо написану статю проф. Н. Стороженка „Геніальный горемыка“ (відд. I, ст. 282—293), де ядерно вложена біографія Т. Шевченка. *Ки.*

Энциклопедическій Словарь, Издатели Ф. А. Брокгаузъ и И. А. Ефронъ, томъ XIX полутоми 37 — Мекененъ-Мифу, полутом 38 — Михаила Орденъ — Московскій Телеграфъ, Спб, 1896, ст. 960.

Визначимо найбільш цікаві статі сього тому. До статей географічно-статистичного змісту належать Мелітополь с. 29 Минская губернія. Минскъ 387—395. Миргородъ 417, Могилевская губ., Могилевъ 567—565, Могилевъ (на Дністрі) 575, Мозырь 607. Всі отсі статі оброблено гарно й докладно по новим статистичним матеріялам; в статі про Минську губернію знаходимо коротенький історичний нарис, геологічні звістки подані і в статі й зазначені на додаїй до сеї статі мапі. По тому-ж плану оброблено й статі про Могилів на Дніпрі й Мозир. З статей етнографічного змісту занотуємо гарні начерки Д. А(нучина) Меря 141, Мещеряки 231, Мордва 838 й йогож статі по археології — мечь 226 й могили 576. Між статями по народній поезії й фольклору звертають увагу на себе — Микула Селязиновичъ 284, Михайло Даниловичъ й Михайло Казарянинъ 488—489, Молитвы апокрифическіе 629, Морской царь 911. До історії й літератури української належать статі про Мелетія Смотрицького й Метлинського А. Л., Метрика Литовська, Милорадович, Міндовг, Мирний, Митрополіти південної Русі, Михайло Рагоза й М. Кописстенський, Многогрішний Д., Мордовцев Д. Л., Морозенко. Перед тим як зазначити ті недостачі й помилки, що кинулись в очи при перегляді статей, треба сказати про дуже важну хибу декотрих з них (напр. Міндовг, М. Рагоза, М. Кописстенський, Михайло Всеволодович князь й ин.): вони чи зовсім не мають вказівок літератури, чи дуже мало. Перейдемо до недоглядів статей: в начерку про Мізка Н. Д. ми читаємо, що він належав до так званих українофілів й з любовю студійовав українську літературу(?). Статя про Міндовга зроблена дуже поверхово й зовсім не має бібліографії. З статі про Мирного П. ми окрім покажчика його творів нічого більш не можемо дізнатись, навіть що се є псевдонім сього-часного українського письменника. Статі про митрополітів полудневої Русі, про Рогозу й Кописстенського дуже малі і мають поверхово оброб-

лені вказівки що до літератури питання. В статі про Мордовцева занотувані його головні романи з російської історії, а діяльність його для української літератури виступає дуже неясно. Морозенко — в статі йому присвяченій — виступає лише, як герой пісні, а про відносини отеїї пісні до історії козацтва і про справу самої особи нема ні слова.

О. Г—ий.

Видавництва й книжки, обговорені в сїм томі:

Бесіди про часи козацькі на Україні, 1898.

Труды восьмого археологического съезда въ Москвѣ 1890, подъ редакціей графини П. С. Уваровой и М. Н. Сперанского, т. II, 1895, т. III, 1897.

Труды девятаго археологического съезда въ Вильнѣ 1893, подъ редакціей графини Уваровой и С. С. Слуцкого, т. II, 1897.

Мечиславъ Лехницкій — Историко-критическій очеркъ о существенномъ значеніи и происхожденіи имени Словяне или Славяне съ нѣкоторыми замѣчаніями относительно Волоховъ, Ляховъ, Полянъ, Дулѣбовъ и иныхъ народовъ по лѣтописи Нестора, 1896.

Исторія Переяславльскои земли съ древнѣйшихъ временъ до половины XIII столѣтія, монографія Василя Ляскоронскаго, 1897.

Хр. Лопаревъ — Опытъ толкованія нѣкоторыхъ мѣстъ въ памятникахъ древне-русской письменности, 1897.

А. Папковъ — Древне-русскій приходъ (Краткій очеркъ церковно-приходской жизни въ восточной Россіи до XVIII в. и въ Западной Россіи до XVII в.), 1897.

X. J. Fialek — Średniowieczne biskupstwa kościoła wschodniego na Rusi i Litwie, 1897.

Полное собраніе русскихъ лѣтописей, изданное археографическою комиссією, т. XI — лѣтописный сборникъ именуемый Патріаршею или Никоновскою лѣтописью, 1898.

Collectanea ex archivo collegii juridici — Archiwum komisji prawniczej, t. V, 1897.

Акты, издаваемые Виленскою Комиссією для разбора древнихъ актовъ, т. XXI—XXIII, 1894—6.

К. Харламовичъ — Острожская православная школа, историко-критическій очеркъ, 1897.

Н. И. Петровъ — Слѣды древней Никитской церкви въ Киевѣ, 1897.

І. Шараневич — Іосифъ Шумлянскій, рускій єпископъ Львовскій
отъ г. 1667 до г. 1708, 1897.

Michał Rolle — Ateny Wolyńskie, szkic z dziejów oświaty w Polsce, 1898.

Н. И. Петровъ — Указатель церковно-археологическаго музея при
кіевской духовной академіи, 1897.

Списокъ дворянъ, внесенныхъ въ дворянскую родословную книгу
Подольской губерніи, 1897.

Н. М. Мендельсонъ — Къ повѣрьямъ о св. Касьянѣ, 1897.

М. Чалий — Очерки народной жизни (1862 г.), 1897.

В. Ястребовъ — Свадебные обрядовые хлѣбы въ Малороссіи, 1897.

Т. Осадчій — Образованные земледѣльцы въ Южной Русіи, 1897.
Записки императорскаго одесскаго общества исторіи и древностей,
1897.

Харьковскій Сборникъ. Литературно-научное приложение къ „Харь-
ковскому Календарю“, т. X, 1896.

Братская помощь пострадавшимъ въ Турціи армянамъ. Литературно-
научный сборникъ, 1897.

Энциклопедическій Словарь. Издатели Ф. А. Брокгаузъ и И. А.
Ефронъ, томъ XIX, полутомы 37 і 38, 1896.

З ТОВАРИСТВА.

Загальні збори Товариства 2 н. с. лютого 1898.

Загальні збори Товариства розпочались о год. 10 рано при значнім числі місцевих і замісцевих членів (було їх коло 70); голова М. Грушевський, відкриваючи збори, привітав членів, що зібрались на сі збори, на вступі ювілейного — двадцять пятого року життя Товариства. „На вступі сього многоявілейного року, сказав він, року, що, так сказати, пересяк спогадами з многажких подій в ріжних сферах нашого народнього життя — культурного, національного, політичного, зібрались ми підсумовати результати культурної роботи за минулий рік нашого Товариства, котрому обставини надали значінне головного огнища в сфері національної культурної роботи на цілім етнографічнім просторі нашого народа, — і витичити йому дальшу дорогу розвою. Ми можемо з вдовolenням оглянутись на результати минулого року. Він розібчав ся острою кризою, але з неї Товариство вийшло зміцнене, ще більш перейняте своїми культурними завданнями, і протягом року значно поступило наперед в розвою своєї діяльності, не тільки везучи далі розпочаті видавництва, але заложивши цілий ряд нових — як збірники поодиноких секцій та осібне видавництво для етнологічних матеріялів. Шіснадцять томів наукових публікацій, видані минулого року — то чимала пеглина в будові нашої національної культури. Важним ділом була також довершена минулого року реформа нашого літературно-наукового журналу. Ювілейні спогади сього року поучують нас, якою важною умовою національного життя є культурна робота і помагають нам оцінити наші культурні здобутки, досягнені спільною й солітарною роботою віділових Товариства, секцій і загалу членів. Сьогоднішні збори зміною статута мають поперти сю культурну роботу Товариства і полекшити її дальший, успішний розвій і поступ“.

Перед переходом до справоздання пошановано повстанням з міст покійних членів: о. Дуткевича з Рудна і М. Струсевича, співредактора часописи „Діло“, що нагло вмер в ту ніч. На секретарів загальних зборів покликано членів В. Гнатюка і О. Роздольського. Секретар Виділу відчитав протокол попередніх загальних зборів, і прийнято його без дискусії. Від відчитання справоздання з діяльності Товариства, друкованого і розісланого членам, секретаря звільнено. В дискусії над справозданнем забрав першим голос п. Барвінський і супроти заяв справоздання про непевність доходів Товариства заперечив, що субвенції, уділювані Товариству міністерством і соймом, мають постійний характер; голова пояснив на се, що факти попередніх років вказували протилежно на непевність цих субвенцій, але він приймає до відомости пояснення п. Барвінського. Др. Олесницький і о. Танячевич порушили справу книгарні — чи не можна би було відповідно урядити її в спеціальнім уміщенню; вести продаж не тільки своїх, але й чужих видань та розвинути комісову продаж на провінції. П. Паньківський і Грушевський відповіли, що на перешкодї стоїть все ще брак гроша, а вложити в книгарню треба би кілька тисяч. По дискусії збори прийняли секретарське справоздання і на внесення п. Барвінського висловити подяку Виділу і голові, що постаралися поставити Товариство на висоті його задачі. По сїм прийнято касове справоздання; в дискусії п. Копач підніс гадку, чи би не засновати залізного фонду, але збори прихилились до гадки голови, що Товариство є ще в стадії розвою і було-б шкідливим щось відтягати від його теперішніх доходів і падити. П. Врецьона відчитав справоздання контрольної комісії і вніс уділити виділові абсолюторню, що збори її учинили. По сїм наступив вибір нового виділу: вибрано головою проф. М. Грушевського, а виділовими проф. С. Громицького, проф. І. Кокорудза, дра Е. Озаркевича, К. Паньківського і дра Д. Савчака, а заступниками Ю. Левицького і О. Роздольського, учителів академічної гімназії (себ то попередній виділ, з виїмком проф. П. Огоновського, що випросивсь від кандидовання, та І. Раковського, перенесеного до Коломиї).

Поки скрутатори обчисляли голоса, приступлено до справи зміни статута. Проф. Грушевський сконстатовав відповідне число присутних членів (було їх під час дискусії над статутом звиш 50), пояснив сю справу, що має вже свою історію, бо предложенний проєкт статута є третій з ряду і зредагований анкетною, зложеною зарівно з прихильників і противників попереднього проєкту, і пояснив головні проєктовані зміни. Реферував проєкт секретар — проф. Кокорудза. Загальні збори прийняли його з невеликими змінами, а від § 30 до кінця єн блоє без дискусії. В цілости новий статут буде поданий при Записках по затвердженню памісництвом, а поки що визна-

чимо головні зміни: по при членів звичайних утворюєть ся категорія членів дійсних, що іменують ся виділом на внесення секцій за самостійні наукові праці, а передовсім за визначну участь в виданнях Товариства, без оплати вкладки; категорія членів-основателів замикаєть ся на далі; членська вкладка звичайних членів підносить ся до 5 злр.; інституції й заграничні члени можуть передавати свій голос одному з присутних на зборах членів, повідомляючи про се наперед виділ. Більшу дискусію викликали точки: назва історично-філософської секції і внесення, аби до виділу входили крім директорів (або замість них — вибраних референтів) ще й секретарі секцій (не прийнято).

По закінченню справи зміни статуту вибрано до контрольної комісії попередніх членів: ин. Врецьону, Ганинчака й Тисовського. Наступили внесення: п. Барвінського про скликання анкети з медиків і фізіологів для уложення медичної термінології і о. Дуткевича про зібрання в бібліотекі Товариства колекції жерел до історії України. По сїм проф. Грушевський, подякувавши присутним за участь і піднісши важне значіння прийнятого статута для дальшого розвою Товариства, замкнув збори о год. 2.

Виділ уконституував ся, вибравши заступником голови проф. С. Громицького, секретарем І. Кокорудза, адміністратором і бібліотекарем К. Паньківського.

Поправка: в т. XXI, бібліографія, с. 46 рядок з низу: не певних треба: неповних; р. 2 з низу: старинний треба: старинний.

Inhalt des I Bandes. 1. Die sociale Bewegung der Ruthenen im XIII J., von M. Hrušewskýj S. 1—28; 2. Studien über die Grundsätze der Vertheilung des Capitals, von Th. Rylskýj 29—86; 3. Sewčenko's Jugendjahre, kritisch-biogr. Skizze von A. Konyškyj 87—123; 4. Die ukrainischen Volkslieder in den Gedichten des Bohdan Zaleski, von A. Kolessa 124—208; 5. Ueber die Gründung und bisherige Entwicklung der Sewčenko-Gesellschaft, mitg. von A. Barwiński 209—212.

Inhalt des II Bandes. 1. Ueber die alten griechischen Colonien am kimmerischen Bosphorus, von Panačownyj S. 1—61; 2. Studien über die Grundsätze der Vertheilung des Capitals, von Th. Rylskýj (Fortsetzung) 62—113; 3. Messapparat für Uteruscontractionen bei Geburtswehen, von Dr. A. Černiachiwskýj 114—118; 4. Ein Blatt aus der Geschichte Volhyniens im XIV J., von Ivaniv 119—146; 5. Zum Jubiläum I. Kotlarewskýj's. Desiderata von M. Hrušewskýj 147—161; 6. Wissenschaftliche Notizen 162—172; 7. Bericht über die Thätigkeit der Sewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 173—189.

Inhalt des III Bandes. 1. Ueber einen Phasenindicator und einige mit demselben ausgeführte Messungen, von Prof. J. Puluš S. 1—24; 2. Zur Erinnerung an Markian Saškewič, von W. Kocowskyj 25—35; 3. Sewčenko und Mickiewič, vergleichende Studie von Dr. A. Kolessa 36—152; 4. Dialect der „Samišanci“, Beitrag zur slavischen Dialectologie von Prof. J. Verchratskyj 153—210; 5. Wissenschaftliche Chronik, von M. Hrušewskýj 211—221; 6. Historische Notizen von A. Konyškyj und M. H. 222—231.

Inhalt des IV Bandes. 1. Sewčenko's Jünglingsalter bis zum Loskauf von der Leibeigenschaft (1829—1838), von A. Konyškyj S. 1—20; 2. Die Agrarverhältnisse in Galizien, Studie von W. Budzynowskyj 29—123. 3. Ueber die symmetrischen Ausdrücke der Funktionswerthe $\text{mod-}m$, von W. Lewickyj 124—139; 4. Antrittsvorlesung aus der alten Geschichte der Ruthenen an der Universität Lemberg von M. Hrušewskýj 140—150; 5. Wissenschaftliche Chronik: Jubiläumsausgaben zur Geschichte der Stadt Odessa, von J. Andrienko 151—168; 6. Bibliographie 169—194; 7. Miscellanea 195—200.

Inhalt des V Bandes. 1. Professor Dr. Emilian Ohonowskyj, sein Leben und seine Werke, von E. Kokorudz S. 1—34; 2. Türkische Wörter in der ruthenischen Sprache, von E. Makaruška 1—14; 3. T. Sewčenko im Gefängniß, kritisch-biographische Skizze von A. Konyškyj 1—26; 4. Miscellanea 1—19; 5. Wissenschaftliche Chronik: Neu herausgegebene Denkmäler der altruthenischen Literatur, von M. Hrušewskýj 1—18; 6. Bibliographie 1—90; 7. Bericht über die Sewčenko-Gesellschaft 1—16.

Inhalt des VI Bandes. 1. Ruthenisch-byzantinische politische und kommerzielle Verhältnisse im XI und XII Jahrh., von dr. Gr. Weličko S. 1—36; 2. Bittschrift Honta's und Zeliezniak's Erben, ein politisches Pamphlet, mitgeth. von E. Makaruška 1—6; 3. „Die Magd“ (Najmička) von T. Sewčenko, Habilitationsvortrag von dr. I. Franko 1—20; 4. Archiv des s. g. Kronschatzes in Warschau, archaographische Note von M. Hrušewskýj 1—4; 5. Pathologische Veränderungen im Hoden bei einigen Infections-Krankheiten, von * * 1—4; 6. Miscellanea 1—12; 7. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das Jahr 1894, 1—38; 8. Bibliographie 1—68; 9. Bericht über die Thätigkeit der Sewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 1—5.

Inhalt des VII Bandes. 1. „Adelphotes“, griechische Grammatik, herausgegeben im Lemberg im J. 1591, literarisch-linguistische Studie von Dr. C. Studyński S. 1—42; Beschreibung der Burgen Podoliens im J. 1494, mitgeth. von M. Hrušewskýj 1—18; 3. Elliptische Modulfunctionen, von W. Lewickyj (mit 2 Figuren) 1—30; 4. Miscellanea 1—12; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Fortsetzung) 1—28; 6. Bibliographie 1—60; 7. Bericht über die Thätigkeit der Sewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 1—2.

Inhalt des VIII Bandes. 1. Warlaam und Ioasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr. I. Franko S. 1—38 u. I—XVI, 2. „Lobrede auf Witowd“, einige Bemerkungen über Bestand der ältesten ruthenisch-lithuanischen Chronik, von M. Hrušewskýj 1—16; 3. „Froh tönende Euphonie“, ein Lobgedicht, gewidmet dem P. Mohila im J. 1633, mitgeth. von Dr. C. Studyński 1—14; 3. Versuch einer Chronologie der Werke des T. Sewčenko, von Al. Konyškyj, I Theil 1—20; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Schluss) 1—22; 7. Bibliographie 1—64.

Inhalt des IX Bandes. 1. Cathedral-Consistorien in der Ukraine und in Weiss-Russland in dem XV u. XVI Jahrhundert, von A. Lotočkyj S. 1—34; „Bittschrift Daniels des Verbannten“, ein Denkmal der altruthenischen Literatur aus dem Ende des Mittelalters, von B. Ščurat 1—28; 3. Neovitalismus und seine Irthümer, von Dr. O. Č. 1—20; 4. Beiträge zur Kenntniss des Baues des Darmkanals von Hirudo medicinalis (mit Illustration), von I. Rakowskyj 1—6; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Neue Untersuchungen über die Verfassung des Grossfürs, Lithauen, von M. Hrušewskyj 1—12; 8. Bibliographie 1—60; 7. Bericht über die Sewčenko-Gesellschaft 1—2.

Inhalt des X Bandes. 1. Beiträge zur Geschichte der Verhältnisse Kaiser Rudolfs II und des Papstes Clemens VIII mit den Kosaken im J. 1593 und 1594, mitgeth. von E. Barwiński s. 1—34; 2. Warlaam und Ioasaph, von Dr. I. Franko (Fortsetzung) 29—80; 3. Kirchenregister von Sambor, Beiträge zur Geschichte der Confessionsverhältnisse, mitgeth. von M. Hrušewskyj 1—8; 4. Miscellanea 1—14; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 1—12; 5. Bibliographie 1—60; 6. Bericht über die Sewčenko-Gesellschaft 1—12.

Inhalt des XI Bandes. 1. Erste Verbannung des T. Šewčenko (1847—50), kritisch-biographische Skizze von O. Konyškyj S. 1—62; 2. Einige Actenstücke zur Geschichte des Kiewer Gebietes, mitgeth. von M. Hrušewskyj 1—18; 3. Beiträge zur physikalischen Terminologie, I Theil: Mechanik, zusammengestellt von W. Lewyckyj 1—12; 4. Miscellanea 1—18; 5. Wiss. Chronik: Dr. R. F. Kaindls Untersuchungen auf dem Gebiete der ruthenischen Ethnographie, Uebersicht von M. Korduba 1—10; 6. Bibliographie 1—66; 7. Bericht über die Sewčenko-Gesellschaft 1—5.

Inhalt des XII Bandes. 1. Politische Ereignisse in Galizien im J. 1340 nach dem Tode Boleslaus-Georg des II, Untersuchung von Em. Terleckyj 1—26; 2. Beschreibung der Burg von Lemberg im J. 1496, mitgeth. von M. Hrušewskyj 1—12; 3. Drei Lobgedichte aus dem XVI Jahrh., mitgeth. von Dr. C. Studyński 1—32; 4. Ukrainische Kosaken auf dem Kanal von Ladoga, von E. Radakowa 1—20; 5. Miscellanea 1—20; 6. Wiss. Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896 (Forts.) 1—26; 7. Bibliographie 1—54; 8. Bericht über die Sewčenko-Gesellschaft 1—6.

Inhalt des XIII Bandes. 1. Erster slavischer Staat, historische Untersuchung von M. Korduba 1—20; 2. T. Sewčenko's zweite Verbannung (1850—1857), kritisch-biographische Skizze von A. Konyškyj 1—76; 3. Ein Fall von Vesania melancholica, von Dr. O. Č. 1—12; 4. Miscellanea — von M. Hrušewskyj 1—10; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Fortsetzung) 1—24; 6. Bibliographie 1—50; 7. Bericht über die Sewčenko-Gesellschaft 1—2.

Inhalt des XIV Bandes. 1. Ukrainische Kosaken in Weiss-Russland in den J. 1654—1656, von Em. Terleckyj 1—30; 2. Beiträge zur Geschichte der Zeit des B. Chmelnyckyj, mitgeth. von S. Tomašiwskyj, I 1—14; 3. Taras Sewčenko in Petersburg (1858—1859), von A. Konyškyj 1—42; 4. Miscellanea: Einige geistliche Gedichte aus Galizien, mitgeth. von M. Hrušewskyj 1—16; 5. Wiss. Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Schluss) 1—40; 6. Bibliographie 1—54; 7. Bericht über die Sewčenko-Gesellschaft 1—4.

Inhalt des XV Bandes. 1. Samuel Kušewič, Lemberger Rathherr und sein Notizbuch, von S. Tomašiwskyj S. 1—24; 2. Liederbuch aus dem Anfange des XVIII Jahrh., redigirt von M. Hrušewskyj 1—48; 3. T. Sewčenko's letzte Reise nach Ukraine (im J. 1859), von A. Konyškyj; 1—35; 4. † P. Kuliš 1—1; 5. Miscellanea 1—8; 6. Wissenschaftliche Chronik: Archeologischer Congress in Riga im J. 1896, von N. Kniažewič, 1—8; 7. Bibliographie 1—60; 8. Bericht über die Sewčenko-Gesellschaft 1—8.

Inhalt des XVI Bandes. 1. Heřman Bohdanko, kritisch-historische Untersuchung von M. Hrušewskyj S. 1—18; 2. Legenden des Chitarer-Codex, aus dem Anfange des XVIII Jahrh., mitgeth. von W. Hnatiuk 1—38; 3. T. Sewčenko's letzte Lebensjahre, kritisch-biographische Skizze von A. Konyškyj 1—70; 4. Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896, I. Ukrainisch-russische (ruthenische) Zeitschriften 1—14; 6. Bibliographie 1—48.

Inhalt des XVII Bandes. 1. Polnisch-kosakischer Krieg im J. 1625, historische Untersuchung von S. Rudnyčkyj S. 1—42; 2. Liederbuch aus dem Anfange des XVIII Jhrh., redigirt von M. Hrušewskyj (Schluss) 49—98; 3. Versuch einer Chronologie der Werke des T. Šewčenko, von A. Konyškyj, II Theil 1—22; 4. Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896 — Zeitschriften herausgegeben in der Ukraine 1—16; 6. Bibliographie 1—54; 7. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft (Februar — April) 1—4.

Inhalt des XVIII Bandes. 1. Warlaam und Ioasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr. I. Franko (Fortsetzung) S. 81—131; 2. Einfall der Kosaken auf Očakow im J. 1545, mitgetheilt von E. Barwiński 1—32; 3. Ein Project zur Hebung des Handels in der Ukraine aus dem J. 1784, mitgetheilt von N. Kniažewič 1—8; 4. Miscellanea, von Dr. Al. Markewič 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Neue Untersuchungen auf dem Gebiete der altruthenischen Geschichte, von M. Hrušewskyj 1—24; 6. Bibliographie 1—67; 7. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft 1—1.

Inhalt des XIX Bandes. 1. Steuerrecesse in Polen während der Regierung Kasimir des Jagellonen, von S. Tomašiwskyj S. 1—70; 2. Beschreibungen der Domänen von Peremyšl, mitgetheilt von M. Hrušewskyj 1—24; 3. Miscellanea 1—14; 4. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896 — Zeitschriften herausgegeben in der Ukraine (Schluss) 1—32; 5. Bibliographie 1—51; 6. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft (Mai — August) 1—3.

Inhalt des XX Bandes. 1. Galicische Bojaren im XII und XIII Jarh., von M. Hrušewskyj S. 1—20; 2. Warlaam und Joasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr. I. Franko (Schluss) 135—202; 3. Einige Gedichte des Iwan Nekrasewič, mitgetheilt von A. Lotočkyj 1—10; 4. Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896 (Schluss) 1—40; 6. Bibliographie 1—48; 7. Redactionelle Notiz 1—2.

Inhalt des XXI Bandes. 1. Die Anten, ein Fragment zur ruthenischen Geschichte, von M. Hrušewskyj S. 1—16; 2. Die sociale Lage der weltlichen Geistlichkeit in der Ukraine und in Russland im XVIII Jahrh., von A. Lotočkyj 1—46; 3. Ernte in Ost-Galizien und in der Bukowina auf Grund des Jahrbuches des k. k. Ackerbauministeriums für das J. 1896 u. 1897 dargestellt von W. Budzynowškyj (im Anhang) 1—36; 4. Miscellanea 1—12; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1897 1—10; 6. Bibliographie 1—54; 7. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft im J. 1897 1—20.

Поодинокі томи „Записок“ коштують 1'50 згр. (3 корони), комплект I—XX т. продається по 24 згр.; VII річник коштує 6 згр.

Preis einzelner Bände der Mittheilungen 1 G. 50 Kr. ö. W., B-de I—XX komplet kosten 24 G., VII Jahrgang kostet 6 G.

Літературно-Науковий Вістник, виходить місячно книжками коло 12 арк., річна передплата 8 згр. = 8 руб. (при бандерольній переписці), адміністрація: Академічна 8.

НБ ПНУС

249254

КНИГАРНЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

у Львові, ул. Академічна ч. 8

має на складі меж іншихми отсі книжки :

Верхратский Ів. — Начерк соматології	1 50 зр.
Грушевський М. — Витяжки з жерел до історії України-Руси, ч. I, до пол. XI в.	1 00 "
— Розвідки й матеріяли до історії України-Руси ч. I і II	2 00 "
Етнографічний Збірник т. I, II і III, по	1 50 "
Жерела до історії України-Руси, т. I. — Люстрації королівщин в землях Галицькій і Перемишльській	2 00 "
— т. II. Люстрації королівщин в землях Перемишльській і Сянонській	2 50 "
Житє і Слово, вістник літератури, історії і фольклору, рік 1 і 2 по 5, р. 3	— 50 "
Заневич — Знесенє панцили в Галичині	1 50 "
Записки наукового товариства імени Шевченка т. I—XX 24 зл., поодинокі	1 50 "
Збірник фіольологічної секції т. I — О. Кописький Біографія Т. Шевченка т. I і 50. на лішій папері	2 00 "
Збірник математично-природописно лікарської секції, т. I і II по	1 50 "
„Зори“ письмо літературно-наукове р. III, V, VI по 3 00, р. VIII—XI по	5 00 "
„Зори“ „ „ „ „ р. XII—XVIII по	6 00 "
Руська історична бібліотека :	
т. I С. Качала — Коротка історія Руси	1 20 "
т. II. М. Костомарова — Дві рус. народности. Федеративні засновани, Парис народ. історії	2 00 "
т. III і IV Д. Гловайський — Княжий період України-Руси	3 40 "
т. V. М. Смирнов — М. Дашкевич — І. Шараневич Монографії до історії України-Руси	1 50 "
т. VI. Антонович Вол. і Гловайський Д. — Історія великого князівства литовського	1 60 "
IX—XII. М. Костомарова — Богдан Хмельницький	6 40 "
XIII — Гетьмановає Виговського і Ю. Хмельницького	1 60 "
XIV—XV — Руїна	4 20 "
XVII—XVIII. М. Костомарова Маєра і Мазепинці, В. Антоновича	3 30 "
Останні часи козачини на Правобережжі	1 80 "
XIX. Розвідки про народні рухи на Україні-Руси в XVIII в.	— 35 "
Калитовський Ом. Др. — Матеріяли до літератури апокрифічної	1 00 "
Колесса Ол. Др. — Шевченко і Міцкевич, порівнююча студія	— 30 "
— Юрий Косован-Фельдович	— 30 "
Костомарів М. — Руська історія в життєписах ч. II і III по	— 30 "
Лєвицький К. Др. — Німецько-руський правничий словар	3 50 "
— Руська Правда	— 50 "
Миколаєвич Я. — Опис камешецького повіту	1 00 "
Огоновський Ом. Др. — Історія руської літератури т. II. 3 зр. т. III. 4 зр. т. IV	1 00 "
— Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache	1 50 "
Овишевевич Р. — Руська бібліотека т. III	1 50 "
Памятки українсько-руської мови і літератури, т. I. Апокріфи старозавітні	2 00 "
Нартицький О. — Старинна історія Галичини	3 00 "
— Словинська держава перед двома тисячами літ	— 10 "
— Провдані ідеї в письмах Т. Шевченка	— 35 "
— Скандинавщина в давній Русі	— 20 "
— Слово о полку Ігоревім	— 80 "
— Темні місця в Слові о полку Ігоревім	1 40 "
Показчик до I—XX т. Записок	— 30 "
Правничя часопись, річник IV—V по 3 зл., VI і VII по	1 00 "
Студинський К. Др. — Лірники, студія	— 30 "
— Пересторога, історично-літературна студія	1 00 "
Умвенец і Спілка — Словар російсько-український т. I, II і III по	2 50 "
Франко І. Др. — Наші коляди	— 20 "
— Іван Вишнєвський	1 00 "
— Варлаам і Моасаф	1 00 "
Целевич Ю. Др. — Історія скиту маявського	1 50 "
Шевченко Тарас — Кобзар, 3 томи з персядкою	7 00 "

НБ ПІУС

249254